

Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals

Coordinadores: Encarna Bodelón i Pilar Giménez

Col·lecció_ **Estudis**

**Construint els drets
de les dones:
dels conceptes
a les polítiques locals**

Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals

Coordinadores:

Encarna Bodelón i Pilar Giménez

Col·lecció **Estudis**

Sèrie_Igualtat i Ciutadania, 1

**Diputació
Barcelona**
xarxa de municipis

Aquest estudi ha estat fruit de la col·laboració entre la Diputació de Barcelona, a través de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania, i el Departament de Ciència Política i de Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Coordinació de l'edició: Encarna Bodelón i Pilar Giménez, professores de l'Àrea de Filosofia del Dret del Departament de Ciència Política i de Dret Públic de la UAB.

Textos: © Autores dels articles; © Creative Commons: María Jesús Izquierdo Benito, Sònia Ruiz García

Nota: les referències al Servei de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home corresponen a l'actual Oficina de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania. Els continguts d'aquest llibre es van tancar a maig de 2007.

© Diputació de Barcelona

Primera edició: gener de 2008

Disseny i producció: Direcció de Comunicació de la Diputació de Barcelona

ISBN: 978-84-9803-599-5

Dipòsit legal: B-9.165-2008

Índex

Presentacions	7
Introducció	11
<i>Encarna Bodelón</i>	
1. Una atenta mirada a les desigualtats múltiples, a les seves interseccions i com es tracten a Europa	17
<i>Mieke Verloo</i>	
2. <i>La mujer es puro cuento</i> : La cultura del gènere	37
<i>Verena Stolcke</i>	
3. Feminismes i polítiques de gènere	65
<i>María Jesús Izquierdo Benito</i>	
4. Les polítiques de gènere	75
<i>Judith Astelarra Bonomi</i>	
5. Igualtat i diferència en les teories jurídiques feministes	99
<i>Encarna Bodelón González</i>	
6. Rebel·lió i adaptació: processos d'institucionalització del moviment feminista	127
<i>Sonia Ruiz García</i>	
7. Polítiques i estratègies d'igualtat en l'àmbit local. L'experiència de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat	149
<i>Alba García Sánchez</i>	
8. La configuració de la igualtat entre les dones i els homes	167
<i>Teresa Freixes San Juan</i>	
9. Accés a la justícia, dret i familisme	185
<i>Alda Facio</i>	
10. Famílies monomarentals: visibilitzant les realitats	205
<i>Elisabet Almeda Samaranch</i>	
11. Cap a un sistema familiar postpatriarcal?	219
<i>Cristina Brullet i Tenas</i>	

Presentació

Les polítiques d'igualtat no aspiren a imposar una falsa uniformitat en la ciutadania, sinó a reconèixer els drets i els deures de totes les persones, dins la seva diversitat, en el conjunt d'una societat que té com a objectiu la plena realització personal de cada individu en l'exercici de la seva llibertat ciutadana.

La Diputació de Barcelona ha assumit l'assoliment de la igualtat entre dones i homes com un dels reptes fonamentals de les polítiques públiques locals. Un repte que no és sectorial, lateral, sinó central, i que, per tant, ha d'informar totes les nostres línies de treball al servei del desenvolupament dels pobles, ciutats i viles de la província. És el que hem anomenat la transversalitat de la perspectiva de gènere, un enfocament que volem reflectir en totes les accions i iniciatives que promovem.

Aquesta és l'orientació que ha guiat el planejament i l'execució dels dos primers plans d'igualtat que hem engegat dins la nostra entitat. D'altra banda, volem que les implicacions d'aquesta perspectiva transcendeixin l'àmbit de la Diputació, que s'enriqueixin amb aportacions de la societat civil, amb les d'altres dones i homes que fan avançar aquestes polítiques plenament progressistes. Per això la Diputació dóna suport al Màster en polítiques de gènere: agents d'igualtat, que coorganitzem amb el Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Resulta, doncs, ben pertinent que encetem la col·lecció Estudis amb el recull d'una sèrie de treballs i aportacions provinents d'aquest fòrum acadèmic, tant pel fet de la qualitat i la profunditat de les aportacions personals que s'hi fan com per la seva decidida orientació per la inclusió de la perspectiva de gènere en l'àmbit de les polítiques públiques locals.

Estic segur que amb aquest volum obrim una important via de reflexió sobre aquesta qüestió clau, que sens dubte aportarà nombrosos elements per millorar les polítiques d'igualtat als municipis de la província de Barcelona.

Celestino Corbacho

President de la Diputació de Barcelona

Presentació

Em plau presentar el primer volum de la sèrie dedicada a l'àmbit d'igualtat i ciutadania de la col·lecció Estudis. La Diputació de Barcelona, mitjançant aquesta col·lecció, posa a l'abast del món local textos per promoure la reflexió i l'anàlisi sobre temes d'interès. Des de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania, volem que aquesta publicació sigui una eina de difusió de pensament, recerques, pràctiques i propostes amb perspectiva de gènere en matèria de polítiques públiques locals.

Els estudis de gènere i la teoria feminista, encara que han estat i són fonamentals per entendre el que succeeixen en les nostres societats, no formen part de la majoria de publicacions ni dels programes d'estudi. Aquesta publicació vol visibilitzar els pensaments i les idees elaborades per dones o amb perspectiva de gènere, també des de la pràctica social, política i filosòfica.

Sabem que la gestió dels governs locals requereix d'informació sobre els temes actuals de debat per enriquir i millorar la pràctica política. Resulta essencial vincular l'acció dels governs locals al pensament i les reflexions actuals i també a les globals. Les metodologies, la pràctica política i la participació local són fonaments creadors de democràcia. Les polítiques públiques de gènere no tenien a l'abast literatura i materials en la nostra llengua; això suposava una mancança important per a una actuació local més eficaç i equitativa que calia resoldre.

Per tot això, esperem que aquesta nova publicació sigui del vostre interès i que despertí noves iniciatives. Aquest primer volum és, en gran part, un recull d'articles de professores del Postgrau de gènere i igualtat, i del Màster de gènere: agents d'igualtat que, conjuntament amb el Departament de Ciència Política i Dret Públic de la Universitat Autònoma de Barcelona, organitzem des fa més d'un quinquenni. Ens ha semblat oportú encetar aquesta col·lecció amb dos volums que són material de suport a aquests estudis i, a la vegada eines útils tant per a professionals que treballen en polítiques públiques en diferents àmbits com per a aquelles persones vinculades o interessades en el camp de les polítiques d'igualtat de gènere.

Imma Moraleda Pérez

Presidenta delegada de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania

Introducció

L'any 2002 un grup de professores ens vàrem reunir per iniciar un projecte de formació i reflexió sobre les relacions de gènere, el dret i les polítiques de dones. El projecte des de llavors ha estat dirigit per l'Àrea de Filosofia del Dret de la UAB i ha comptat amb el suport de l'Oficina de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home de l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania de la Diputació de Barcelona. Aquest projecte s'ha concretat en una Diplomatura de postgrau en gènere i igualtat, i en un Màster en polítiques d'igualtat de gènere: agents d'igualtat, però també en un conjunt de relacions i projectes, als quals s'han incorporat companyes de diferents àmbits acadèmics, associatius i professionals. Un dels fruits d'aquesta feina és aquest llibre i el volum que li dona continuïtat.

Els objectius inicials eren, i continuen sent, molt diversos i hem intentat recollir-los en aquests dos llibres amb l'ajuda de bona part de les companyes que col·laboren en el projecte.

Cal destacar, en primer lloc, la voluntat d'oferir una formació de gènere en àmbits on tradicionalment aquesta ha estat absent, com ara l'àmbit jurídic i el de la ciència política. Una formació que sigui útil per donar a conèixer la teoria i pràctica feminista i que faciliti la creació de nous espais, pràctiques i polítiques de dones i de relacions sense desigualtat de gènere.

En segon lloc, impulsar un nou concepte de les polítiques públiques d'igualtat de gènere. Les polítiques d'igualtat d'oportunitats home-dona han patit al nostre país d'una forta desvinculació respecte de les pràctiques i discussions del moviment feminista. El nostre projecte ha volgut trencar aquesta distància per plantejar la necessitat de nodrir la política pública dels conceptes i pràctiques feministes.

En tercer lloc, s'ha perseguit oferir un mapa ampli dels conceptes i les pràctiques des de diverses disciplines i des de diverses experiències. La pluralitat metodològica i d'experiències és imprescindible per estudiar i actuar sobre la desigualtat de les relacions de gènere. El fil comú d'aquestes perspectives i pràctiques és el reconeixement de l'estructura de poder que s'amaga darrere de la naturalització de la desigualtat sexual, la denúncia de la manca de representació de l'experiència femenina i de les seves manifestacions de discriminació i invisibilització.

El punt de partida de les nostres reflexions és la idea que el concepte de signe liberal d'igualtat d'oportunitat també requereix ser revisat a la llum de les reflexions feministes que des dels anys seixanta s'han fet sobre el concepte d'igualtat i de justícia distributiva.

En definitiva, es tracta de recollir la idea feminista de crear un món sense exclusions per les dones, un món on les dones puguin desenvolupar tots els seus projectes. Aquesta vella idea, desenvolupada al llarg del segle XIX i del XX, s'ha anat enriquint. La vindicació de signe liberal d'incorporació al model de drets i de ciutadania que es va crear a finals del segle XVIII, va ser enriquida al llarg de dos segles amb la idea de modificar la mateixa noció de drets i de ciutadania que ha estat el motor de bona part dels moviments feministes moderns i contemporanis. Un canvi en el model de drets i de ciutadania que faci possible un món millor per a totes i tots.

Aquestes preocupacions i ocupacions dels moviments de dones són especialment rellevants en els nostres dies, quan des de diverses disciplines es cerquen noves solucions a vells problemes. Des dels estudis de gènere i els moviments feministes s'ha anat construint un llegat de pràctiques i coneixements que creiem que pot ser útil per transformar la nostra realitat i repensar les polítiques de dones i, en concret, les polítiques públiques de dones.

L'aparició i el desenvolupament de polítiques públiques de dones al nostre país durant els últims anys és un dels temes que creiem que mereix una especial atenció. La traducció de les reivindicacions feministes al discurs de les polítiques públiques s'ha fet amb una sort desigual, com mostren diverses autores dels volums. En aquest sentit, creiem que és necessari recuperar la reflexió sobre els conceptes i les teories que des del feminisme han abordat els fonaments de la desigualtat de gènere. Aquest és l'objecte del present i primer volum.

El segon volum aborda dos eixos temàtics: les eines per desenvolupar els drets de les dones i els àmbits de la intervenció en polítiques de dones. És imprescindible que el disseny de les polítiques públiques de dones incorpori les eines que des dels moviments de dones s'han desenvolupat per generar la vida de moltes dones en llibertat. Per últim, aquesta reflexió és necessària portar-la a tots els àmbits de les polítiques públiques, perquè tota política pública té implicacions per les dones, té implicacions per les relacions de gènere. Més enllà de la idea mateixa de transversalitat, es tracta de repensar les polítiques públiques tenint en compte l'estructura de desigualtat de gènere de les nostres societats. En el segon volum es recullen alguns dels eixos temàtics sobre els quals la reflexió de gènere està desenvolupant una nova visió de les polítiques de dones i dels seus drets.

Passem a continuació a presentar molt breument el contingut dels articles que conformen aquest primer volum.

L'abordatge de les polítiques de gènere comença amb reflexions sobre alguns dels conceptes centrals pels estudis de gènere, en concret, amb els estudis sobre el concepte de relacions de gènere i sobre la qüestió de les desigualtats múltiples. Sens dubte el concepte de gènere ha estat un dels termes privilegiats per les polítiques públiques i les reflexions acadèmiques dels últims vint anys. L'article de l'antropòloga Verena Stolcke situa la història d'aquest concepte per fer-nos comprendre que la noció de gènere ens ha ajudat a criticar les explicacions biologicistes sobre la desigualtat sexual i per mostrar que la qüestió clau és indicar en quines circumstàncies històriques i en quin sentit, les diferències de sexe engendren desigualtats de valor i poder entre éssers humans.

Un dels punts clau de la seva anàlisi és la desigualtat que provoca la intersecció entre gènere, raça i classe. La importància de comprendre la qüestió de la interseccionalitat és desenvolupada per Mieke Verloo. El seu article mostra com el problema de les desigualtats múltiples ha estat plantejat des de la teoria de gènere amb el concepte d'interseccionalitat, que ajuda a entendre les discriminacions múltiples no com una suma de discriminacions, sinó com un fenomen més complex. Tanmateix, les polítiques i la pràctica política gairebé no han tingut en compte el concepte d'*interseccionalitat* per abordar les desigualtats múltiples. Un exemple d'això seria en l'àmbit de la Unió Europea, el *Llibre verd sobre igualtat i no-discriminació a la Unió Europea ampliada* (2004), document i pràctiques que posen de manifest una comprensió parcial i equívoca de les discriminacions múltiples i que han conduït a una errònia visió que homologa la discriminació de gènere a altres discriminacions.

Efectivament, la desigualtat de gènere requereix d'un concepte de discriminació que trenqui amb la concepció liberal de la discriminació, i que presenti el problema de discriminació envers les dones com un problema estructural, que requereix no únicament una igualació de les dones amb allò existent, un tracte igual respecte de les normes existents. El problema de fons és que les nostres societats s'han estructurat d'acord a un sexisme institucional, que fa que els problemes de discriminació estiguin inscrits en l'organització mateixa de les nostres relacions socials, econòmiques, social, polítiques i culturals.

En aquest sentit, articles de les sociòlogues María Jesús Izquierdo i Judith Astelarra coincideixen en la importància de partir de la reflexió sobre la ciutadania i la democràcia per construir polítiques de gènere que eradiquin les desigualtats de fons. L'article de María Jesús Izquierdo afirma que darrere de les polítiques de gènere hi ha tres grans visions sobre la dona: la dona com a ésser diferent, la desigualtat de la dona i la dona com a subjecte col·lectiu. Aquestes concepcions no són excloents, però és aquesta última estratègia la que considera l'autora que permet que les polítiques de gènere es puguin situar en un concepte de ciutadania i de democràcia que doni compte dels problemes d'opressió i sexisme.

La reflexió sobre la política i la ciutadania és també el context del que parteix Judith Astelarra per presentar-nos un recorregut per les polítiques de gènere i la seva evolució.

Per il·lustrar els canvis esdevinguts en els últims anys planteja com les mancances del concepte d'igualtat d'oportunitats estant intentat ser superades per l'estratègia de les accions positives i, posteriorment, per la del *gender mainstreaming* i la paritat. Aquestes últimes estratègies estarien adreçades a canviar l'organització social que està a la base de la discriminació de les dones.

Situar les polítiques de gènere en el seu context històric e ideològic resulta fonamental per entendre les seves limitacions, la seva evolució i pensar en el seu futur. Els articles de Sònia Ruiz, Alba García i Encarna Bodelón descriuen alguns d'aquests contextos.

En l'article, *Igualtat i diferència en les teories jurídiques feministes*, es discuteix la falsa oposició entre igualtat i diferència que ha amagat durant molt de temps la riquesa d'un debat que, en general, planteja la necessitat d'abordar el problema de la desigualtat sexual, de l'existència de mecanismes que han dificultat a les dones construir un món que inclogui les seves necessitats i drets. Aquesta discussió se segueix a través de la història del feminisme de l'Estat espanyol i dels debats jurídic feministes.

Un altre dels debats centrals sobre els moviments feministes és la seva relació amb els processos d'institucionalització. Des de la perspectiva de la ciència política, Sonia Ruiz mostra, en el cas dels moviments de dones a Barcelona, els que anomena processos d'institucionalització del moviment feminista i els efectes que té aquesta institucionalització. A la vegada que proposa una revisió amb perspectiva feminista de metodologies i teories que provenen de l'estudi dels moviments socials.

Per a la historiadora Alba García, en els inicis de les polítiques de gènere en l'àmbit local trobem l'empremta dels moviments de dones. La relació entre el moviment de dones i les polítiques locals ha anat variant al llarg del temps en els nostres municipis, i no sempre mantenint aquella vinculació estreta que van tenir les primeres polítiques municipals de gènere amb els moviments de dones. Alba García reivindica la importància d'aquesta relació per construir una política pública local efectiva envers la desigualtat sexual.

Un altre element que està marcant fortament les polítiques de gènere és el desenvolupament que el concepte d'igualtat ha tingut en l'àmbit jurídic i, específicament, en les polítiques de la Unió Europea. La constitucionalista Teresa Freixes mostra la complexitat que té en aquests moments el concepte d'igualtat de gènere reinterpretat des de la idea de transversalitat de gènere i d'igualtat material, així com alguns dels seus àmbits principals d'expressió.

Per concloure el llibre hem escollit tres treballs sobre la família i les relacions de gènere, ja que sovint les polítiques públiques oblidem que un dels fonaments de la desigualtat sexual es troba en la configuració mateixa de les relacions entre l'espai públic i el privat i, específicament, en el paper assignat a les dones en les relacions familiars. Sens dubte, la reconfiguració de les relacions familiars és un dels principals reptes de les nostres so-

cietats. Repensar la nostra economia, cultura i política des de la reconstrucció de l'espai públic i privat és una tasca que ja van començar les dones d'altres segles i que és una de les nostres tasques de futur.

Alda Facio és una de les juristes que més s'ha destacat en l'àmbit llatino-americà per impulsar una anàlisi feminista del dret que ens permeti desarticular l'estructura androcèntrica i sexista de les nostres normes i pràctiques jurídiques. Un exemple d'això seria el que Facio anomena el familisme que ha caracteritzat les normes i praxis jurídiques i que ha donat suport a les estructures patriarcal familiars.

Des de la sociologia, Elisabet Almeda i Cristina Brullet ens descriuen i analitzen el canvi que s'estan produint en les estructures familiars, canvis com el de les famílies monomarentals i els de les noves realitats i regulacions de la família.

Per concloure, voldríem assenyalar que la reflexió sobre les polítiques públiques i les dones no té sovint en compte aspectes essencials com la reflexió sobre el model d'Estat en el qual es desenvolupen aquestes polítiques públiques i les estructures de drets i ciutadania. Creiem que els articles aquí presentats indiquen la necessitat de situar la reflexió sobre les polítiques públiques de gènere en un context d'anàlisi complex. Així, no es pot oblidar en cap moment que les nostres polítiques públiques estan traspassades per la pròpia naturalesa del nostre model d'estat de benestar i les relacions patriarcal que consolida i reproduceix.

Una de les autores que més tempranament va cridar l'atenció sobre la naturalesa patriarcal de cert tipus d'estats de benestar va ser Carole Pateman.¹ Pateman analitza com en determinats estats de benestar, entre els que esmenta Gran Bretanya i Estat Units, s'han consolidat pràctiques patriarcal que reforcen l'oposició entre dona-cuidadora/traballador-ciudadà.

Pateman parteix del fet que en nombrosos països les dones són les principals beneficiàries de l'estat del benestar, fet que s'explica perquè també són la part de la població més pobre.² Fins i tot, per les dones que tenen un treball remunerat la seva condició de ciutadanes és precària, ja que l'estat del benestar ha pressuposat que determinats aspectes de benestar i cura serien satisfets per l'esfera privada, és a dir, per les dones. El problema contemporani perquè les dones adquireixin una ciutadania completa és anomenat per Pateman com a «dilema de Wollstonecraft»:

«El dilema és que les dues rutes cap a la ciutadania que les dones han perseguit són mútuament incompatibles dintre de l'Estat patriarcal, i en aquest context, són impossibles d'assolir ...(...) Per una part, les dones han exigut que l'ideal de ciutadania els hi fos

1. PATEMAN, C., *The disorder of Women*, Oxford, Polity Press, 1989.

2. *Ibidem*, p. 180.

aplicat (...) Per l'altre banda, les dones també haurien afirmat, tal com ho va fer Mary Wollstonecraft, que com a dones tenen capacitats diverses, necessitats i preocupacions, que són l'expressió d'una ciutadania diferenciada..».³

Una comprensió patriarcal de la ciutadania fa incompatibles les dues demandes i ens situa en un escenari que planteja una falsa alternativa: o les dones s'adapten a les relacions socials existents o reivindiquen una espera domèstica desigual que no té valor per a la ciutadania.

El conjunt d'articles que els hi presentem ens confirmen la idea que la completa eliminació de la desigualtat sexual i les relacions patriarcal no pot construir-se com una simple inclusió de les dones en les nostres societats, sinó que requereix el seu canvi per crear una veritable societat per totes i tots, una democràcia també per les dones, un món amb les dones.

Esperem que aquests volums ens ajudin a pensar sobre com avançar cap a una reconfiguració de l'Estat contemporani i de la seva estructura de drets, de les seves estructures socials, culturals i polítiques. En definitiva, una nova societat que doni lloc als projectes de les dones i a la seva voluntat de ser i fer, tal com deia el lema de les últimes Jornades Feministes celebrades a Catalunya al juny del 2006.

Aquests volums haurien estat impossibles sense un projecte i una voluntat col·lectiva, darrere de la qual hi ha moltes més companyes que les que escriuen. Algunes de les que formen part del professorat del postgrau i màster participen en aquests dos primers volums i esperem incorporar a la resta en un tercer volum.

Agraïm a totes les companyes que han participat, així com a les que no ho han pogut fer, la seva feina i el seu suport. Especialment volem agrair la tasca realitzada per algunes col·laborades del postgrau i màster com ara Lorena Pérez, Marcela Aedo i especialment, el suport de Sònia Ruiz en les tasques d'edició. Agraïm també el suport de les/els companyes-estudiants dels postgraus i màsters que amb la seva saviesa ens han enriquit. A totes moltes gràcies.

Encarna Bodelón

Professora titular de filosofia del dret a la UAB

3. *Ibidem*, p. 197.

1. Una atenta mirada a les desigualtats múltiples, a les seves interseccions i com es tracten a Europa

Mieke Verloo

Doctora en ciència política. Professora de la Universitat de Radboud (Països Baixos).

Directora científica del projecte QUING, del 6è Programa marc de la Unió Europea al IWM, Institute for Human Sciences de Viena.

El concepte d'interseccionalitat s'utilitza cada vegada més en els estudis de gènere, en la sociologia i en les ciències econòmiques. En canvi, les polítiques i la pràctica política gairebé no han recorregut a la interseccionalitat quan han volgut abordar les desigualtats múltiples. En aquest text analitzarem una pràctica específica en l'àmbit comunitari: el *Llibre verd sobre igualtat i no-discriminació a la Unió Europea ampliada* (2004).

Durant les tres últimes dècades s'ha creat una gran quantitat de legislació a escala europea que tracta el tema de la desigualtat entre dones i homes. Durant l'última dècada, aquesta atenció envers la desigualtat s'ha ampliat per incloure-hi la discriminació en una amplitud de camps. El Tractat d'Amsterdam (1997) amplia les mesures antidiscriminació en l'article 13, que estableix que «sense perjudici de la resta de disposicions d'aquest tractat i dins dels límits de les competències que atribueix a la Comunitat, el Consell, per unanimitat, a proposta de la Comissió i prèvia consulta al Parlament Europeu, podrà adoptar accions adequades per lluitar contra la discriminació per motius de sexe, d'origen racial o ètnic, religió o creences, discapacitat, edat o orientació sexual». Amb la Carta dels Drets Fonamentals (2000), la Unió Europea ha continuat avançant amb l'article 21, que parla de la discriminació basada en sexe, raça, color, orígens ètnics o socials, característiques genètiques, llengua, religió o conviccions, opinions polítiques o de qualsevol altre tipus, pertinença a una minoria nacional, patrimoni, naixement, discapacitat, edat o orientació sexual. Aquestes iniciatives es consoliden en la Constitució. La Unió Europea veu aquestes iniciatives recents per combatre la discriminació i promoure la igualtat de tractament, en sentit ampli, com a grans èxits (*Llibre verd*, 2004).

Aquest article presenta una reflexió crítica sobre aquesta nova demanda per abordar el tema de les desigualtats múltiples. Com es justifica aquesta demanda? Quins conceptes s'utilitzen? Com és la relació entre les diferents desigualtats, tal com es conceptualitzen actualment? També ho veiem des d'una perspectiva d'igualtat de gènere. Hi ha grans incògnites teòriques associades a aquestes qüestions, perquè en aquest moment la «relació entre la transversalització de gènere i altres desigualtats complexes» és uns dels grans temes de l'anàlisi de la transversalització de gènere (Walby, 2004). Com que aquests dubtes no s'elaboren habitualment en textos polítics, aquest article intenta con-

tribuir teòricament a la conceptualització de la relació general entre diverses desigualtats, veient com es reflecteixen en el concepte de interseccionalitat. La part final de l'article presenta algunes idees constructives per tractar d'una manera més comprensiva les desigualtats múltiples.

Desigualtats múltiples: una mirada atenta a les interseccions

El concepte d'interseccionalitat va ser introduït per Crenshaw com a manera d'escapar de les polítiques identitàries, per «denotar les diverses maneres en què la raça i el gènere interactuen per donar forma a les dimensions múltiples que formen les experiències laborals de les dones negres» (Crenshaw, 1989, p. 139). Distingeix entre interseccionalitat estructural i política (Crenshaw, 1994).

Allò que ella anomena interseccionalitat estructural fa referència al fet que les desigualtats i les seves interseccions són rellevants en les experiències de les persones d'una societat. La interseccionalitat estructural conceptualitza com una dona negra no aconsegueix feina perquè és negra, ja que una «treballadora normal» és una dona blanca, i no pot aconseguir una altra feina perquè els llocs de treball adequats per a les persones negres en aquest context són predominantment masculins. Explica que l'heteronormativitat és part de la desigualtat de gènere i, d'aquesta manera, la situació de les lesbianes és molt diferent de la situació de les dones heterosexuals. Les qüestions crucials per a l'anàlisi de les interseccionalitats estructurals són: Com i quan el racisme amplifica el sexisme? Com i quan l'explotació de classe reforça l'homofòbia? Com i quan l'homofòbia amplifica el racisme?

Crenshaw es refereix a la interseccionalitat política per mostrar com les desigualtats i les seves interseccions són rellevants per a les estratègies polítiques. Aquí, les diferències polítiques són les més rellevants, ja que les estratègies en un eix de la desigualtat no són neutrals respecte a altres eixos. Utilitza l'exemple de la no-disponibilitat d'estadístiques, separades per districtes, sobre les intervencions de la policia en casos de violència domèstica a Los Angeles, la qual cosa, tenint en compte la segregació racial d'aquesta ciutat, podria oferir-li la informació que necessitava sobre els arrests dividida per grups racials. Va descobrir que aquesta informació estava bloquejada (per activistes que treballaven a la Secció de Violència Domèstica, al Departament de Policia i fora d'aquest) per por que aquesta informació pogués ser utilitzada per reforçar els estereotips que afirmen que determinats grups racials són patològicament violents. Defensa que aquestes preocupacions, encara que són fundades, van potencialment en contra dels interessos de les dones de color, ja que no els ajuda a trencar el silenci que hi ha dins de les seves respectives comunitats i, per tant, entorpeixen una mobilització major contra la violència domèstica en aquestes comunitats. Les preguntes clau per a l'anàlisi de la interseccio-

nalitat política serien: Com i quan el feminisme margina les minories ètniques o les dones amb discapacitat? Com i quan les polítiques d'igualtat de gènere o sobre el racisme estan marginant les dones? Com i quan les polítiques d'igualtat estan marginant les lesbianes?

Aquests conceptes sobre la interseccionalitat són desenvolupats per Crenshaw i altres autors i autores, i es refereixen, principalment, a la intersecció de raça i gènere i, en menys grau, a la classe social. Si bé el terme s'utilitza àmpliament i la interseccionalitat es considera un paradigma útil per analitzar les experiències individuals, no queda clar si serveix com a model per entendre les estructures (Beisel i Kay, 2005). Hi ha algunes referències a la interseccionalitat dins del feminisme i a les polítiques d'igualtat de gènere, i alguna mesura també en els moviments i les polítiques contra el racisme. El terme s'ha utilitzat poc en connexió amb altres desigualtats. En conjunt, s'ha prestat poca atenció a les interseccionalitats estructurals i polítiques en la formulació de polítiques. En l'àmbit de l'ONU hi ha alguns exemples del seu ús, de nou, principalment sobre la intersecció de raça i gènere. El mes de març del 2004, el Comitè per l'Eliminació de la Discriminació Racial va adoptar una recomanació general sobre dimensions relatives al gènere en la discriminació racial (CRD/56/Misc21/Rev.3). Així mateix, la Comissió sobre l'Estatut de les Dones va organitzar un acte sobre el gènere i totes les formes de discriminació, en particular el racisme, la discriminació racial, la xenofòbia i la intolerància associada, en la seva quaranta-unena sessió, celebrada el 2001. Això no obstant, aquest reconeixement de la interseccionalitat és una carència greu en els àmbits nacionals (Patel, 2001, assenyalava el Regne Unit com a mal exemple). La Unió Europea, com que és una de les institucions líders en polítiques d'igualtat de gènere, ofereix un cas d'anàlisi interessant, amb la publicació d'una nova proposta el 2005 per abordar les desigualtats múltiples. Aquest text s'analitzarà en l'apartat següent.

Demandes per tractar la qüestió de les desigualtats múltiples: el Llibre verd

El 2004 la Comissió Europea publicà el *Llibre verd sobre igualtat i no-discriminació a la Unió Europea ampliada*. Suposa un gran progrés des de la introducció dels nous poders a escala europea a l'hora de combatre la discriminació, explorant temes i reptes emergents i intentant identificar les opcions i possibles prioritats per al desenvolupament futur de les polítiques en aquestes matèries. Com es pot esperar, el Llibre verd és bastant positiu pel que fa a la demanda d'abordar les desigualtats múltiples. L'informe afirma que «aquest enfocament intenta aconseguir el màxim d'esforços conjunts per combatre la discriminació i beneficiar-se de les transferències d'experiències i bones pràctiques de diversos camps. Ofereix una base més efectiva per fer front a situacions de discriminació múltiple» (p. 3). Reconeixent els reptes específics a què fan front els diferents grups,

aquest enfocament integrat es basa en la premissa que la igualtat de tracte i el respecte a la diversitat són avantatjosos per a la societat en el seu conjunt (p. 10).

Sembla que hi ha dos arguments que s'utilitzen per a aquest enfocament integral. El primer argument és pràctic: afirma que seria més efectiu enfrontar-se a les desigualtats múltiples d'una manera global. L'altre argument és normatiu: estipula que seria millor per a la societat basar-se en la igualtat de tracte i la diversitat. El concepte que s'utilitza és la discriminació múltiple, suggerint que els individus poden experimentar discriminacions en més d'un camp alhora. En contrast amb l'ONU, el Llibre verd no es refereix al concepte de interseccionalitat, i així aquesta multiplicitat es mostra com si les desigualtats se sumessin a les vides dels individus. La discriminació múltiple és un concepte sumatori que no té en compte que, per exemple, les dones poden ser discriminades d'una manera específica quan són lesbianes, negres o cegues. El Llibre verd no presenta un altre tipus d'anàlisi teòrica de les interrelacions de les desigualtats ni ofereix dades empíriques. Conseqüentment, no hi apareix com a argument que es necessiti un enfocament integrat o comprensiu a causa de l'alt nivell d'interconnectivitat de les desigualtats que es mostren com a problema. Així, encara que implícitament l'argument pràctic sobre l'efectivitat suggereix que hi ha algun grau d'interconnexió, aquesta efectivitat no rep major atenció.

Demandes per fer front a les desigualtats múltiples: una visió crítica

Durant el procés de consulta que es va organitzar el 2004, el Llibre verd va rebre moltes reaccions positives, però també va rebre crítiques. El Lobby Europeu de Dones el critica perquè falla a l'hora d'ocupar-se de dos grans problemes. Un és que «les diferents agendes d'igualtat tenen les seves pròpies dinàmiques d'inclusió, d'exclusió i de marginació, i conseqüentment necessiten una anàlisi específica i accions per ubicar les millors estratègies» (Lobby Europeu de Dones, 2004). El text del Llibre verd, quan diu que l'anti-discriminació afecta «diferents camps», fa una interpretació estàtica de com funcionen els eixos de la discriminació. L'altre problema que s'ignora és de tipus pràctic, relacionat amb la distribució dels recursos. El Lobby Europeu de Dones assenyalava que adoptar una estratègia antidiscriminatòria genèrica no suposarà que es multipliquin els recursos que serien necessaris, i que en la pràctica ja està portant a una redistribució dels recursos, de manera que està beneficiant més algunes desigualtats i suposant desavantatges per a d'altres. En paraules del Lobby Europeu de Dones, «existeix poca evidència que aquest enfocament comporti major coherència, sinó que suposa que hi haurà menys diners i recursos, i suposarà menys mecanismes precisos i adequats per tractar temes complexos com ara els drets humans, l'antidiscriminació i la igualtat entre dones i homes».

La resposta del Lobby Europeu de Dones ens mou a fer atenció als perills d'una comprensió massa simple sobre la construcció i la reproducció de les desigualtats. La seva reacció no es refereix a la interseccionalitat com un concepte que falta, sinó que argumenta que el gènere és una desigualtat especial. La seva resposta adverteix que una manca d'atenció per les dinàmiques socials, culturals i polítiques de les desigualtats pot portar-nos fàcilment a lluites de poder i desigualtat en el si de les polítiques antidiscriminatòries (i implica implícitament que el gènere pot sortir perdent en aquestes dinàmiques). Aquest argument va en contra de la demanda expressada pel Llibre verd de tractar de manera més efectiva les desigualtats.

Per poder assolir una valoració més fonamentada del Llibre verd, sembla adequat observar millor els pressupòsits del text. Com es presenten en el Llibre verd els problemes de les desigualtats? Quines són les seves causes aparents i quines solucions es proposen a aquests problemes? En absència del concepte de interseccionalitat, quin és el marc de les desigualtats múltiples com a problema polític?

Exigències per fer front a les desigualtats múltiples: un primer abordatge als pressupostos subjacents del Llibre verd

Com tots els textos polítics, el Llibre verd es basa en suposicions, explícites i implícites, la definició dels problemes, la responsabilitat i què s'ha de fer i com. En aquesta secció analitzaré aquestes suposicions. Les primeres idees prèvies que destaquen en aquesta secció poden semblar òbvies, però són crucials per a l'anàlisi que la segueix. Aquestes suposicions són sobre el caràcter del problema tractat. Suggereixen que el problema més gran que causa la desigualtat és la discriminació, que la solució més gran per a aquest problema és la igualtat de tracte per prevenir la discriminació, encara que es necessiti, fins a cert punt, l'acció positiva.

En connexió amb els problemes exposats, la Unió Europea es presenta a si mateixa com una organització que aprèn, demanant «beneficiar-se de la transferència d'experiència i bones pràctiques en diversos camps» (Llibre verd de la UE, 2004, p. 10). Aquestes experiències estan connectades principalment amb el gènere, com queda clar quan el text demana que es «construeixi sobre la considerable experiència de la UE relacionada amb la discriminació sexual» (p. 3), fins i tot esmentant específicament que «s'estan fent esforços per transversalitzar la dimensió de gènere a totes les iniciatives de la Unió» (p. 9). Això no obstant, com mostra la meua anàlisi, el Llibre verd no sembla que s'escriuís amb el coneixement del desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere a la UE i sobre la motivació, la teoria i la ideologia subjacents a aquestes polítiques.

Si ens fixem més en el diagnòstic de la discriminació com a problema principal que causa la desigualtat, també sembla clar que el concepte de discriminació que s'utilitza és bastant limitat. El Llibre verd conté moltes idees preconcebudes sobre on es localitza el problema de la desigualtat. Tal com es presenta, el problema es localitza en l'àmbit de la interacció i del comportament de la ciutadania i no en l'àmbit de les estructures o institucions socials. Així doncs, es troba clarament a la societat i no en els àmbits de responsabilitat dels Estats membres o les institucions de la UE i només a l'esfera pública, mentre que no sembla que hi hagi cap problema a l'esfera privada. És més, es representa com un problema de categories fixes de persones. Totes les categories que s'esmenten, com ara el sexe, l'origen racial o ètnic, l'edat, la religió o les creences, les discapacitats i l'orientació sexual es tracten com a categories indiscutibles.

Apareixen clarament tres punts que cal destacar. El primer és que el Llibre verd presenta el problema com si part de la seva ciutadania hagués de ser protegida o sancionada per discriminar altres ciutadans o ciutadanes de l'esfera pública. La Unió Europea o els seus Estats membres no sembla que estiguin connectats amb el problema, ja que no se'ls esmenta com a responsables o protagonistes de reproduir la desigualtat. La Unió Europea i els seus Estats membres es presenten com si només tinguessin un paper clau en la solució, amb la reducció o prevenció de la discriminació. Això suposa que s'ignora la interseccionalitat política. En segon lloc, sobre aquesta categoria que no es tracta, la Unió Europea no es distancia de les conceptualitzacions dominants que s'associen a aquestes categories de ciutadania. La qüestió què compta com a raça/ètnia o religió no apareix. En tercer lloc, aquesta reproducció automàtica de les concepcions dominants de les categories impedeix fer atenció a les interseccionalitats estructurals.

Com mostren les seccions següents, gràcies a aquestes suposicions sembla clar que la Unió Europea no ha après del treball teòric i polític sobre la desigualtat. Les lliçons sobre la lluita i el desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere, que inclouen l'atenció a la interseccionalitat política, no s'han tingut en compte en el Llibre verd.

Hem oblidat les lliçons apreses de les polítiques d'igualtat de gènere? L'antidiscriminació no és suficient

Durant molt de temps s'ha reconegut àmpliament en la Unió Europea que la igualtat de tracte és una mesura necessària, però no suficient per produir la igualtat de gènere. El compromís formal per a la igualtat salarial del Tractat de Roma de 1975 es va operacionalitzar en forma de directives de tracte igual des dels anys setanta. Per assolir la igualtat de gènere de facto s'ha impulsat també l'acció positiva per reparar alguns dels obstacles o desavantatges a què s'enfronten les dones en molts dels camins de la vida. Des de 1984, les recomanacions del Consell, els programes d'acció i les estratègies marc

sobre la igualtat de gènere han fet més fàcils, i fins a cert punt han finançat, les activitats destinades a les dones. S'ha posat un èmfasi especial a incrementar la participació de les dones en el mercat laboral i a facilitar la conciliació de la vida laboral amb la vida familiar. En el Tractat d'Amsterdam de 1997, la transversalització de gènere, l'última estratègia que es va desenvolupar, va fer que la igualtat de gènere fos un principi fonamental a les polítiques de la Unió Europea. La transversalització implica «no posar restriccions als esforços que es portin a terme per promoure la igualtat i per implantar mesures específiques per ajudar les dones, alhora que mobilitzar específicament totes les mesures i polítiques generals amb l'objectiu d'aconseguir la igualtat tenint en compte activament i obertament en l'etapa de planificació el possible efecte a les respectives situacions d'homes i dones» (Comissió Europea, 2000, p. 5). La transversalització de gènere es percep com un element complementari del tracte igual (de la igualtat de tracte) i l'acció positiva, ja que és una estratègia destinada a transformar els processos d'elaboració de les polítiques i, a través seu, la societat, perquè així es produeixi un progrés real cap a la igualtat de gènere.

En contrast amb les suposicions subjacents en el Llibre verd, avui dia les polítiques d'igualtat de gènere de la Unió Europea no es limiten a les interaccions entre les persones en l'àmbit públic. Inclouen una atenció a les estructures i institucions socials, els Estats membres, les institucions de la Unió Europea i l'àmbit privat. Per tant, el Llibre verd no manté l'expectativa creada de basar-se en les experiències relacionades amb la discriminació per raó de sexe, i fa que aquest text sigui menys valuós del que es podria esperar.

Hem oblidat les lliçons apreses dels estudis de gènere? Els múltiples objectius de la igualtat de gènere

No només es podrien haver après lliçons de les polítiques de la Unió Europea, sinó que també hi ha percepcions importants que es poden agafar dels estudis de gènere a Europa. Judith Squires (1999) ha destacat tres estratègies feministes d'igualtat de gènere molt diferents. En resum, fa referència a l'estratègia de la inclusió com un enfocament amb la finalitat d'incloure les dones en un context polític (en una societat), ja que ara com ara n'estan excloses. Això es podria emmarcar dins de les polítiques antidiscriminatòries, ja que amb aquesta estratègia es vol aconseguir imparcialitat. Quan se segueix l'estratègia d'inversió, segons aquesta tipologia, es vol reconfigurar la política i la societat perquè siguin més obertes a les especificitats de gènere. Una estratègia així busca el reconeixement de les diferències de gènere. Fins a un cert punt aquestes polítiques basades en la diferència es podrien emmarcar dins de la transversalització de gènere. El mateix passa amb l'estratègia de desplaçament que va sorgir amb l'anàlisi postmoderna (igual que l'anàlisi interseccional) i té com a objectiu la desconstrucció, la desestabi-

lització i el desplaçament de les oposicions existents en conceptes com ara la igualtat i la diferència, la inclusió i la inversió. Aquesta estratègia de desplaçament busca des-construir els règims que formen el gènere del subjecte. Les tres estratègies d'aquesta tipologia es diferencien en els problemes subjacents a les seves definicions. Les representacions implícites dels problemes d'aquestes tres estratègies són, respectivament, l'exclusió de la dona, la norma masculina i el món basat en el gènere.

La rellevant distinció que fa Squires per tractar el tema de les desigualtats múltiples mitjançant una política antidiscriminatòria inclou tres aspectes principals. En primer lloc, mostra com una estratègia així serveix bàsicament per situar la ciutadania, en lloc de ser una estratègia transformativa. La comparació amb les polítiques d'igualtat de gènere demostra que hi ha altres opcions més ambiciosos, com ara les accions positives o específiques i la transversalització. En segon lloc, assenyala que no hi ha una única estratègia d'igualtat de gènere i consegüentment això provoca que els conflictes sobre l'estratègia correcta siguin profundament polítics. Així mateix, aquestes diferències polítiques i conflictes es poden esperar també en altres desigualtats. I en tercer lloc, destaca que algunes posicions van estretament lligades a perspectives polítiques específiques (i, de nou, això no serà diferent en un altre tipus de desigualtats). Queda clar que dins de l'estratègia d'inclusió podem trobar, per exemple, una ideologia liberal.

Una transversalització de la diversitat?

La meua anàlisi crítica sobre el desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere de la Unió Europea, sumada a una crítica dels límits de les polítiques antidiscriminatòries, sembla que requereix alguna cosa com ara la transversalització de la diversitat. La transversalització com a estratègia, com que presta atenció als processos d'elaboració de les polítiques, podria abordar la interseccionalitat política. Què significaria això? Lamp adapta la definició del Consell d'Europa sobre la transversalització de gènere (Consell d'Europa, 1998, p. 15) per dir que «la transversalització de la diversitat és la (re)organització, la millora, el desenvolupament i l'avaluació dels processos de les polítiques, perquè s'incorpori una perspectiva de diversitat a totes les polítiques a tots els àmbits i a totes les etapes, pels actors que solen participar en l'elaboració de les polítiques» (Lamp 2003). Adaptar l'estratègia de la transversalització de gènere perquè abrasi les desigualtats múltiples significaria tractar les múltiples ubicacions, interseccions i mecanismes de les desigualtats múltiples; tractar les desigualtats a escala de les estructures i institucions (a les esferes pública i privada i a les organitzacions estatals i les organitzades en forma d'estat), i també tractar el sexisme, el racisme, l'explotació de classe, l'homofòbia, la discriminació per raó d'edat, etc., en els processos d'elaboració de les polítiques i en les pròpies polítiques.

La necessitat d'una transversalització de la diversitat ja existia abans del Llibre verd (Squires, 2003), però aquesta necessitat s'ha posat encara més en relleu amb la ronda de consultes sobre el Llibre verd. Actors destacats com ara la Xarxa Europa Contra el Racisme (ENAR), la Irish Equality Authority (Autoritat de la Igualtat a Irlanda) i la Plataforma Europea d'ONG també han adoptat aquest concepte recentment. Sense esmentar el concepte de interseccionalitat, l'ENAR segueix una anàlisi interseccional per dir que «si la transversalització es percep com a l'estratègia normativa més desitjable per aconseguir la igualtat, no té sentit limitar-se a un únic tipus de discriminació, tenint en compte, per exemple, la diversitat entre dones i homes o entre els membres masculins i femenins de les minories ètniques» (Shaw, 2004, p. 37).

En contraposició a aquestes opinions, el Llibre verd no és transformatiu, estàtic, individualista ni simplista. Hi ha una necessitat urgent d'incloure més capítols al llibre que parlin de les lliçons de les polítiques d'igualtat de gènere i dels resultats de la consulta.

Demandes per abordar les desigualtats múltiples: observem de nou les suposicions subjacents al Llibre verd de la Unió Europea

Hi ha un altre problema sobre el qual vull parlar a la segona part del meu article. Està relacionat amb un altre grup de suposicions que es poden trobar en el Llibre verd: Quines són aquestes suposicions?

El més destacable és que no distingeix entre les diverses desigualtats. La regla sembla que és: «Desigualtat = Desigualtat», cosa que significa que la desigualtat de gènere es conceptualitza com a equivalent de la desigualtat basada en la raça; o la desigualtat basada en l'edat, com a equivalent de la desigualtat basada en la religió o en l'orientació sexual. Aquesta equivalència és total i inqüestionable, i els mecanismes de constitució o de (re)producció de les diverses desigualtats es tracten de manera similar, de vegades, fins i tot, idèntica. El problema de les desigualtats múltiples s'aborda de maneres que suggereixen que els mecanismes que produeixen les diverses desigualtats són els mateixos, que les estructures i els processos subjacents són similars, i que l'objectiu que cal aconseguir en ocupar-se d'aquestes desigualtats és el mateix i queda clar per a tothom.

Qüestionar les similituds que se suposen

En la segona part del meu article m'agradaria qüestionar aquesta suposada similitud amb algunes comparacions entre grups de desigualtats. Les comparacions que faré

seran necessàriament exploratòries, ja que amb elles es pretén demostrar únicament com podríem treballar si analitzéssim les similituds i les diferències entre les desigualtats múltiples. Òbviament, aquesta comparació hauria de ser específica pel que fa al temps i al lloc, per la qual cosa l'atenció aquí se centra en la Unió Europea i els seus antics Estats membres de l'última dècada.

Totes les desigualtats que s'esmenten en el Llibre verd es poden enllaçar amb categories o grups socials, amb les distincions entre les persones fetes per elles mateixes o altres persones en interaccions i institucions. La comparació se centrarà en quatre categories socials fortament lligades a les desigualtats: el gènere, la raça o l'ètnia, l'orientació sexual i la classe. Les tres primeres s'han escollit d'entre les categories prominents a les polítiques antidiscriminatòries europees fins ara. El gènere, la raça i l'ètnia són categories que comparativament han tingut polítiques d'igualtat ben desenvolupades a la Unió Europea. L'orientació sexual hi està afegida com a categoria específica de les polítiques europees, i la classe social, com a l'exemple més prominent d'una categoria social estretament lligada a les desigualtats i que encara no s'ha inclòs a l'agenda europea d'igualtat.

La primera comparació que aquí es presenta inclou cinc dimensions: la varietat de posicions en cada categoria; la interpretació comuna de l'origen de la categoria social, on sembla que s'ubiquen les desigualtats que estan connectades a cada categoria; els mecanismes que sembla que les produeixen, i la norma contra la qual sembla que es compara la categoria social. El quadre següent mostra la meua interpretació sobre com aquestes quatre categories socials es presenten comunament enllaçades amb les desigualtats als debats públics i les estratègies dels moviments i les organitzacions socials dedicades a la supressió d'aquestes desigualtats. Sóc plenament conscient que hi ha una àmplia varietat de posicions polítiques i teòriques sobre tots aquests punts, però per poder destacar la raó per la qual no es poden tractar algunes categories socials com a lligades amb les desigualtats equivalents, he fet un esquema general de les posicions més comunes. El quadre 1 resumeix aquesta primera comparació:

El quadre mostra diferències en les dues primeres dimensions, amb la varietat de posicions que normalment es produeixen a la categoria social i a l'origen percebut de la categoria. El gènere és la categoria més limitada de les quatre presentades: se sol veure generalment amb dues posicions que es perceben com a originades en la naturalesa i la biologia. Aquesta percepció de l'origen biològic és discutible, i el gènere es veu sovint com una construcció social que conté un grup d'interpretacions, normes, símbols, comportaments, institucions i identitats. Només la teoria de gènere postmoderna inclou la biologia en aquesta construcció social, i aquesta interpretació no acostuma a formar part de les polítiques d'igualtat de gènere ni està integrada a les demandes de les organitzacions feministes. La classe, encara que és igualment dicotòmica (entre la classe treballadora i les persones propietàries de la producció), és un tipus de categoria molt di-

QUADRE 1. Comparació de quatre categories socials que es vinculen amb les desigualtats

Representació de les categories socials quant a:	Gènere	Raça o ètnia	Orientació sexual	Classe
Varietat de posicions	Dicotomia	Multiplicitat	Tres, quatre o més	Dicotomia
Origen de la categoria social	Enfrontament: naturalesa/educació	Enfrontament: naturalesa/cultura	Naturalesa [construïda]	Construcció social i econòmica
Ubicació de la desigualtat	Organització del treball, la intimitat i la ciutadania	Organització de la ciutadania el treball [intimitat]	Principalment en l'organització de la intimitat i la ciutadania	Organització del treball
Mecanismes (re)productors de la desigualtat	(Recursos) materials (Normes) discursives Violència (sexista)	(Normes) discursives (Recursos) materials Violència (racista)	(Normes) discursives [material, violència]	(Recursos) materials
Norma	Home [blanc] [heterosexual] [de classe mitjana]	Blanc [home] [heterosexual] [de classe mitjana]	Heterosexual [home] [blanc] [de classe mitjana]	De classe mitjana [home] [blanc] [heterosexual]

ferent, ja que combina aquesta dicotomia amb una forta representació del seu origen en l'educació, com a resultat dels patrons històrics d'educació, de propietat i d'explotació. Comparant les categories de gènere amb les posicions de classe, les identitats socials basades en el gènere estan fixades principalment en dues posicions, mentre que les identitats de classe es representen com a posicions que es poden superar o perdre.

En contraposició al gènere i a la classe, l'orientació sexual compta amb una varietat de posicions més àmplia (encara que també limitada). És força comú veure una presentació de tres posicions (com per exemple en l'idioma flamenc, en què la paraula holebi inclou homosexuals, lesbianes i bisexuals). És força comú també que es parli de quatre o cinc posicions, com a les organitzacions nord-americanes de LGBT (lesbianes, bisexuals, gais i transsexuals). Si ens fixem en la raça o l'ètnia, l'espectre és fins i tot més

ampli, i allò que es pot considerar raça o ètnia està molt més basat en contextos i és més discutible que el gènere, l'orientació sexual o la classe. La paraula raça sol estar més lligada amb la naturalesa, la biologia, amb el fet d'haver nascut dins d'una certa categoria, mentre que ètnia es relaciona més amb l'educació, la cultura i les arrels geogràfiques, però ambdós termes se superposen. Es poden observar diferències en la dimensió d'essencialisme versus constructivisme, on la classe és reconeguda àmpliament com a social, mentre que a la raça o a l'ètnia se les relaciona amb un origen natural i objectivament físic.

Apareixen més diferències quan comparem allò que s'articula comunament com les localitzacions més importants de les desigualtats lligades a aquestes categories socials. El problema de la desigualtat per l'orientació sexual se sol representar principalment com un problema localitzat en l'àmbit de la intimitat i la ciutadania. En contraposició, la desigualtat de gènere se sol percebre enllaçada, almenys, amb tres terrenys sociopolítics. El gènere, encara que es vincula principalment amb la divisió del treball en molts textos polítics, també es percep fortament lligat a l'organització de la ciutadania i a l'organització de la intimitat. Les relacions socials, sexuals i de parentesc es vinculen a la raça o a l'ètnia, com la classe, però contràriament a allò que passa amb el gènere i l'orientació sexual, no es percep una ubicació predominant o, fins i tot en part, en l'esfera de les relacions personals i la intimitat; no es percep com un «problema privat» en aquest sentit, es reconeix àmpliament el seu caràcter de problema públic. Comparats amb el gènere i l'orientació sexual, aquests dos eixos de desigualtat es representen més fortament ubicats a l'esfera pública, tant en la ciutadania com en l'ocupació. L'origen de la classe es percep en l'organització de l'ocupació, mentre que l'origen de la raça i l'ètnia es localitza en com s'organitza la ciutadania (qui pertany al nostre grup i qui no hi pertany).

En la mateixa línia, apareixen diferències quan analitzem com varien les interpretacions en la comprensió de la connexió entre les desigualtats i les categories socials i com es (re)produeixen. Mentre que les desigualtats de gènere i raça/ètnia generen la necessitat d'abordar tant els mecanismes materials com els discursius, la desigualtat de classe es representa predominantment com un problema de la distribució de recursos (inclosos els recursos educatius), i la desigualtat per l'orientació sexual es representa principalment com un problema discursiu, una manca de reconeixement i un problema d'estereotipatge.

Les quatre categories socials tenen en comú que es confronten amb el mateix ciutadà tipus, dins de la normalitat dominant i privilegiada, amb lleugeres diferències en l'èmfasi: per a les categories de gènere, el ciutadà tipus problemàtic és, en primer lloc, de gènere masculí, i després blanc, heterosexual i de classe mitjana. Per a les categories de l'orientació sexual, el ciutadà tipus és predominantment heterosexual i després també home, blanc i de classe mitjana. Si ens fixem en les categories de classe, el ciutadà tipus

contra el qual es mesura aquesta desigualtat és del mateix tipus que el de l'orientació sexual i de gènere; de nou hi ha canvis en l'èmfasi: el ciutadà tipus de la categoria classe és predominantment de classe mitjana i després també de gènere masculí, blanc i heterosexual. Per a les categories de la raça i l'ètnia, el ciutadà problemàtic tipus és, en primer lloc, blanc i després home, heterosexual i de classe mitjana.

La meua visió i interpretació del vincle de les categories socials amb les desigualtats és necessàriament simplista. Pretén suscitar preguntes com ara fins a quin punt les diferències aquí exposades són resultat de la meua descripció simple de les representacions més comunes, fins a quin punt són resultat de representacions simples del vincle entre les categories socials i les desigualtats, o fins a quin punt hi ha diferències reals subjacents. Pretén suscitar preguntes i debats sobre què significa per al moviment social i les estratègies polítiques el marc de les categories socials, i sobre la percepció del seu vincle amb les desigualtats.

El segon quadre presenta una comparació de quatre dimensions més que mostren diferències a les activitats polítiques i de les polítiques en relació amb les categories socials que hem analitzat aquí. Aquest quadre se centra a veure com es representen les categories socials com a divisions polítiques, si estan institucionalitzades, i quins són els objectius, les demandes i les estratègies predominants per ocupar-se de les desigualtats que hi estan vinculades.

En primer lloc, les categories socials escollides es presenten com a divisions polítiques. L'origen d'aquest element es pot trobar en els moviments socials que han situat les desigualtats vinculades a aquestes categories a l'agenda política. Per a la categoria de classe, aquest element s'ha desplaçat des del seu origen als moviments dels treballadors fins a ser un tema central per als partits polítics. En aquest sentit, la classe és una divisió que ha trobat el seu lloc al centre de la política parlamentària (fins i tot si la tercera via s'allunya de l'atenció a la classe). Això no succeeix amb les altres categories. Hi ha alguns exemples de partits de dones o de partits basats en l'ètnia, encara que no se solen veure a Europa. No hi ha exemples de partits que es basin en l'orientació sexual.

També hi ha diferències importants relatives a fins a quin punt les categories socials estan institucionalitzades, fins a quin punt les institucions polítiques rellevants i reconegudes s'han conformat per tractar les desigualtats que hi estan relacionades. La classe té un nivell elevat de representació institucionalitzada a Europa, ja que és una dimensió de desigualtat políticament reconeguda (perquè aquesta classe està representada als partits polítics, als sindicats i als sistemes corporatius), mentre que la raça/ètnia està començant a aconseguir una certa representació, encara que limitada. El gènere està molt més institucionalitzat, no només pel que fa a la burocràcia (departaments d'igualtat d'oportunitats), sinó també dins dels governs (els ministeris per a la igualtat de gènere). L'orientació sexual està molt poc institucionalitzada com una categoria de desigualtat.

QUADRE 2. Comparació de les activitats polítiques i de les polítiques vinculades a quatre categories socials

Representació de les categories socials quant a:	Gènere	Raça o ètnia	Orientació sexual	Classe
Divisió política	Moviment social	Moviment social	Moviment social	Partits
Mecanismes institucionals	Molts	En augment	Pocs	Molts
Objectius	Igualtat, diferència i desconstrucció: objectius múltiples	Igualtat; l'assimilació davant del multiculturalisme és un tema rellevant	Igualtat, diferència i desconstrucció: objectius múltiples	Acceptació de la supressió de la diferència de classes com a objectiu
Demandes	Redistribució i reconeixement	Redistribució i reconeixement	Reconeixement	Redistribució
Estratègies polítiques	Lluita per la igualtat de tracte, l'acció positiva i la transversalització	Lluita per la igualtat de tracte, l'acció positiva i la transversalització	Lluita per la igualtat de tracte	Redistribució, certa acció positiva

A més, veiem diferències en la presentació i en l'acceptació comuna dels objectius polítics relacionats amb aquestes desigualtats. En l'àmbit dels moviments polítics, es poden identificar múltiples objectius per a l'orientació sexual i el gènere. De vegades, la igualtat és l'objectiu propugnat, de vegades ho és la diferència, i d'altres vegades l'objectiu sembla la desconstrucció de les categories. Com a resultat, es produeix una àmplia varietat d'objectius: els matrimonis del mateix sexe o les quotes polítiques (formes d'inclusió), l'ampliació dels permisos per maternitat (formes d'inversió) i el pensament *queer* (desplaçament), de manera que aquestes diferències polítiques condueixen sovint a debats controvertits dins dels respectius moviments. Per a les categories de raça/ètnia i classe és diferent. Mentre que la supressió de les diferències de classe és un fi polític respectat, encara que no tothom hi estigui d'acord, el problema de si l'objectiu de la igualtat en relació amb la raça/ètnia hauria de ser l'assimilació, la integració o el multiculturalisme continua causant debats encesos.

Les lluites i les demandes principals també difereixen. La lluita principal per l'orientació sexual és el reconeixement i la igualtat de tracte (ampliant la institució del matrimoni), o el dret

a ser diferent (l'orgull gai). No hi ha moltes veus que denunciïn la diferència de salaris de gais i lesbianes, encara que cada vegada es fa més atenció a la qüestió de la discriminació al mercat laboral. Les reivindicacions de gènere i sobre la raça/ètnia se centren en la redistribució (igual salari, discriminació al mercat laboral) i el reconeixement (revalorant el fet de tenir cura d'altres persones o les diferències culturals).

Les estratègies polítiques actuals mostren una aproximació global al gènere amb tres enfocaments diferents, que, això no obstant, comparteixen un mateix punt central quant a la igualtat de tracte i una estratègia d'inclusió en relació amb l'orientació sexual. Quant a classe i raça/ètnia, també es donen alguns casos d'acció positiva. Les demandes en pro de la transversalització de la diversitat paral·leles a la transversalització de gènere són molt recents i sembla que estan lligades principalment a la raça/ètnia (i a categories que no s'han tingut en compte aquí, com per exemple l'edat i la discapacitat).

Si tinguéssim més taules que comparessin altres categories socials vinculades a les desigualtats, probablement mostrarien patrons similars. Sense treure importància a les similituds que s'han trobat, espero que els dos quadres presentats il·lustrin el que vull expressar, és a dir, que les diferents desigualtats són diferents perquè estan emmarcades com a problemes polítics rellevants de maneres molt diferents.

Això afecta i hauria d'afectar la manera com es creen les estratègies polítiques per tractar-les. Si es comparessin altres categories socials o s'escolliessin altres dimensions, també es veurien diferències. Considerem la dimensió d'elecció: podem decidir si ens fem catòlics o islàmics demà mateix, o aprendre i parlar un idioma, però no podem decidir entre ser joves o no ser-ho. Una altra dimensió és la visibilitat i l'atribució enfront de la identificació: podem ocultar la nostra sexualitat o la nostra riquesa fins a cert punt, però és molt més difícil amagar la pobresa o l'idioma. Una altra dimensió més és la probabilitat i la possibilitat d'un canvi d'identitat i d'estatus en relació amb les desigualtats: tots alguna vegada hem estat joves i (esperem que) arribarem a la vellesa; tothom pot arribar a tenir una discapacitat i algunes persones la tindran, però molt poques canviaran de sexe (encara que cada vegada es faci més) o d'ètnia. Això també demostra que aquestes categories socials poden ser inestables i discutibles: allò que compta com a raça o ètnia en contextos específics o allò que compta com a joventut o vellesa s'entrecreu amb el poder de moltes maneres.

La conclusió general pot ser que sembla que hi hagi una àmplia gamma de dimensions, que diferencien entre categories socials desiguals. Sembla aconsellable basar les estratègies de les polítiques no únicament en la similitud, sinó també en els trets distintius de les desigualtats. És més, aquestes desigualtats no són independents, ja que hi ha moltes interseccions històriques, polítiques, socials i culturals. En el pròxim punt tractaré sobre aquestes interseccions i com ocupar-se'n.

Interseccionalitat i transversalització

En la primera part d'aquest article he presentat la idea que la transversalització pot ser desenvolupada com una estratègia que tracta les desigualtats múltiples en l'àmbit de les estructures i institucions (a l'esfera pública i privada, a les organitzacions estatals i les organitzades com a estats). Això significaria abordar el sexisme, el racisme, l'explotació de classe, l'homofòbia, la discriminació per raó de l'edat, etc., en els processos d'elaboració de les polítiques i en les polítiques públiques. El fet que les desigualtats siguin diferents significa que la transversalització de la diversitat no pot ser una simple adaptació del que és actualment la transversalització de gènere. Independentment de l'opinió que es tingui sobre les llistes, la formació, l'avaluació de l'impacte o les reunions de persones expertes, es necessita tant una clara conceptualització de com funciona la interseccionalitat i una teoria de les dinàmiques de poder d'una desigualtat específica, com una opció per aconseguir una finalitat política clara. A més, el fet que les desigualtats múltiples no siguin independents significa que aquesta transversalització de la diversitat no pot ser una simple extrapolació d'allò que és la transversalització de gènere. Si la interseccionalitat es troba a les estratègies contra les desigualtats, no es necessitaran únicament mètodes més globals i analítics, a part de nous mètodes d'educació i formació, sinó que també caldrà repensar el procés consultiu. Un mètode que se sol utilitzar per ocupar-se de les desigualtats múltiples és demanar opinions o ajuda a diferents grups que representin els diferents eixos de la desigualtat. És així com cal ocupar-se de la interseccionalitat? Com s'haurien de conceptualitzar aleshores les pràctiques de la transversalització en relació amb altres desigualtats estructurals?

Sembla que hi ha dues possibilitats. La primera és començar on hi hagi regulació sobre el tema i experiència en la transversalització de gènere. L'avantatge obvi és que ja hi ha algunes infraestructures, rutines, mètodes i eines disponibles. Ampliar la transversalització de gènere perquè abraci tant la interseccionalitat estructural com la política en els processos actuals de la transversalització de gènere i revisar les diferents eines utilitzades perquè no estiguin esbiaixades per un sol eix de la desigualtat i puguin suportar la complexitat de la interconnexió, pot contribuir de manera positiva a una major qualitat de transversalització de gènere. Sóc plenament conscient dels problemes que això pot comportar en relació amb els recursos, la competència i la visibilitat tant per al gènere com per a altres eixos de la desigualtat.

L'altra opció és començar a desenvolupar una transversalització (o una igualtat) integral com la transversalització de la raça/ètnia, la transversalització de la sexualitat, etc. Això facilitaria que es fes total atenció a les dinàmiques de poder que són importants en cada cas específic, però tenint en compte la manca de coneixement sobre la interseccionalitat es necessitaria en algun moment un procés de transformació similar al descrit anteriorment per a la transversalització de gènere. És més, en els dos casos caldria

superar la debilitat que mostra la teoria interseccional enfront de l'anàlisi de les estructures.

Escollir entre aquestes dues opcions va més enllà dels objectius d'aquest article. Totes dues són igualment vàlides i necessàries, i per això és pràctic i estratègic començar des de dues posicions. En un món on les polítiques d'igualtat de gènere de vegades són racistes i classistes, en què les polítiques antiracistes solen oblidar el gènere i les polítiques d'identitat són presents en totes les polítiques d'igualtat, una acció simultània podria suposar teòricament una superposició i un doble treball, però en la pràctica conduiria al progrés a tot arreu.

Estratègies per tractar les desigualtats diferenciades

En els punts previs d'aquest article s'ha posat en relleu que una estratègia de polítiques antidiscriminatòries, com ara la presentada en el Llibre verd de la Unió Europea, no s'ocupa dels mecanismes estructurals o del paper de l'Estat i l'àmbit privat. En lloc d'això, ignora la dimensió política de les finalitats de la igualtat. A més, en l'article s'ha analitzat la presentació que fa el Llibre verd de la discriminació múltiple basada en una suposició incorrecta tant de la igualtat o l'equivalència de les categories socials en relació amb les desigualtats com dels mecanismes i processos que les constitueixen.

Centra l'atenció en les similituds i s'obvien el caràcter diferenciat i les dinàmiques diferenciades de les desigualtats. Després d'haver destacat el paper de la interseccionalitat estructural i política, en aquesta secció presentaré, a tall de conclusió, alguns punts de partida per aconseguir una estratègia més prometedora per tractar les desigualtats diferenciades.

L'estratègia hauria de començar amb les propostes següents:

- Es poden trobar desigualtats tant en l'àmbit públic com en l'àmbit privat. Es reprodueixen a través de les identitats, el comportament, les interaccions, les normes i els símbols, les organitzacions i les institucions, incloent-hi els estats i institucions similars.
- Les desigualtats no són iguals; les categories socials estan connectades amb les desigualtats de diverses maneres.
- Les desigualtats constitueixen un problema dinàmic i es poden ubicar a diverses estructures específiques, s'experimenten de manera diferent i poden (re)produir-se de diverses maneres.
- Les desigualtats no són independents, sinó profundament interconnectades; potser interdependents.

- El que s'hauria de fer respecte a les desigualtats es pot valorar políticament de maneres oposades (eliminar les diferències o valorar la diversitat).
- Sempre hi haurà lluites de poder entre les diverses desigualtats, això és part de la interseccionalitat.
- Cal abordar i preveure aquestes lluites hegemòniques equilibrant amb cura els recursos i la institucionalització, i organitzant entorns públics o institucions per a aquestes lluites.

Com he dit abans, aquestes proposicions requereixen alguna cosa semblant a la transversalització de la diversitat o a la transversalització de la (des)igualtat. És més, posen de manifest la necessitat d'un procés continu de lluita sobre la implantació d'aquesta estratègia. La conclusió del Llibre verd de promoure la creació d'organismes d'igualtat únics que s'ocupin de totes les classes de discriminació cobertes en les directives com alguna cosa positiva, sembla massa precipitada i bastant desinformada. Encara que el mètode d'ocupar-se de les desigualtats múltiples demanant opinions o ajuda a diferents grups que siguin cadascun representatius d'un eix de la desigualtat en alguns dels Estats membres pot aparèixer, les proposicions que es presenten passen per alt el problema de les aproximacions de les polítiques d'identitat a la transversalització. Aquestes aproximacions corren el perill d'ignorar les diferències en els objectius polítics, perquè sembla que combinen la identitat i la posició social amb l'opinió i la posició política. A més, gairebé no fan atenció a les lluites de poder existents dins d'aquestes organitzacions, i per tant fan que aquestes lluites no es percebin del tot i que siguin perilloses per a la democràcia.

En aquest article es mostra que les estratègies per abordar les desigualtats diferenciades a l'àmbit estructural no poden ser iguals, i que les polítiques antidiscriminatòries són insuficients. El que es necessita no és únicament el desenvolupament d'una metodologia i unes eines complexes basades en la teoria de la interseccionalitat, a més d'un increment dels recursos, sinó també tornar a pensar en la representació i la participació de la ciutadania en una era de polítiques de postidentitat, la necessitat d'una lluita, un debat, una deliberació i una articulació política organitzada i continuada.

Bibliografia

- ADIB, A.; Y. GUERRIER. «The Interlocking of Gender with Nationality, Race, Ethnicity and Class: the Narratives of Women in Hotel Work». *Gender, Work and Organization*, 10 (4) (2003), p. 413-432.
- ANTHIAS, F. «Evaluating "Diaspora": Beyond Ethnicity?». *Sociology —the Journal of the British Sociological Association*, 32 (3) (1998), p. 557-580.

- BACCHI, C. *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems*. Londres: Sage, 1999.
- BEISEL, N.; T. KAY, «Abortion, Race and Gender in Nineteenth-century America». *American Sociological Review*, 69 (4) (2004), p. 498-518.
- BELKHIR, Jean Ait Amber. *Race, Gender and Class Bibliography*. American Sociological Association. <<http://www.asanet.org/sections/rgcbiblio.html>> [Consulta: 6 agost 2005]
- BRAH, A.; A. PHOENIX. «Ain't I a Woman? Revisiting Intersectionality». *Journal of International Women's Studies*, 5 (3) (2004), p. 75-87.
- BRAH, A. «Global Mobilities, Local Predicaments: Globalization and the Critical Imagination». *Feminist Review*, 70 (2002), p. 30-45.
- BREWER, R. M.; C. A. CONRAD; M. C. KING. «The Complexities and Potential of Theorizing Gender, Caste, Race and Class». *Feminist Economics*, 8 (2) (2002), p. 3-17.
- BROWNE, I.; J. MISRA. «The Intersection of Gender and Race in the Labor Market». *Annual Review of Sociology*, 29 (2003), p. 487-513.
- COLLINS, P. H. *Fighting Words: Black Women and the Search for Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- COMBAHEE RIVER COLLECTIVE. «A Black Feminist Statement». A: Nicholson, L. [ed.]. *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Nova York: Routledge, 1997.
- Comissió europea. *Igualdad y no discriminación en la Unión Europea ampliada. Libro verde*. Luxemburg: Oficina de Publicacions oficial de la Comunitat Europea, 2004.
- CRENSHAW, K. W. «Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color». A: Albertson Fineman, M.; Mykitiuk R. [ed.]. *The Public Nature of Private Violence*. Nova York: Routledge, 1994, p. 93-118.
- CRENSHAW, K. W. «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine». *Feminist Theory and Antiracist Politics. University of Chicago Legal Forum*, 1989, p. 139-167.
- CROWLEY, N. «Building an Equality Strategic Framework at EU Level». *Equality News*. 2004, p. 12-13.
- GAMSON, J.; D. MOON. «The Sociology of Sexualities: Queer and Beyond». *Annual Review of Sociology*, 30 (2004), p. 47-64.
- LAMP, F. *Diversity Mainstreaming. Presentació de Powerpoint Tagung «Herausforderung Vielfalt»*. 16-17 de maig de 2003, Bad Segeberg. <<http://www.difference-troubles.de/tagung/pdf/behrens.ppt>> [Consulta: 22 febrer 2005]
- LOBBY DE DONES EUROPEU. «Resposta del Lobby de Dones Europeu al Llibre verd de la Comissió Europea». <<http://www.womenlobby.org/poslist.asp?LangName=English&tod=104438>> [Consulta: 9 setembre 2004]
- MOUFFE, C. *The Democratic Paradox*. Londres: Verso, 2000.

PATEL, P. *Notes on Gender and Racial Discrimination*. 2001.

<http://www.euowrc.org/13_institutions/5.un/un-en/12.un_en.htm> [Consulta: 22 febrer 2005]

Plataforma d'ONG Europees. *Social Platform's Response to the Green Paper on Equality and Non-Discrimination in an enlarged European Union*, agost de 2004. <http://www.socialplatform.org/module/FileLib/SPResponseGreenPaper1.doc> [Consulta: 19 abril 2005]

«Proclamació solemne de la Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea del Parlament Europeu, de la Comissió i del Consell del dia 7 de desembre de 2000» OJ 2000 C346/1.

RISMAN, B. J. «Gender as a Social Structure — Theory Wrestling with Activism». *Gender & Society* 18 (4) (2004), p. 429-450.

SCHIPPERS, M. «The Social Organization of Sexuality and Gender in Alternative Hard Rock —An Analysis of Intersectionality». *Gender & Society* 14 (6) (2000), p. 747-764.

SHAW, J. *Mainstreaming Equality in European Union Law and Policy Making*. Brussel·les: ENAR, 2004.

SQUIRES, J. *Equality and Diversity: A New Equality Framework for Britain? Paper preparat per l'Escola de Política Pública*. Londres: UCL, 2003.

SQUIRES, J. *Gender in Political Theory*. Cambridge: Polity Press, 1999.

VERLOO, M. *Mainstreaming Gender Equality in Europe. A Critical Frame Analysis Approach*, a «Differences in the Framing of Gender Inequality as a Policy Problem Across Europe». A: Verloo, M.; Pantelidou Maloutas, M. [ed.]. *The Greek Review of Social Research*, 118. [Edició especial] [Pròxima aparició: 2006]

VERLOO, M. *Another Velvet Revolution. Gender Mainstreaming and the Politics of Implementation*. I WM Working Paper 5/2001, 2001

WALBY, S. *Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. Paper en l'àmbit dels seminaris d'ESRC sobre transversalització de gènere a Leeds i a Londres, 2003-2004*.

WEKKER, G. «Still Crazy After all Those Years... Feminism for the New Millenium». *European Journal of Women's Studies*, 11 (4) (2004), p. 487-500.

YUVAL-DAVIS, N.; Anthias, FLOYA [et al.]. «Secure Borders and Safe Haven and the Gendered Politics of Belonging: Beyond Social Cohesion». *Ethnic and Racial Studies* 28 (3) (2005), p. 513-535.

2. *La mujer es puro cuento*:¹ la cultura del gènere²

Verena Stolcke

Doctora en antropologia social (Universitat d'Oxford) i catedràtica d'antropologia social a la Universitat Autònoma de Barcelona.

«El costum és una segona naturalesa que destrueix la primera. Però, què és la naturalesa? Per què el costum no és natural? Tinc molta por que aquesta naturalesa no sigui, ella mateixa, només un primer costum, així com el costum és una segona naturalesa.»

B. Pascal, *Pensée*, 1670³

«No es neix dona. S'esdevé dona.»

Simone de Beauvoir

El desplegament de la sexualitat... estableix aquesta noció de sexe

Michel Foucault

Introducció

Quan un concepte entra en crisi és una bona ocasió per recapitular-ne la història (Tubert, 2003). La crisi del concepte de *gènere* està estretament lligada a la crisi actual de les teories socials clàssiques i, en particular, de les nocions de *cultura*, *naturalesa* i *societat*. Les nocions de gènere i de cultura són avui tan ubíques com ambigües. S'han convertit en paraules penjador, una mena de jòquers que s'utilitzen amb intencions i significats d'allò més diversos. Els anys setanta les acadèmiques feministes van escollir el terme *gènere* precisament per emfasitzar que la desigualtat i l'opressió de les dones en relació amb els homes no depenen de les diferències de sexe biològic pròpies de l'espècie humana. Les relacions de gènere són fenòmens socioculturals que estructurin la perpetuació de la vida humana en societat de manera tan fonamental i enigmàtica com, per exemple, els sistemes de parentesc. Una història del concepte de *gènere* implica i reflecteix, per tant, la concepció canviant de la cultura en relació amb la naturalesa.

1. He manllevat aquest irònic títol d'un dels llibres de l'antropòloga i lingüista nicaragüenca Milagros Palma titulat *La mujer es puro cuento* (1996), una recopilació de mites que són una mostra clara de la manera de perpetuar-se del poder masculí mitjançant la transmissió de valors i d'imatges que fan d'ella una creació purament arbitrària.

2. Publicat a: *Quadern d'Institut Català d'Antropologia*, Sèrie monogràfica. *A propost de cultura*, No. 19, 2003.

3. B. PASCAL, 1877, p. 96.

L'energia creativa de l'antropologia emana de la tensió entre dos tipus d'exigències: d'una banda, ens ocupem d'éssers humans universals, i de l'altra, de realitats culturals particulars. Tradicionalment, l'antropologia sociocultural s'ha basat en la idea que una línia divisòria clara separa el món de la cultura humana de la resta del món viu. La biologia i altres disciplines afins explicarien la dimensió de la nostra condició humana que ens fa assemblar a altres animals. Però la nostra capacitat per a l'aprenentatge, per comunicar-nos mitjançant el llenguatge i interpretar el món on vivim dotant-lo de significats simbòlics, ens ha permès transcendir les limitacions que ens imposa la nostra naturalesa animal biològica per assolir aquesta condició humana flexible i adaptable única. La noció de *cultura* es va desenvolupar en la pugna intel·lectual de les ciències socials contra els intents, per part de les ciències naturals, d'atribuir la conducta i la varietat humanes exclusivament a factors biològics, és a dir, naturals (Barnard i Spencer, 1998, p. 393 i s).

El terme *gènere* ha estat clau en la teoria i política feministes des dels anys setanta en el seu combat contra el sentit comú sexista i androcèntric que preval a la societat i a l'acadèmia occidentals. Es tractava de demostrar que «la biologia no és destí», sinó que les identitats socials i simbòliques que s'assignen a les dones en les seves relacions amb els homes en l'organització de la vida en societat, com que són culturals, són variables i, per tant, aptes per ser transformades. Els debats epistemològics que provocarà el concepte de *gènere* estaran vinculats a l'oposició convencional entre naturalesa i cultura que les teòriques feministes acabaran per transcendir.⁴

Marcel Mauss ja havia demostrat, en el seu article clàssic de 1938, que la concepció de la persona era només en aparença evident i natural. En realitat era un artefacte d'una llarga i diversa història social. Com que està constituïda per les forces que exerceix la societat i està estretament vinculada a l'organització social, la categoria de persona era moral i jurídica i, per tant, variable segons el context sociocultural (Mauss, 1938). La frontera entre la materialitat i la culturalitat és trenca analíticament a partir de Mauss, i Lévi-Strauss resumeix la idea que la diversitat cultural és consubstancial amb la condició humana en la seva cèlebre frase «la cultura és la naturalesa humana». Això no obstant, en antropologia prevaldrà una altra concepció liberal de la cultura segons la qual els individus són portadors de trets culturals que se'ls imposen distingint-los els uns dels altres (Frade, 2002, p. 34-3).

Mauss es va inspirar en l'anàlisi sociològica de les representacions i classificacions socials iniciada per Durkheim i així va anticipar el que avui s'entén per la desconstrucció de categories socials bàsiques com ara l'individu, les tècniques corporals i, fins i tot, el sexe

4. Cal destacar que a les etnografies indigenistes que relativitzen el dualisme cartesià occidental se sol fer poca atenció a les implicacions que tenen diferents concepcions sobre els éssers humans en relació amb el món animal, per exemple, per a les concepcions de la reproducció i les relacions de les dones amb els homes. Vegeu DESCOLA i PÁLSSON (1996).

(Carrithers, S. Collins i S. Lukes, 1985). Però la «petita diferència» —com Alice Schwarzer va ironitzar la diferència entre dones i homes als anys seixanta— i les seves grans conseqüències sociopolítiques van brillar, és clar que per la seva absència, a totes les tradicions antropològiques.⁵ Els antropòlegs van centrar les seves anàlisis en la persona, l'individu, sobreentesos com a categories socioculturals universals, mentre que les dones, si apareixien, ho feien no com a persones, sinó gairebé com a destinades inevitablement a ser mullers, germanes, filles intercanviades pels seus homes, com veiem, per exemple, en l'abundant bibliografia que va generar la passió antropològica per l'estudi dels sistemes de parentesc. Les militants feministes i les seves denúncies de l'opressió i discriminació de les dones i les revisions històriques, etnogràfiques i teòriques de les investigadores feministes s'encarregaran de demostrar, durant les quatre dècades següents, que no només l'home és una invenció, sinó que també ho és la dona.

Història d'una relació

La trajectòria teòrica feminista és singular, ja que és la història d'una estreta relació entre un moviment polític d'emancipació personal i col·lectiu i una tasca teòrica inspirada per l'afany d'identificar les arrels de l'opressió i el tracte desigual de les dones com a eines de la lluita alliberadora (Moore, 1996).

El moviment feminista de la *segona onada* va tenir els seus orígens en els exaltats anys seixanta. En un principi es van posar en moviment dones de classe mitjana. Als Estats Units la va seguir la tenebrosa dècada de les persecucions macartistes de l'esquerra en plena guerra freda, la lluita estudiantil per la llibertat d'expressió i en contra de la guerra al Vietnam⁶ i el moviment pels drets civils de la població negra. Aquest va ser el decorat on va néixer el moviment feminista. Les dones, que havien treballat a la indústria militar, però que van ser redomesticades quan els soldats van tornar de la gran guerra, estudiants universitàries, dones que tenien fills i filles en edat escolar, dones que quan es van casar van abandonar els estudis o la professió, van decidir compaginar el matrimoni amb una carrera professional o tornar a treballar fora de la llar, però van descobrir que la tan celebrada igualtat d'oportunitats era un trist engany. El repartiment equitatiu del treball domèstic amb els seus companys va resultar il·lusori. A més, les dones només aconse-

5. Una excepció és l'article també clàssic de Robert HERTZ (1960) *Death and the Right Hand*, on l'autor analitza les classificacions simbòliques dualistes en relació amb les característiques del cos humà i les seves implicacions per a la classificació d'homes-marits i dones-mullers i els seus valors relatius.

6. Van sorgir dues organitzacions d'estudiants: Students for a Democratic Society (Estudiants per una Societat Democràtica) i Student Nonviolent Coordinating Committee (Comitè Coordinador d'Estudiants no Violents), les massives mobilitzacions dels quals van aconseguir eventualment que el Govern dels Estats Units s'avinqués a negociar la fi de la guerra del Vietnam.

guien llocs de treball temporals de segon ordre, com ara feines de secretària, d'infermera, és a dir, de persones que tenen cura dels altres i d'assistents, sense possibilitats de promoció i per la meitat de sou que els homes, i eren acomiadades quan es quedaven embarassades.

El llibre de Betty Friedan, la seva denúncia de *La mística de la feminitat*, que es va publicar el 1963, va ser oli en un llum per als somnis de totes aquestes dones. En poc temps el llibre havia venut més de tres milions d'exemplars. Les múltiples discriminacions de les dones començarien a canviar quan, un any després de la cèlebre marxa sobre Washington en suport de la població negra el 1964, el govern demòcrata de Lyndon Johnson va forçar l'aprovació de la Llei de drets civils dels negres, que no només prohibia la discriminació per raó de raça, sinó, inesperadament, també per raó de sexe (Friedan, 1963).⁷ Però una llei tota sola no fa un estiu. Davant l'oposició tancada dels sindicats, els empresaris i els organismes oficials contra la prohibició de la discriminació per raó de sexe, un grup de dones professionals entre les quals va destacar Betty Friedan, va fundar el 1966 NOW (National Organization of Women), l'organització feminista independent més gran als Estats Units.⁸ Aquestes dones no pretenien una revolució política ni sexual. El seu objectiu era la igualtat de drets de les dones amb els homes en tots els àmbits socials.

En contrast amb aquests inicis liberals del moviment feminista als Estats Units, a Anglaterra, en canvi, les que es van rebel·lar contra l'absència sistemàtica de les dones en la pràctica i teoria revolucionàries dels seus col·legues masculins van ser feministes de la nova esquerra. Aquestes feministes socialistes van impulsar el moviment per l'alliberament polític i sexual de les dones, que va transcendir les campanyes per la igualtat de drets, i van inaugurar una revisió feminista de les teories socialistes.⁹ La primera Conferència Mundial de la Dona, que l'ONU va convocar a la ciutat de Mèxic el 1975 en resposta a les demandes de les dones, va significar la mundialització del moviment feminista. A Espanya, la primera Conferència Mundial va coincidir amb la mort de Franco, cosa que va donar un impuls addicional a l'organització de les dones.

7. La incorporació de la discriminació per raó de sexe a la Llei es va deure a una maniobra política racista masculina fallida. Per derrotar la proposta de llei antiracista, un congressista segregacionista de Virginia va proposar incorporar-hi la discriminació per raó de sexe confiant que els congressistes hi votarien en contra. Però els líders del congrés es van adonar que els temps ja no eren adients per desafiar les dones (Friedan, 2003, cap 6).

8. Però no hem d'oblidar altres lluitadores feministes anteriors, però radicals. L'anarquista Emma Goldman (1869-1940), per exemple, no compartia la convicció dels seus companys que la societat nova resoldria la situació de les dones ja que les seves condicions eren diferents i tenien causes específiques. El 1897 GOLDMAN escrivia: «Jo exigeixo la independència de la dona, el seu dret a mantenir-se a si mateixa; a estimar qui ella vulgui o tantes persones com desitgi» (Goldman, 1897).

9. Un text clau va ser l'article de Juliet MITCHELL, 1966a, «Women: The Longest Revolution», que es va convertir en un text fundacional del moviment. Vegeu també el llibre de Mitchell que porta el mateix títol: *Women: The Longest Revolution. Essays in Feminism, Literature and Psychoanalysis* (MITCHELL, 1966b).

La lluita política organitzada en contra de la discriminació de les dones al mercat laboral, la seva opressió sexual, va plantejar desafiaments teòrics. Mentre que les feministes proclamàvem i practicàvem que «allò personal és polític», les acadèmiques del moviment van desafiar el «poder androcèntric del saber» desmitificant allò que Foucault va anomenar el *biopoder*; és a dir, la càrrega ideològica de totes les doctrines que atribuïen la subordinació de les dones a la seva naturalesa biosexual, i les greus deficiències epistemològiques i teòriques de la ciència tradicional per no haver fet gens de cas al paper i les activitats de les dones en la història i la societat.

El desenvolupament de la crítica teòrica feminista no sempre va ser rectilini ni assossegat i progressiu. Des d'un inici hi va haver desacords sobre les arrels de la desigualtat de les dones causats per percepcions divergents respecte a la seva relació amb l'ordre sociopolític i, fins i tot, a la mateixa condició humana, atrapada entre la cultura i la naturalesa, a què he al·ludit al principi. D'una banda, la diversitat d'inquietuds i d'experiències viscudes per dones, juntament amb diferents interessos i posicions sociopolítiques, es van reflectir en projectes polítics amb desacords. I de l'altra, van sorgir controvèrsies teòriques i polítiques sobre *el perquè de les dones* a causa de la persistent dificultat de comprendre les diverses experiències de les dones en relació amb els homes, sense caure ni en relativismes que desarmen, ni en vells o nous essencialismes que paralitzen.¹⁰

Antecedents: diferències i desigualtats sexuals

Simone de Beauvoir, en el seu llibre clàssic *El segon sexe* (1949), va introduir la idea feminista moderna que no es neix dona, sinó que s'esdevé dona. Beauvoir ens va ensenyar que l'opressió de la dona no es deu a factors biològics, psicològics o econòmics, sinó que va fondre l'explicació econòmica i reproductiva en una interpretació psicològica de totes dues. Al llarg de la història la dona havia estat construïda com el *segon sexe*, *l'altra de l'home*. Aquesta ordenació jeràrquica era un invent patriarcal per legitimar l'autoritat masculina. L'home era la mesura de totes les coses ja que «la humanitat és masculina i l'home defineix la dona no en si mateixa, sinó en relació amb l'home [...]». Ell és el subjecte, ell és l'absolut, ella és l'altra» (Beauvoir, 1989, p. xxi).

Margaret Mead, en les seves investigacions etnogràfiques dels anys 1920 i 1930, en particular a Samoa i a Nova Guinea, ja havia posat en dubte la visió sexista biologista que prevalia a les ciències socials als Estats Units, segons la qual la divisió sexual del treball a la família moderna es devia a la diferència innata entre el comportament instru-

10. Per *essencialisme* entenem la doctrina que nega la temporalitat quan atribueix una ontologia primordial i immutable als productes històrics de l'acció humana.

mental (públic, productiu) dels homes i l'expressiu de les dones. En el seu estudi comparatiu *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Mead havia introduït ja el 1935 la idea revolucionària que, com que l'espècie humana és enormement mal·leable, els papers i les conductes sexuals varien segons els contextos socioculturals (Mead, 1935). I en una comparació de les concepcions sobre allò que significava ser dona i home a set societats del Pacífic Sud, amb les idees que prevalien a la societat nord-americana contemporània, Mead escrivia, el 1949: «Cadascuna d'aquestes tribus (a Nova Guinea) té, com tota societat humana, l'element de la diferència sexual per usar-lo com a tema en l'argument de la vida social, i cadascun d'aquests pobles ha desenvolupat aquesta diferència de manera diferent. Quan comparem la manera com han dramatitzat la diferència sexual, és possible ampliar els nostres coneixements sobre quins elements són construccions socials, originàriament irrelevants respecte als fets biològics de sexe-gènere» (Mead, 1949). Aquí apareix per primera vegada el terme *gènere*, encara que d'una manera poc clara. Això no obstant, els missatges feministes de Simone de Beauvoir i de Margaret Mead van passar desapercebuts fins que va sorgir el moviment feminista internacional.

Quan, cap a finals dels anys seixanta, les acadèmiques feministes van començar a investigar les arrels de la condició de les dones com a *segon sexe*, van fixar el seu punt de mira en l'antropologia com a font d'informació sobre les circumstàncies, experiències i representacions femenines en contextos socials, polítics i econòmics diversos, buscant, a més, evidències sobre sistemes sociopolítics igualitaris (Pine, 1998, p. 253-262). A mitjan anys seixanta es publiquen dos volums pioners coordinats per antropòlogues: *Toward an Anthropology of Women* i *Woman, Culture and Society* (Rosaldo i Lamphere, 1974; Reiter, 1975).¹¹ Aquestes antropòlogues feministes, algunes de les quals van militar al moviment estudiantil als Estats Units,¹² es van proposar crear una *antropologia de les dones* per sotmetre a la crítica feminista els models androcèntrics convencionals a la disciplina. Aquesta *antropologia de les dones* es va dedicar en cos i ànima a escoltar les veus silenciades de les dones (Ardener, 1975) i va fer especial atenció als dominis i les activitats de les dones i les representacions simbòliques de la feminitat. El seu objectiu primordial va ser trobar i teoritzar els orígens de la subordinació de les dones encara que els seus enfocaments divergien. Per a les antropòlogues feministes marxistes, ni l'opressió de les dones ni el poder exclusiu exercit pels homes no eren fenòmens universals, sinó que depenien de les relacions de producció històriques. Un ordre igualitari primigeni havia estat destruït quan va sorgir la propietat privada i el colonialisme (Reiter,

11. Vegeu també HARRIS i YOUNG (1979).

12. Segons William Christian, a la Universitat de Michigan, que era un dels planters de la rebel·lió estudiantil els anys seixanta i on ell estudiava aleshores, les estudiants d'antropologia Rayna Reiter, Jane Schneider i Susan Harding, totes elles alumnes d'Eric Wolf, van fundar un grup feminista. Vivien en comunes i es van convertir, més endavant, en destacades teòriques feministes.

1975).¹³ El corrent estructural simbòlic tampoc no va atribuir l'origen de les desigualtats sexuals als *fets* biològics de l'espècie humana, sinó a pautes, aquestes sí universals, que organitzen l'experiència social, psicològica i cultural humanes com ara la dicotomia entre cultura i naturalesa, o entre l'esfera privada i pública, i els significats simbòlics de sexe de què es doten i que presumiblement podien canviar (Rosaldo i Lamphere, 1974; Harris i Young, 1979). Aquesta recerca d'òrgens pressuposava una fe en veritats últimes i essencials. Totes aquestes antropòlogues situaven l'opressió de les dones en la cultura i en l'estructura social, però moltes van acabar replicant les tendències universalistes i el determinisme biològic que pretenien superar. Malgrat les seves millors intencions culturalistes, en última instància atribuïen la subordinació de les dones al *fet* biològic del seu paper específic en la procreació. Les dones estaven confinades invariablement a l'àmbit social de menys valor social a l'interior d'unes jerarquies universals entre les esferes pública i domèstica, entre la cultura i la naturalesa, o entre la producció i la reproducció (en particular, Ortner, 1974; Rosaldo, 1974; Edholm, Harris i Young, 1977).¹⁴ Quan projectaren sobre el món el seu propi sentit comú cultural, no es van adonar que aquestes dicotomies no eren en absolut universals, sinó una creació del discurs filosòfic i polític europeu modern, i que diferències de funció i d'activitats no signifiquen necessàriament desigualtat social (MacCormack i M. Strathern, 1980).

El perquè i el què del gènere

Malgrat que la categoria *gènere* ha tingut un paper tan destacat com controvertit en el pensament feminista, resulta sorprenent que encara no tinguem una genealogia semàntica i política del concepte (Tubert, 2003; Abbott, 2000; Code, 2000).

Les antropòlogues que acabo d'esmentar habitualment assumien la dona com a subjecte de les seves investigacions. Pretenien explicar l'escàs protagonisme i valor de la dona a la societat analitzant *els papers i les deferències sexuals* des de la comparació intercultural típica de l'antropologia, sense aconseguir desprendre's de supòsits biològics etnocèntrics.

Les feministes socialistes anglosaxones, en canvi, van abordar la condició de les dones a la societat occidental des de la crítica política de la dominació masculina i de les

13. Vegeu també LEACOCK, 1978.

14. El 1980, Rosaldo encara manté d'una manera, per cert, rebuscada, que «ahora que l'evidència sobre variacions de conducta suggereix que el gènere, més que un producte dels nostres cossos és una forma social i de pensar, sembla bastant difícil creure que les desigualtats sexuals no estiguin arrelades als dictats d'un ordre natural. Almenys semblaria que determinats fets biològics —el paper de les dones en la reproducció i, potser, la força masculina— han funcionat de manera no necessària, però universal per formar i reproduir el domini masculí» (ROSALDO, 1980, p. 396).

ideologies sexuals que la legitimen. La causa de l'opressió de les dones no estava en elles mateixes, sinó que es devia al poder exercit pels homes en un entramat de *relacions* polítiques. Aquestes feministes anglosaxones van introduir el concepte de *gènere* en el seu controvertit sentit actual, precisament per desemmascarar els difusos i tan difosos determinismes biosexuals que legitimen la dominació masculina.

Conèixer l'origen de conceptes analítics clau ajuda a reconèixer les seves conseqüències epistemològiques posteriors. La paraula *gènere* és la traducció literal de la paraula anglesa *gender*. L'entrada *gender* a les enciclopèdies de teoria feminista o simplement omet el seu origen o li atribueix a una característica gramatical de l'anglès, una llengua en què, en contrast amb les llengües romàniques, les paraules no tenen gènere, però certes paraules s'entenen com a masculines o femenines. Així, segons Nicholson, les feministes de llengua anglesa van fer extensiu el terme *gender* a les conductes femenines i masculines típiques per tal de posar èmfasi en el fet que aquestes, de la mateixa manera que el gènere sobreentès d'algunes paraules, es deuen a convencions socials (Nicholson, 1998; Scott, 1986; Abbott, 2000; Owen, 2000). Aquesta història és, com a mínim, incompleta.

En realitat, el terme *gender* va ser introduït per la psicologia i la sexologia als Estats Units els anys cinquanta, quan va canviar gradualment la seva posició davant la transsexualitat i els intersexes. En aquella època, la professió mèdica nord-americana rebutjava les operacions de canvi de sexe, però el 1952 Cristine Jorgensen, de Dinamarca, se'n va sotmetre a una. Als Estats Units es van establir les primeres clíniques de *gènere* i alguns psicoanalistes, sexòlegs i metges van adoptar el terme *gender* per distingir el sexe social assignat del sexe anatòmic i solucionar, així, les dificultats conceptuals i terminològiques que plantejaven els intersexes, transsexuals i homosexuals, el sexe biològic dels quals era ambigu al naixement o no coincidia amb la seva identitat sexual desitjada o la seva orientació sexual.

Les feministes Kate Millett i Germaine Greer, totes dues estudioses de literatura anglesa, sembla que van ser les primeres a utilitzar la noció psicoanalítica de *gènere social* en les seves crítiques polítiques de les doctrines bioideològiques occidentals sobre la subordinació de les dones. Totes dues compartien la convicció que per lluitar per l'alliberament de les dones calia saber, en primer lloc, fins a quin punt la inferioritat o la dependència de les dones eren naturals i, per tant, inalterables.

En el seu revolucionari llibre *Sexual Politics*, Kate Millett, el 1969, rebutjava com a exercici fútil i segurament irrellevant buscar els orígens del patriarcat i proclamava que les *relacions* entre els sexes eren fonamentalment polítiques. Unes vegades idolatrades, d'altres tractades amb condescendència, a la història i la cultura occidentals les dones sempre han estat explotades pels homes. És a dir, la sort de les dones és llançada pels homes i es deu al poder masculí. Però, com indica Millett, ni l'endocrinologia ni la gènè-

tica no havien aconseguit demostrar mai que la voluntat de domini era un tret inherent al temperament masculí ni tampoc que hi hagués diferències intel·lectuals-emocionals innates notables entre homes i dones. Com que les distincions contemporànies entre homes i dones són, a més, primordialment culturals, difícilment podríem determinar-ne els orígens físics. Com Millett conclou amb lúcida ironia, «segurament no podrem saber les diferències *reals* entre els sexes mentre els sexes no siguin tractats de manera diferent, és a dir, com a semblants» (Millett, 1977, p. 29). La convicció contemporània que l'agressió és per naturalesa masculina i la passivitat és femenina no són, per tant, sinó racionalitzacions patriarcals de desigualtats socials, i les diverses facetes de les nostres vides que es denominen *conductes sexuals* són gairebé del tot el resultat del nostre aprenentatge social (Millett, 1977, p. 32).

Germaine Greer va utilitzar el terme *gènere* en la seva crítica radical de la imatge de la dona objecte del desig masculí, *The Female Eunuch* (Greer, 1971). Com escrivia Greer, la dona és producte d'un tipus particular de condicionament social: «El que passa és que la dona és considerada objecte sexual per a l'ús i l'apreciació d'altres éssers sexuals, els homes. La seva sexualitat és, alhora, negada i tergiversada ja que és representada com a passivitat» (Greer, 1971, p. 15). És a dir, la dona és construïda com a «eunuca» al servei de l'home.

Greer utilitza el terme *gènere* quan sotmet tota la gamma d'interpretacions occidentals dels trets corporals, intel·lectuals i emocionals atribuïts a la dona a un examen crític amb esperança que les dones seran capaces de reivindicar una voluntat pròpia per decidir sobre els seus desigs per elles mateixes quan s'alliberin de tots aquests prejudicis sexistes.

Les dues autores citen *Sex and Gender*, obra del psicoanalista nord-americà Robert Stoller, com a font del terme *gender* (Stoller, 1968). Com he indicat, a la dècada dels anys cinquanta, psicòlegs, metges i científics socials van enfocar el tractament dels intersexes i transsexuals des d'una perspectiva nova advocant per intervencions quirúrgiques per adaptar-ne l'anatomia genital o la seva identitat sexual assignada o escollida. Era l'època en què, en reacció contra els abusos del règim nazi de determinismes biològics durant la Segona Guerra Mundial, es va generalitzar la convicció que els éssers humans són enormement mal·leables. En el seu llibre, Stoller va revisar els estudis psicològics i biomèdics dels intersexes, transsexuals i homosexuals, és a dir, d'individus, homes i dones, l'anatomia genital dels quals és ambigua en el moment de néixer o el sexe biològic dels quals no coincideix amb la seva identitat sexual sentida i desitjada o amb la seva orientació sexual. Segons Fraisse, el llibre *Sex and Gender*, de Stoller, va marcar l'inici del debat terminològic i filosòfic al voltant del concepte de *gènere* en el pensament feminista que encara no s'ha tancat (Fraisse, 2001).

Com va apuntar Millett a *Sexual Politics*, d'acord amb Stoller i altres experts contemporanis, la *core gender identity* (identitat de gènere central) es consolida tan sols a l'edat

de divuit mesos. I ni la conducta, ni els sentiments, ni el pensament ni les fantasies no estan exclusivament determinats per l'anatomia sexual. Les investigacions realitzades al California Gender Identity Center havien mostrat que en casos d'*assignació errònia* de gènere quan hi havia una malformació genital de naixement, resultava més fàcil canviar, mitjançant una intervenció quirúrgica, el sexe anatòmic d'un adolescent el sexe biològic del qual era contrari a la seva assignació de gènere i al seu condicionament social, que transformar-ne la personalitat i el temperament subjectiu femení, producte d'anys de socialització (Millett, 1977, p. 30). La intenció era adaptar la naturalesa sexual a la identitat social de gènere.

Millett (1977, p. 29) recull la definició de Stoller del terme *gènere*:

Els diccionaris subratllen que la connotació primordial de sexe és biològica... D'acord amb això, en aquesta obra la paraula sexe es referirà al sexe femení o masculí i les parts biològiques que determinen si un és mascle o femella; la paraula *sexual* es referirà a l'anatomia i la fisiologia. És evident que s'obren amplis camps de la conducta, dels sentiments, del pensament i de les fantasies que, encara que estiguin relacionats amb els sexes, no tenen connotacions primordialment biològiques. Utilitzaré el terme *gènere* per a alguns d'aquests fenòmens psicològics: es pot parlar de sexe masculí o femení, però també es pot parlar de masculinitat i feminitat sense estar necessàriament suposant qual-sevol cosa sobre l'anatomia o la fisiologia. D'aquesta manera, mentre que segons el sentit comú *sexe* i *gènere* semblen inextricablement relacionats, un objectiu d'aquest estudi serà confirmar el fet que els dos àmbits (sexe i gènere) no estan inevitablement vinculats a res que s'assembli a una relació d'un a un, sinó que cadascun pot seguir camins força independents.

És a dir, com Stoller recalca més endavant, «el *gènere* és un terme que té connotacions psicològiques i culturals» (Millett, 1977, p. 30). Cal notar que quan Stoller distingeix el *sexe biològic* del *gènere social* agafa com a dada l'oposició entre naturalesa i cultura.

Ara bé, per entendre tot l'abast teòric del concepte de *gènere* cal retrocedir als anys cinquanta. John Money, especialista en l'estudi de «defectes» genitals congènits, i els seus col·legues del Johns Hopkins Medical Center de Baltimore (EUA) van ser els que van començar a investigar els problemes d'identitat i d'orientació sexuals, la transsexualitat i el tractament de nens i nenes hermafrodites i van desenvolupar una teoria del tractament psicomèdic dels intersexes que dóna prioritat al condicionament sociocultural de la identitat de gènere per damunt del sexe biològic. Aquest model sembla que persisteix fins avui entre especialistes mèdics (Kessler, 1990). Segons Money, quan neix el nadó és neutre en termes psicosexuals. El desenvolupament de la seva orientació

psicosexual depèn de l'aspecte dels genitals externs que el nadó observa quan mira cap avall. Qualsevol nadó pot ser transformat en nen o nena mentre els seus genitals tinguin l'aparença *adequada*, independentment del que indiquin els seus cromosomes, les seves hormones, els seus gens. Encara que la seva intenció fos humanitària, un exemple tràgic de la convicció freudiana que el sa desenvolupament psicològic d'un nen o nena depèn essencialment del fet que posseeixi o no un penis, va ser la decisió de Money de convertir l'anatomia genital d'un nen que havia perdut el seu penis per un error biomèdic comès durant la seva circumcisió, en la d'una nena (Colapinto, 1997).

Encara que a primer cop d'ull pugui semblar que els experts intentaven simplement adaptar l'anatomia sexual d'una persona al seu gènere assignat, en el diagnòstic dels intersexes s'infiltra ideals culturals basats en el model biosexual dualista i, fins i tot, suposats, en especial respecte als genitals *normals* de l'home. En l'assignació del gènere del nou-nat se solen utilitzar dos tipus d'indicadors, un de biològic i un altre de cultural, és a dir: l'anàlisi cromosòmica, d'una banda, i no qualsevol penis, sinó la mida *adequada*, de l'altra. En el cas d'intersexes congènits, l'objectiu psicomèdic consisteix a *normalitzar* els genitals *anormals* mitjançant una intervenció quirúrgica precoç i l'administració posterior de les hormones corresponents. Encara que el nadó posseeixi el cromosoma Y, si el seu penis és considerat massa petit, la tendència és a transformar-lo en femení. És a dir, el gènere «normal» no depèn de posseir o no un penis, sinó de si el penis és, a més, d'una mida normal (Kessler, 1990; Dreger, 2004).¹⁵

La idea que no hi ha més de dos sexes està profundament arrelada a la cultura occidental, i la professió biomèdica no dubta que la identitat femenina i masculina són les úniques opcions *naturals* per als i les intersexes. El mateix terme *intersexe* revela aquesta concepció cultural dualista en la mesura que la seva anatomia genital és diagnosticada com a ambigua en relació amb la norma sexual dualista i heterosexual (Fausto-Sterling, 2004; Fausto-Sterling, 2000).¹⁶ Aquests antecedents bioculturals del concepte de *gènere* es reflectiran en els debats a què dóna lloc el gènere a les teòriques feministes.

15. La Intersex Society of North America (Societat Intersexes d'Amèrica del Nord) va ser fundada els anys noranta per la historiadora de la medicina Cheryl Chase i un grup d'activistes per lluitar contra la vergonya, el secretisme i les intervencions quirúrgiques no desitjades realitzades a persones que neixen amb una anatomia genital que algú va decidir que no corresponia a la norma masculina o femenina. La Conferència Nacional de NOW de 2001 va aprovar una resolució a favor del dret d'elecció de les nenes intersexe.

16. Cal assenyalar que Fausto-Sterling és professora de biologia i d'estudis de la dona al Departament de Biologia Cel·lular i Bioquímica de la Brown University (EUA); la seva crítica, per tant, prové de dins del camp biològic.

El gènere representa el mateix per al sexe que la cultura per a la naturalesa?

Com he indicat, les feministes anglosaxones Millett i Greer van recórrer al terme *gender* procedent de la psicologia i la biomedicina per distingir allò que és construcció socio-cultural d'allò que depèn de la naturalesa en les relacions de les dones amb els homes. Però en dotar el terme *gènere* de rang teòric, les feministes van voler emfatitzar, a més, el caràcter relacional i per tant polític de les definicions normatives de la feminitat i la masculinitat. És a dir, les dones i els homes, com a actors i actores socials, es *fan* recíprocament i, per tant, en lloc d'analitzar-se per separat s'han de situar a l'entramat de les relacions de poder que els i les constitueixen.¹⁷

Les interpretacions de la construcció social i/o cultural de la relació de les dones amb els homes han variat. En l'obstinació per evitar qualsevol reliscada cap al dualisme sexual marcat per allò biològic persisteixen dues dificultats analítiques relacionades: si, com havia escrit Beauvoir, «la biologia no és destí», d'acord amb què es construeixen els significats simbòlics culturals diversos del ser dona en relació amb l'home? I, què fa de les relacions de gènere un principi estructural primordial de la vida en societat, diferent d'altres tipus de relacions socials?¹⁸

La sociòloga anglesa Ann Oakley il·lustra aquestes dificultats. El 1972 Oakley utilitzava el concepte de *gènere* en una comparació intercultural de les diferents maneres com homes i dones són modelats per la vida en societat concloent que «és cert que *totes* les societats utilitzen el sexe biològic com a criteri per a l'atribució de gènere, però després d'aquest simple punt de partida no hi ha cultures que estiguin completament d'acord sobre allò que diferencia un gènere d'un altre» (Oakley, 1977, p. 185). Encara que Oakley posi èmfasi en la variabilitat cultural dels significats de *gènere*, quan els arrela a la

17. Però la teoria, en la pràctica, pot ser una altra, sobretot quan es tracta de qüestions de política. La traducció del terme anglès *gender* a altres llengües va plantejar algunes dificultats i va donar lloc a una sèrie de rellescades. En alemany, per exemple, el terme *Geschlecht* designa indistintament el sexe biològic i el gènere social. En castellà i català, la traducció *género/gènere* és encara més polisèmica, ja que es refereix tant al gènere humà, a una classe o un ordre de determinades coses, i al gènere gramatical. A part dels inconvenients polítics de ser un terme que té diversos significats i que, a més, és poc conegut, *gènere* es va prestar fàcilment a un ús plural: els o dos gèneres. Les feministes que pluralitzen la paraula *gènere* revelen una concepció dualista del gènere, anàloga al dualisme sexual, escamotejant el caràcter polític i ideològic de les relacions entre dones i homes. En àmbits aliens a la investigació teòrica no és infreqüent, a més, la utilització dels termes *gènere* i *dona* de manera intercanviable com si les desigualtats de gènere fossin un problema exclusiu de les dones. Una altra dificultat política radica en el fet que, com que es tracta d'un concepte acadèmic, el terme *gènere* gairebé no és conegut pel comú de les dones, per no esmentar els homes en general, de manera que qualsevol iniciativa política requereix una pedagogia prèvia.

18. Noteu el paral·lelisme que hi ha entre aquests interrogants i aquells que ha suscitat el caràcter cultural de les relacions de parentesc.

diferència de sexe universal acaba utilitzant el concepte de *gènere* en un sentit categòric —hi ha dos gèneres— replicant el dualisme sexual heterosexual de Money i Stoller als quals cita (Oakley, 1977, p. 197).

En el seu ús posterior s'esvaeixen els orígens psicomèdics del concepte de *gènere*. Els estudis de les diferències i de les desigualtats de gènere sembla que s'alliberen dels seus referents biològics quan assumeixen que no totes les cultures representen de la mateixa manera la diferència entre els sexes i no li atribueixen la mateixa importància social.

M'interessa esmentar aquí l'antropòloga feminista Gayle Rubin, el repte primerenc del dualisme sexual heterosexual de la qual està al pol oposat del discurs de teòriques com ara Oakley, que estudien el gènere des d'una perspectiva dualista. El 1975, Rubin publica una de les crítiques més originals i precoces de les interpretacions d'Engels i especialment de Lévi-Strauss i Freud, relatives als fonaments de l'opressió de les dones (Rubin, 1975). És especialment rellevant la seva crítica de Lévi-Strauss i de Freud. Rubin descobreix que la divisió entre els sexes, la incommensurabilitat entre dones i homes, la dependència entre ells i elles i la subordinació de les dones són fenòmens polítics i socials. Allò que Rubin denomina *el sistema de sexe/gènere* consisteix en un conjunt de dispositius socioculturals, en particular els sistemes de parentesc forjats per les regles matrimonials, que transformen les femelles i els mascles, en la infància posseïdores i posseïdors del potencial sexual humà en la seva totalitat, en *dones* i *homes*, i els divideixen en dues categories socials incompletes l'una sense l'altra. Quan Lévi-Strauss atribueix, a *Les formes elementals del parentesc*, l'inici de la cultura al tabú de l'incest que regula els intercanvis matrimonials exogàmics mitjançant *el tràfic de dones* entre línies de descendència, regit pels seus homes, proscriu l'homosexualitat i prescriu l'heterosexualitat. Com escriu Rubin: «El tabú de l'incest pressuposa un tabú previ, menys articulat, de l'homosexualitat. La prohibició d'*algunes* unions heterosexuals es converteix en un tabú d'unions no heterosexuals. El gènere no és únicament una identificació amb un sexe; exigeix també que el desig sexual sigui canalitzat cap a l'altre sexe» (Rubin, 1975, p. 180). De manera anàloga a com els sistemes de parentesc suposadament exigeixen una divisió heterosexual dels sexes, a la teoria freudiana la crisi edípica és la fase del desenvolupament psicosexual dels individus en què aquests assimilen les regles i els tabús relatius a la sexualitat basats en la divisió dels sexes que, al seu torn, constitueixen el desig sexual heterosexual. En tots dos models la dona acaba relegada a una posició estructural dependent i subordinada, objecte d'intercanvi o desig dels homes i incompleta sense ells (Rubin, 1975).

Una de les demandes del moviment feminista va ser la llibertat sexual. Però la introducció feta per Rubin de la sexualitat a l'agenda feminista acadèmica com a dimensió dels sistemes de sexe/gènere que no pot ser reduïda al sexe biològic ni confinada per la norma heterosexual quedarà en un segon terme fins a la dècada dels anys noranta.

A l'inici dels anys vuitanta se sofisticuen les anàlisis feministes quan les relacions de gènere s'analitzen en els seus contextos històrics i culturals concrets. Encara que algunes teòriques feministes procuren explicar la condició de les dones segons alguna activitat o característica femenina transcultural (Nicholson i Fraser, 1999), la subordinació universal de les dones i la dominació dels homes resulten cada vegada menys plausibles. A mesura que els sistemes de gènere emergeixen com una dimensió de sistemes de pensament molt més complexos, l'enfocament analític es desplaça de la conducta o les activitats de les dones en relació amb els homes al gènere entès com a sistema simbòlic que ha de ser estudiat en contextos culturals particulars. La qüestió de fins a quin punt el gènere té alguna relació amb el sexe queda relegada a l'oblit.

En un article de 1973 que documenta el canvi terminològic del sexe al gènere, Strathern anticipa la seva concepció del gènere com a sistema simbòlic. Com Strathern escrivia: «Els estudis de les diferències de sexe, tant els populars com els científics, en general analitzen la connexió entre els estereotips culturals sobre mascles i femelles (gènere) i la base psicològica de la discriminació (sexe)» (Strathern, 1979, p. 133). Se sol donar un procés de retroalimentació en una espiral de significats simbòlics. Els components culturals i biològics dels estereotips de gènere poden servir per simbolitzar altres dimensions de la societat, com per exemple el valor atribuït a les activitats femenines relatives a les masculines i, fins i tot, la concepció local de la naturalesa relativa a la cultura (Strathern, 1979, 1980). En concebre el gènere com a construcció simbòlica o com a metàfora per a tipus d'acció, Strathern i altres antropòlogues contemporànies sembla que aconsegueixen separar les representacions simbòliques d'allò femení i allò masculí dels cossos sexuals *naturals* i de la conducta concreta de dones i homes individuals. Des d'aquesta perspectiva, el gènere com a sistema de classificació simbòlica de persones socials és un component més de l'entramat general de les relacions socials. Com Strathern especifica en el seu llibre clàssic *The Gender of the Gift* (1988): «Jo entenc per *gènere* les categoritzacions de persones, d'artefactes, d'esdeveniments, de seqüències, etc. que s'inspiren en imatges sexuals sobre les maneres com les distincions entre característiques masculines i femenines configuren les idees de persones concretes sobre la naturalesa de relacions socials» (Strathern, 1988).¹⁹ El punt de partida analític ja no són les coses concretes que han de fer o no poden fer persones sexuades concretes, sinó el joc de classificacions i de distincions simbòliques de gènere. Així, queda en suspens teòric la qüestió sobre els fonaments —la relació entre sexe i gènere— i el perquè d'aquestes construccions simbòliques particulars. La insistència a basar la seva interpretació en les categories natives ha estat criticada, a més, per ometre les estructures de poder i eludir la manera com representacions simbòliques o ideologies poden ocultar relacions de desigualtat i explotació.

19. M. STRATHERN, *The Gender of the Gift*, Berkeley, University of Califòrnia Press, 1988, p. ix. Hi ha una afinitat entre aquest enfocament simbòlic i la concepció maussiana de la persona social a què Strathern afegeix la categoria de gènere.

Un desenvolupament polític paral·lel a l'anàlisi de gènere com a sistema simbòlic s'en-carregarà de reintroduir les experiències concretes de dones concretes en contextos de poder i desigualtat, en les teories de gènere. Els anys setanta s'organitzen les feministes negres als Estats Units per denunciar l'opressió racial, sexual, heterosexual i de classe a què estan sotmeses totes les dones negres en contrast amb les seves companyes blanques. Desencantades amb el poc cas que tots —el moviment pels drets civils, el nacionalisme negre, l'esquerra blanca, així com el moviment feminista de les dones blanques— havien fet de la seva subordinació i discriminació específiques, les dones negres reconeixen que necessiten «desenvolupar una política que, en distinció amb les dones blanques, és antiracista i, en distinció amb els homes negres i blancs, és antisexista» (The Combahee River Collective, 1979, p. 363). En una societat estructurada per desigualtats de classe i racials, les feministes negres es van haver de mobilitzar en dos fronts: d'una banda, contra els homes negres que les oprimien com a dones, i de l'altra, contra el racisme de la població blanca que les explotava i discriminava. Aquest conflicte potencial de lleialtats va ser una dificultat especial per a la seva organització. A l'interior del moviment negre les feministes van ser desacreditades per introduir divisions polítiques. I, encara que les feministes blanques proclamessin que *sisterhood is powerful* (la germanat és poderosa), aquest ideal de solidaritat feminista era una fal·làcia ja que ocultava una miopia racial i de classe. Les feministes blanques havien ignorat la història, la cultura i les condicions de vida de les dones negres, i havien fet poc o res per comprendre i combatre el racisme. Els seus models analítics havien enfocat exclusivament la desigualtat de les dones i els efectes del sexisme i, per tant, eren d'escassa utilitat per a aquelles dones sotmeses a discriminacions racials, de classe i sexistes. Com va escriure la feminista negra Bell Hooks (1981, p. 146; vegeu també Lewis, 1977; Thornton Dill, 1983; Eisenstein, 1994):

Quan les dones blanques *emancipacionistes* van definir el treball remunerat com a camí per a l'alliberament, no van fer atenció a les dones que són les més explotades en la força de treball americana. Si haguessin reconegut la penúria de les dones de la classe obrera, la seva atenció s'hauria desplaçat de les mestresses de casa suburbanes que posseïen una educació superior i desitjaven incorporar-se a la força de treball de classe mitjana o alta. Si haguessin fet atenció a les dones que ja treballaven i que eren explotades com a força de treball de reserva barata a la societat americana, haurien deixat de romantitzar la recerca de les dones blanques de classe mitjana d'una ocupació que els satisfés. Mentre que la incorporació de les dones al mercat laboral no impedeix la seva resistència contra l'opressió sexista, per a una gran part de les dones americanes el treball fora de la llar no ha estat una força alliberadora.

Les feministes negres van introduir nous reptes teòrics i polítics. Les denúncies de les feministes negres van trencar la visió indiferenciada de la identitat i subordinació de les

dones en demostrar que al món modern mecanismes polítics i ideològics modelen les experiències i les identitats de les dones de manera simultània encara que desigual no només pel fet de ser dones, sinó per la seva condició de classe i raça. És a dir, les desigualtats de gènere són racialitzades i les desigualtats socials i racials són engendrades.

L'engendrament de les desigualtats socials i racials no és fruit d'una simple convergència o fusió, d'una espècie de suma, de diferents fonts d'opressió de les dones, sinó de la intersecció dinàmica entre el gènere, la raça i la classe en estructures de dominació històriques. Així, Harding assenyalava: «En cultures estratificades tant pel gènere com per la raça, el gènere sempre resulta ser també una categoria racial, i la raça, una categoria de gènere» (Harding, 1986, p. 18). Però, com es produeix aquest procés de construcció recíproca entre gènere i raça i quines són les condicions socials i polítiques que ho propicien? El sexe biològic que, per pertànyer a l'àmbit de la naturalesa, havia estat relegat per la teoria de gènere a uns llimbs teòrics, torna a ser tan pertinent com ho és la manera de racionalitzar la desigualtat social mitjançant una concepció històrica de la relació entre naturalesa, cultura i societat.

El sexe ja no és el que era

La intersecció entre gènere, raça i classe va despertar qüestions noves i complexes sobre la relació entre ideologies biològiques i racials que legitimen estructures de desigualtat econòmiques i polítiques i l'organització de la reproducció social, i entre el control del sexe, dels cossos sexuats, de la sexualitat i les relacions de gènere. En lloc d'indagar sobre la relació entre sexe i gènere, ens hauríem de preguntar sobre les circumstàncies històriques en què el dualisme sexual biològic i la sexualitat poden tenir conseqüències sociopolítiques i de gènere.

En aquest punt, resulta rellevant la proposta que fan Yanagisako i Collier a finals dels anys vuitanta de dissociar analíticament del tot el gènere del sexe. Qualsevol anàlisi de gènere hauria de començar per qüestionar les arrels en última instància biològiques de les categories de gènere sigui quina sigui la seva elaboració cultural particular, en lloc d'agafar-les com a donades com solen fer tantes feministes o en les seves definicions del concepte o per omissió. Un cop desbrossat el camí de supòsits essencialistes caldria investigar la construcció cultural dels significats de *gènere* i el paper que tenen en sistemes de desigualtat en contextos històrics específics (Yanagisako i Collier, 1987, p. 32-33). Malgrat la seva crítica radical dels residus biologistes en la noció de gènere, Yanagisako i Collier no posen en dubte el dualisme sexual biològic, al qual releguen a l'àmbit de la naturalesa. McDonald, en canvi, va ser més suggeridor en assenyalar, amb raó, que les mateixes teories biològiques i fisiològiques i les concepcions de la naturalesa no deixen de ser concepcions sociopolítiques històriques (McDonald, 1989). És a dir, no es

tracta de llençar la idea del sexe, sinó de descobrir com és representat i regulat en diferents circumstàncies històriques (Laqueur, 1994).²⁰

Un exemple de com la realitat material del dualisme sexual biològic es converteix en objecte de dispositius disciplinaris de la reproducció social quan ideologies biològiques legitimen un ordre sociopolític desigual, és la investigació que vaig realitzar a principis dels anys setanta sobre la societat cubana colonial.

En aquest estudi antropològic i històric de la sexualitat i el racisme a la Cuba colonial vaig desenvolupar, mitjançant l'anàlisi de les polítiques i de les pràctiques matrimonials com a dispositius sociopolítics, una explicació del racisme com a doctrina legitimadora de la desigualtat social que, alhora, permet explicar les diferents formes de dominació i/o disciplina sociosexuals a què estaven sotmeses respectivament les dones «de color» i les dones blanques en aquesta societat esclavista. Vaig proposar un model d'anàlisi relacional del control del sexe i dels significats sociosimbòlics de la sexualitat i de les jerarquies de gènere vinculats als processos de reproducció de la desigualtat social (Stolcke, 1992; vegeu també Stoler, 1995). Aquesta lògica racial-sexual s'aplica a la societat colonial iberoamericana en general a partir del segle XVIII (Stolcke, 2003). A la societat colonial la materialitat del cos sexual, en particular de les dones, va adquirir tanta importància que va estructurar tot el teixit sociocultural. Les maneres de classificació i d'identificació social d'una societat determinen la manera com s'organitza la seva reproducció social. L'ordre sociopolític colonial amb la seva enorme desigualtat contenia les llavors de la seva pròpia destrucció en els sectors subalterns i, en especial, en la població esclava, explotats econòmicament, sotmesos políticament i segregats en termes racistes.

Fins al segle XVIII el sistema de classificació i de desqualificació sociopolític colonial era teològic i moral. Arran de l'aparició de la filosofia natural a Europa, quan els científics naturals es van dedicar a estudiar de manera més sistemàtica la diversitat física i cultural entre els éssers humans i el lloc que calia assignar-los en la gran cadena dels éssers, canvia el model d'interpretació de l'ordre en el món i en la societat. Es desenvolupa el racisme científic i la desigualtat sociopolítica a la societat colonial és justificada en termes biològics i racials. A partir d'aquest moment, la condició socioeconòmica dels habitants de les colònies i la desigualtat en general són atribuïts a la seva qualitat racial avantatjada o deficient innata i, per tant, hereditària. Però la societat colonial no era un ordre socioeconòmic tancat. Des de l'inici, els conquistadors i colonitzadors van explotar sexualment les dones indígenes, primer, i, poc després, les esclaves africanes. Per

20. En un estudi fascinant de les representacions canviants del cos humà i de l'anatomia genital-sexual des de la Grècia clàssica fins a finals del segle XVIII, Laqueur ha mostrat que no existeix un model científicament correcte del sexe. A Europa es divulga el model dels dos sexes incommensurables durant la Il·lustració (Laqueur, 1994).

tant, les fronteres fenotípiques entre la població autòctona, els esclaus i les esclaves, i els europeus aviat es van començar a esborrar i van sorgir sectors mestissos i mulats importants. Quan la qualitat racial és introduïda com a criteri de classificació sociopolític el segle XVIII, la considerable *barreja* de la població, juntament amb un grau de mobilitat social ascendent de mestissos i mulats, va intensificar l'obsessió de les elits blanques per la seva puresa racial tinguda com a blasó de la seva preeminència sociopolítica legítima. En arrelar la seva superioritat social a la seva genealogia impol·luta en termes socials i racials, el matrimoni endogàmic de classe i raça es va convertir en un imperatiu *sine qua non* per a les famílies de les elits.

Les bones famílies van assegurar el control dels seus matrimonis a través d'una fèrria disciplina dels cossos sexuals de les seves dones, ja que qualsevol reliscada sexual d'una filla podia, com deia un contemporani, introduir bastards, és a dir, una fillada impura, a l'estirp. Els contactes sexuals, d'altra banda freqüents, dels fills de bona família amb dones «de color» no era, en canvi, una amenaça per a la família, ja que aquestes relacions sexuals no solien ser consagrades pel sant matrimoni, de manera que els seus fruits il·legítims no podien tacar la família. En aquest context colonial, el cos sexual i la sexualitat en particular de les dones de l'elit van adquirir una extraordinària prominència ja que eren les garants de la preeminència social de les seves famílies. Ara, una prohibició només té sentit si la conducta sancionada es pot produir. Tota aquesta parafernàlia de normes matrimonials endogàmiques, de disciplina sexual, era necessària perquè hi havia persones que s'atrevien a sobreposar-se a les convencions socials i racials. En efecte, hi havia joves parelles desiguals que, impulsades per l'amor, recorrien al rapte amb fins matrimonials per vèncer l'oposició paterna. La parella confiava que el pare de la jove acceptaria el matrimoni davant el fet consumat del seu desflorament per part seu xicot, el moment crític del rapte. En matèria d'honra i disciplina sexual, la societat cubana distingia, això no obstant, entre dues classes de dones. D'una banda hi havia les *filles de família*, futures mares d'una descendència de matrimoni legítim endogàmic i racialment pura la sexualitat de les quals era sotmesa al rígid control familiar per assegurar-ne la virginitat abans del matrimoni i la seva castedat després. I, d'altra banda, hi havia les dones *de color* que, se suposava, no tenien una família mereixedora d'honres socials i estaven a constant mercè dels avenços sexuals dels homes, sobretot blancs. Com deia un proverbi cubà de l'època: «No hi ha tamarinde dolç ni mulata senyoreta».

Això no obstant, seria tan erroni deduir de les dinàmiques socials, racials i sexuals a la societat colonial cubana que acabo de descriure que el dualisme sexual biològic és invariablement un fonament del gènere, com ho és suposar que les jerarquies de gènere es constitueixen amb independència del sexe biològic. Ni una cosa ni l'altra. El que la societat colonial cubana revela és que el significat sociocultural jeràrquic dels cossos sexuals depèn d'una concepció genealògica biològica, és a dir, naturalitzada, de les iden-

titats socials que va dotar la diferència entre els sexes, els cossos sexuals i la sexualitat d'una importància decisiva per a l'ordre i l'estabilitat socials.

La crítica anomenada *postestructuralista*, *postmoderna* o *desconstructivista* de la ciència i les categories científiques occidentals, de la representació objectiva d'altres mons culturals va ser notablement cega per a la qüestió de gènere/sexe en les seves revisions de la història, la cultura i la política, encara que indirectament va influenciar la manera d'enfocar-la. La *cultura*, entesa ara com a canviant, oberta, híbrida, es va convertir en una noció clau i ubíqua en la crítica cultural, per exemple, als estudis de la cultura negra, hispana, etc. I aquest nou enfocament crític, reflexiu, de la cultura va posar èmfasi en el caràcter produït i polític de les diferències, de les identitats socials. Aquesta política de la identitat va convergir en certa manera amb l'interès feminista anterior per com les interseccions entre classe, raça i gènere redunden en experiències de les dones que són diverses, i, a més, va dotar el seu estudi d'una perspectiva desconstructivista històrica. Així van sorgir concepcions més complexes del gènere que ara és examinat com a dimensió, entre d'altres, del complex teixit de les relacions socials i polítiques. I l'orientació sexual, a més de la classe i la raça, adquireix visibilitat en les investigacions feministes (Nicholson i Fraser, 1999). Encara que les identitats i diferències socioculturals es multipliquen i es fan més fluides, persisteix, això no obstant, la pregunta sobre com desxifrar les diferències amb què es construeix l'opressió de les dones d'aquesta multiplicitat d'identitats socioculturals. Així, Phillips (1992, p. 23) assenyala:

Una cosa és estar a favor que l'heterogeneïtat i la diversitat siguin incorporades a les nostres teories de la igualtat i de la justícia; però acceptar la diferència i ordenar el nostre pensament al voltant seu és una cosa ben diferent. I una cosa que aquesta posició em suggereix és que, malgrat les dificultats conceptuals que han plantejat les feministes respecte a la distinció entre sexe i *gènere*, continuem necessitant desxifrar les diferències que són inevitables i les que són escollides, de les que són simplement imposades.

Errington havia intentat separar les diferències inevitables de les imposades quan va respondre a Yanagisako i Collier que, en lloc d'abandonar del tot el sexe, s'havia de distingir entre el sexe amb minúscula, referit als cossos biològicament sexuals, i el Sexe amb majúscula, de la construcció cultural particular dels cossos sexuals, i reservar el terme *gènere* per a allò que diferents cultures construeixen a partir del sexe (Errington, 1990; Moore, 2000). Com a conseqüència, guanya importància la cultura en relació amb la naturalesa en matèria de gènere, sexe i sexualitat, però continua pendent una formulació definitiva sobre si i què té a veure la diferència biològica entre els sexes amb la construcció sociocultural del gènere, una formulació que permeti precisar les fronteres i/o possibles interseccions que es poden donar entre el sexe i el gènere, entre la naturale-

sa i la cultura, en la vida en societat en contextos històrics concrets (Morris, 1995, p. 568).

La crítica feminista de la ciència recull aquest repte polític i epistemològic els anys vuitanta. L'enfocament desconstructivista del gènere va relegar el sexe biològic a una espècie de llimbs, la rellevància del qual per al gènere era, en el millor dels casos, incerta, sinó irrelevant, i va obviar així la pròpia pregunta sobre què era el sexe, si es tractava d'un tret anatòmic, cromosòmic o hormonal dels cossos sexuals. Van ser les crítiques feministes modernes de la ciència les que van començar a desafiar el discurs científic positivista convencional segons el qual el sexe era un *fet* natural i, per tant, universal de l'espècie humana.²¹ Aquesta crítica feminista de la ciència es va inspirar en la conceptualització del gènere com a dissociat del sexe, però també va introduir nous interrogants sobre la relació entre ciència, naturalesa i política. La ciència no és mai neutra, sinó que la relació entre els models objectius que formulen els científics i la *realitat* natural està mitjançada per valors i interessos socials. Però, com va assenyalar Fox-Keller,²² la crítica feminista de la ciència també va heretar dels estudis feministes les ambigüitats i les inestabilitats epistemològiques i polítiques respecte al gènere. Si el gènere no pot ser reduït al sexe ni la ciència és i mai no serà una imatge mirall de la naturalesa, com podem definir aleshores el gènere i/o la ciència? Així, els debats sobre el gènere han oscil·lat entre els essencialismes i la idea de la plasticitat infinita de l'espècie humana de manera anàloga a com la discussió sobre la ciència ho ha fet entre l'objectivisme i el relativisme. En última instància, el dualisme cartesià entre cultura i naturalesa, entre la creativitat humana i les suposades lleis universals de la naturalesa, està subjacent a aquestes controvèrsies. Les posicions en aquest tema són sempre polítiques, ja que allò que està en joc és el poder. Ara bé, la infinita proliferació postmoderna de les diferències no ofereix una resposta al problema de com superar aquests dualismes, ja que elimina un terme, en concret la *naturalesa*, del dualisme. Fox-Keller, en canvi, insisteix que la naturalesa existeix: «De veritat —potser l'única veritat que coneixem en aquest moment— ni

21. La investigació feminista en el camp de la biologia i de la història de la ciència amb l'objectiu de descobrir els interessos polítics inherents als procediments discriminatoris que estableixen la base científica del sexe s'acumulen a partir dels anys vuitanta. Alguns exemples pioners són els dos números sobre feminisme i ciència de la revista *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*, vol. 2, núm. 3, tardor, 1987, i vol. 3, núm. 1, primavera, 1988; S. HARDING, *The Science Question in Feminism*, Ithaca, Cornell University, 1986; E. FOX-KELLER, *Reflections on Gender and Science*, New Haven, Yale University Press, 1984; D. HARAWAY, «In the Beginning Was the Word: The Genesis of Biological Theory», *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 6, núm. 2, 1981; D. HARAWAY, *Primate Visions*, Nova York, Routledge, 1986; A. FAUSTO-STERLING, *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*, Nova York, Norton, 1979.

22. Cal assenyalar que força feministes crítiques de la ciència provenen de les ciències exactes i les ciències de la vida i, per tant, posseeixen amplis coneixements epistemològics i històrics que fan que les seves formulacions transcendeixin, en general, les teories conspiratòries característiques del que s'ha anomenat *la guerra de la ciència*. Evelyn Fox-Keller, en efecte, es va formar en física teòrica, va investigar sobre la interfase entre física i biologia, i ara es dedica a la història i la filosofia de la biologia del desenvolupament.

la naturalesa ni el sexe no poden ser denominats inexistents. Tots dos persisteixen més enllà de la teoria com advertències intimidatòries de la nostra mortalitat» (Fox-Keller, 1987). Aleshores, com navegar entre, o millor encara, amb els condicionants de la naturalesa i els desigs de llibertat. Almenys hem de tenir sempre molt present l'afinitat humana, és a dir, la humanitat compartida, que està subjacent a les particularitats i diferències (Fox-Keller, 1987).

Donna Haraway distingeix i, alhora, complementa el pensament de Fox-Keller.²³ Haraway desenvolupa una crítica sistemàtica de les distorsions sexistes en la zoologia i la biologia, així com en la biotecnologia. En un dels seus articles clàssics (Haraway, 1988), desenvolupa una proposta epistemològica per al problema de com produir un coneixement del món *real* des de la crítica feminista de la ciència, que pugui ser compartit per activistes feministes. D'una banda, per Haraway la crítica de la ciència positiva no implica abandonar l'estudi rigorós del sexe en la seva tensa relació amb el gènere, ja que això significaria perdre el propi cos com alguna cosa més que una simple pàgina en blanc disponible per a les inscripcions socials i científiques. Encara que tampoc no es tracta de considerar el sexe com a simple matèria primera per a la construcció social del gènere. Haraway rebutja el retorn a una mena de realisme materialista. I de l'altra, assenyalava que la crítica de la ciència no s'ha de limitar a desmitificar el caràcter subjectiu i la contingència històrica del coneixement, sinó que s'ha d'enfrontar simultàniament a la qüestió sobre el lloc sociopolític des del qual es realitza la crítica de la ciència. No es tracta de procurar una nova objectivitat, sinó de reconèixer que el coneixement és sempre parcial. Qui coneix està invariablement "situat/ada" en un sentit polític i social. La *situació* de qui coneix segons el seu sexe, raça, ubicació geogràfica, història, classe, incideix en la producció i el valor del coneixement. Això no obstant, aquesta *situació* no és estàtica, ja que els i les objectes del coneixement, per a la crítica feminista les dones, reconegudes com a actores polítiques, van transformant el projecte de produir coneixement. Això és el que Haraway anomena *coneixement situat* (Haraway, 1988).

Fox-Keller i Haraway són dues destacades crítiques des de l'interior de la mateixa ciència, que en certa manera recuperen la *naturalesa* del sexe i del cos sexual, encara que deixen oberta la seva enigmàtica relació amb el gènere. Això no obstant, els anys noranta es transforma radicalment la problemàtica feminista clàssica quan Judith Butler, sota la influència de les tesis de Foucault sobre el caràcter discursiu de la sexualitat, inverteix aquesta relació entre sexe i gènere. Dues tradicions antropològiques —l'antiesencialisme feminista i la teoria de la pràctica— conflueixen i donen origen a allò que s'anomena *la teoria performativa*, que desafia frontalment la noció estàtica de la identitat de gènere (Morris, 1995). Encara que Judith Butler no va ser la mare de l'invent performa-

23. Donna Haraway es va formar en zoologia i filosofia i també es dedica a la història i la filosofia de la ciència.

tiu, el seu cèlebre llibre *Gender Trouble* representa segurament aquest gir teòric i polític de manera més crucial (Butler, 1990). D'acord amb la teoria de la performativitat, el gènere és un efecte discursiu, i el sexe és, al seu torn, un efecte del gènere. Butler entén per *efecte discursiu* totes les conseqüències que té un conjunt de pràctiques reguladores de la identitat de gènere que, a través de la imposició de l'heterosexualitat obligatòria, la tornen uniforme i estable. Aquí hi ha ressonàncies de la crítica primerenca a què Gayle Rubin sotmet Lévi-Strauss i Freud. La identitat femenina i masculina mai no són, a més, completes, sinó que estan en un permanent procés de construcció i, per tant, poden ser resignificades. Les anàlisis convencionals donen al gènere una falsa estabilitat que oculta les discontinuïtats en les pràctiques i identitats heterosexuals, bisexuals, gais i lèsbiques. Butler, en canvi, insisteix en la inestabilitat de les categories analítiques sexe i gènere. La teoria performativa no es limita a examinar com el sistema de sexe/gènere, com a conjunt de normes reguladores, construeix les identitats de gènere, sinó que fa especial atenció a les ambivalències i multiplicitats que emergeixen en la formació de subjectivitats i en les pràctiques. Des del punt de vista performatiu, el gènere es converteix en una cosa que es fa en lloc de ser una cosa que s'és. Com ha assenyalat Moore, «si es posa en dubte el caràcter immutable del sexe, aleshores aquest artefacte que anomenem sexe és tan construït culturalment com ho és el gènere; en efecte, potser ja sempre va ser gènere i, per tant, la distinció entre sexe i gènere resulta que no és, en absolut, una distinció» (Butler, 1990, p. 7, citat a Moore, 2000, p. 155). Butler es refereix, a més, al sexe i a la sexualitat com a identitats sexuals i pràctiques sexuals de manera intercanviable. Pretén subvertir l'imperatiu del cos sexual biològic abolint la categoria de gènere. La qüestió central per a l'autora no resideix en el gènere, sinó en com les persones escullen i exerceixen la seva sexualitat i com viuen la seva identitat sexual.

No tinc cap dubte que Butler fa un valuós pas endavant teòric i polític en el seu *tour de force* performatiu de desestabilització del sexe, el gènere i la sexualitat quan insisteix que es tracta de fenòmens contestables, dinàmics i, fins i tot, subversius, que no han de ser ni poden ser confinats al dualisme sexual biològic, sinó que han de ser rescatats de la regulació heterosexual normativa per ser reconeguts. Això no obstant, Butler no fa cap atenció a les circumstàncies sociopolítiques que afavoreixen o impedeixen que persones i/o col·lectius socials desafii la norma heterosexual. Segurament només hi ha una petita minoria privilegiada al planeta que gaudeix de plena llibertat per realitzar els seus desigs sexuals. A l'obra de Butler queda un altre cop pendent, a més, el dubte sobre quines conseqüències té aleshores en el joc de les identitats, el sexe i la sexualitat el fet que les persones posseeixin cossos sexuals de dos tipus diferents. I em pregunto de manera encara més fonamental si per ser lliures i reconeguts/des cal desprendre'ns del tot de la nostra materialitat sexual.

Aquesta és la pregunta que Butler reprèn tres anys després en el seu següent llibre, que té el suggeridor títol *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of Sex*, en el qual dis-

cuteix un altre cop l'enigma del sexe, si és pur efecte discursiu o dada indeleble de la biologia (Butler, 1993).²⁴

In-conclusió

Aquest article ha de quedar necessàriament inconclús. El moviment i les investigadores feministes hem recorregut un llarg camí polític i teòric des dels nostres primers intents dels agitats anys seixanta per comprendre el perquè de les dones. Hauria d'estar clar que la resposta a aquesta pregunta té moltíssima relació amb el repartiment desigual del poder entre dones i homes, encara que ni la centralitat social de les relacions de gènere ni les seves implicacions polítiques no siguin, en absolut, evidents per a tots els nostres companys. En efecte, els nostres interrogants i aportacions teòriques sobre la construcció sociocultural del sexe, dels cossos sexuals i de la sexualitat haurien de ser imprescindibles per a qualsevol que pretengui estudiar la dinàmica d'una societat en particular o que s'interessi de manera més fonamental per les maneres com és percebuda la relació de la naturalesa amb la cultura en l'experiència humana i per les nostres possibilitats, dels homes i de les dones, de crear un món més just i lliure. Hem desafiat els essencialismes biològics. Hem des-cobert la paradoxa moderna entre la tan esbombada llibertat de l'individu i de la individua per forjar el seu propi destí i la recurrent justificació ideològica de les desigualtats sociosexuals i polítiques naturalitzant-les. La pregunta clau no se circumscriu a com es relacionen el sexe amb el gènere i la sexualitat, sinó en quines circumstàncies històriques i en quin sentit les diferències de sexe engendren desigualtats de valor i poder entre éssers humans.

Els espectaculars *avencos* en el camp de la biotecnologia potser poden assenyalar l'inici d'una resposta pel que fa a la societat occidental. En la cosmologia occidental moderna, la relació entre naturalesa i cultura és un tema tan controvertit i polític perquè els dos àmbits no només es conceben com a evidentment separats, sinó com a forces en conflicte, i la cultura és vista com l'espai de la llibertat que es confronta amb les limitacions que ens imposa la (la nostra) naturalesa. La biotecnologia, com a expressió de la creativitat humana, s'aplica a transformar allò que està inscrit a la naturalesa. El nexa fonamental és el sexe. Qualsevol procediment experimental biotecnològic implica la manipulació de la reproducció sexual. Però el sexe, la font de la vida, és, a més de la mort,

24. La versió en castellà d'aquest llibre s'ha editat amb el títol *Cuerpos que importan. Sobre los límites materiales y discursivos del "sexo"* (BUTLER, 2002). Per entendre millor els mèrits i les limitacions de la tesi performativa de Butler, és instructiu el debat entre ella i la pensadora feminista marxista Nancy Fraser sobre si la regulació heterosexual normativa forma part de la infraestructura econòmica que possibilita l'acumulació capitalista o la qüestió de les orientacions sexuals de gais i lesbianes pertany únicament a l'àmbit cultural i a processos de reconeixement social (BUTLER, 2000).

entre les realitats materials més intensament simbolitzades i emocionalment carregades de l'experiència humana. La funció del sexe no es limita a engendrar éssers humans com a organismes vius, sinó que té molt a veure amb les idees sobre com es forgen relacions socials. Per tant, encara que en el laboratori es manipulin materials reproductius descarnats com ara òvuls, esperma o embrions, aquests processos biotecnològics estan carregats de significats i efectes socioculturals. Aleshores, què ens pot ensenyar tot l'entramat de motivacions científiques i econòmiques, de significats simbòlics i il·lusions socials que envolta una biotècnica, com ara la clonació, que, com que prescindeix de la reproducció sexual, elimina el dualisme sexual de la procreació, sobre les nostres concepcions de la feminitat en relació amb la masculinitat, de la maternitat en relació amb la paternitat? I, abans de res, quines són les conseqüències per a les dones el fet que el coll d'ampolla de l'experimentació biotecnològica és la disponibilitat d'ovòcits? Però això ja és un altre bucle a la mateixa història que deixo per a una altra ocasió.

Bibliografia

- ABBOTT, P. «Gender». A: KRAMARAE, C.; D. SPENDER [ed.]. *Routledge International Encyclopedia of Women*. Londres: Routledge, 2000.
- ARDENER, E. «Belief and the Problem of Women». A: ARDENER, S. [ed.]. *Perceiving Women*. Londres: Dent, 1975.
- BARNARD, A.; J. SPENCER [ed.]. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Londres: Routledge, 1998.
- DE BEAUVOIR, S. *The Second Sex*. Nova York: Vintage Books, 1949 (1989).
- BUTLER, J. *Cuerpos que importan. Sobre los límites materiales y discursivos del sexo*. Barcelona: Paidós, 2002.
- BUTLER, J. «El marxismo y lo meramente cultural». *New Left Review*, núm. 2. 2000.
- BUTLER, J. *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of Sex*. Nova York: Routledge, 1993.
- BUTLER, J. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Londres: Routledge, 1990.
- CARRITHERS, M.; S. COLLINS; S. LUKES [ed.]. *The Category of the Person. Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- CODE, L. [ed.]. *Encyclopedia of Feminist Theory*. Londres: Routledge, 2000.
- COLAPINTO, J. «The True Story of John/Joan». 11 de desembre de 1997.
<<http://www.healthplace.com/Communities/Gender/intersexuals/artic>>.
- THE COMBAHEE RIVER COLLECTIVE. «A Black Feminist Statement». A: NICHOLSON, L. [ed.]. *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Nova York: Routledge, 1997.
- THE COMBAHEE RIVER COLLECTIVE. «A Black Feminist Statement». A: EISENSTEIN, Z. R. [ed.]. *Capitalist Patriarchy and the Case of Socialist Feminism*. Nova York: Monthly Review Press, 1979.
- DESCOLA, P.; G. PÁLSSON [ed.]. *Nature and Society. Anthropological Perspectives*. Londres: Routledge, 1996.

- DREGER, A. «Shifting the Paradigm of Intersex Treatment». Intersex Society of North America, 2004.
<<http://isna.org/library/dreger-compare.html>>
- DUMONT, L. *Essai sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. París: Éditions du Seuil, 1983.
- EDHOLM, F.; O. HARRIS; K. YOUNG. «Conceptualizing Women». *Critique of Anthropology*, (9 i 10) 1977.
- EISENSTEIN, Z. R. *The Color of Gender. Reimagining Democracy*. Berkeley: University of California Press, 1994.
- ERRINGTON, S. «Recasting Sex, Gender and Power: A Theoretical and Regional Overview».
A: ATKINSON, J.; S. ERRINGTON [ed.]. *Power and Difference: Gender in Island Southeast Asia*. Stanford: Stanford University Press, 1990.
- FAUSTO-STERLING, A. «The Five Sexes: Why Male and Female Are not Enough».
<<http://www.mtsu.edu/~phollowa/5sexes.html>. 2004>
- FAUSTO-STERLING, A. *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Nova York: Basic Books, 2000.
- FOX-KELLER, E. «The Gender/Science System: or, Is Sex to Gender as Nature Is to Science?». *Hypatia*, 2 (3) (1987).
- FRADE, C. «Introducción». A: C. FRADE [ed.]. *Globalització i diversitat cultural*. Barcelona: Portic, 2002.
- FRAISSE, G. «El concepto filosófico de género». 2001.
<http://www.europarl.eu.int/transl_es/plantaforma/pagina/celter/art2frai...>
- FRASER, N. «Heterosexismo, falta de reconocimiento y capitalismo: una respuesta a Judith Butler». *New Left Review*, núm. 2 (2000).
- FRIEDAN, B. *Mi vida hasta ahora*. Madrid: Cátedra: Universitat de València: Instituto de la Mujer, 2000 (2003).
- FRIEDAN, B. *La mística de la feminidad*. Nova York: Norton, 1963.
- GOLDMAN, E. «Women's Rights». 1897. <<http://www.jwa.org/exhibits/wov/goldman/rights.html>>
- GREER, G. *The Female Eunuch*. Londres: Paladin, 1970 (1971).
- HARAWAY, D. «Situated Knowledges the Science Question in Feminism and the Privilege of a Partial Perspective». *Feminist Studies*, 14 (3) 1988.
- HARDING, S. *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press, 1986.
- HARRIS, O.; K. YOUNG [ed.]. *Antropología y feminismo*. Barcelona: Anagrama, 1979.
- HERTZ, R. *Death and the Right Hand*. Londres: Cohen and West, 1909 (1960).
- HOOKE, B. *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. Boston: South End Press, 1981.
- KESSLER, S. «The Medical Construction of Gender: Case Management of Intersexed Infants». *Signs*, 16 (1) 1990.
- LAQUEUR, T. *La construcción del sexo. Cuerpo y género desde los griegos hasta Freud*. Madrid: Cátedra: Universitat de València: Instituto de la Mujer, 1991 (1994).
- LEACOCK, E. «Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution». *Current Anthropology*, 19 (2) 1978.

- LÉVI-STRAUSS, C. *Anthropologie Structurale*. París: Plon, 1985.
- LEWIS, D. K. «A Response to Inequality: Black Women, Racism and Sexism». *Signs* 3 (2) 1977.
- MACCORMACK, C. P.; M. STRATHERN [ed.]. *Nature, Culture and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- MAUSS, M. «Une catégorie de l'Esprit Humain: La notion de Personne, Celle de Moi». *Journal of the Royal Anthropological Institute* 68, 1938; en versió anglesa a CARRITHERS, M.; COLLINS, S.; LUKES, S. [ed.] (1985). *The Category of the Person. Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge University Press: Cambridge, 1938.
- MCDONALD, M. *We Are All French! Language, Culture and Identity in Brittany*. Londres: Routledge, 1989.
- MEAD, M. *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*. Nova York: Morrow, 1949.
- MEAD, M. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. Nova York: Morrow, 1935.
- MILLETT, K. *Sexual Politics*. Londres: Virago Press, 1969 (1977).
- MITCHELL, J. «Women: The Longest Revolution». *New Left Review*. Novembre-desembre, 1966a.
- MITCHELL, J. *Women: The Longest Revolution. Essays in Feminism, Literature and Psychoanalysis*. Londres: Virago Press, 1966b.
- MOORE, H. L. «Whatever Happened to Women and Men? Gender and Other Crises in Anthropology». A: MOORE, H. L. *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- MOORE, H. L. *Antropología y feminismo*. Madrid: Cátedra: Universitat de València: Instituto de la Mujer, 1988 (1996). (Feminismos)
- MORRIS, R. C. «All Made Up: Performance Theory and the New Anthropology of Sex and Gender». *Annual Review of Anthropology*, 25 (1995).
- NICHOLSON, L. «Gender». A: JAGGAR, A. M.; YOUNG, I. M. [ed.]. *A Companion to Feminist Philosophy*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- NICHOLSON, L.; N. FRASER. «Social Criticism without Philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism». A: NICOLSON, L. [ed.]. *The Play of Reason. From the Modern to the Postmodern*. Buckingham: Open University, 1990 (1999).
- OAKLEY, A. *La mujer discriminada: biología y sociedad*. Madrid: Tribuna Feminista: Editorial Debate, 1972 (1977).
- ORTNER, S. B. «Is Female to Male as Nature is to Culture?». A: ROSALDO, M.; LAMPHERE, L. [ed.]. *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1974.
- OWEN, M. K. «Gender». CODE, L. [ed.]. *Encyclopedia of Feminist Theories*. Londres: Routledge, 2000.
- PALMA, M. *La mujer es puro cuento. Simbólica mítico-religiosa de la feminidad aborígen y mestiza*. Quito: Abya-Yala, 1996.
- PASCAL, B. *Pensée*. París: Lemerre, 1877.
- PHILLIPS, A. «Universal Pretensions in Political Thought». A: BARRETT, M.; PHILLIPS, A. [ed.]. *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*. Londres: Polity Press, 1992.
- PINE, F. «Gender». A: BARNARD, A.; J. SPENCER [ed.]. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Londres: Routledge, 1998.

- REITER, R. R. [ed.]. *Toward an Anthropology of Women*. Londres: Monthly Review Press, 1975.
- ROSALDO, M. Z. «The Use and Abuse of Anthropology: Reflections on Feminism and Cross-cultural Understanding». *Signs*, 5 (3) 1980, p. 396.
- ROSALDO, M. Z. «Woman, Culture and Society: A Theoretical Overview». A: ROSALDO, M. Z.; LAMPHERE, L. [ed.]. *Women, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1974.
- ROSALDO, M. Z.; L. LAMPHERE [ed.]. *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1974.
- RUBIN, G. «The Traffic in Women: Notes on the *Political Economy* of Sex». A: REITER, R. R. [ed.]. *Toward an Anthropology of Women*. Nova York: Monthly Review Press, 1975.
- SCOTT, J. W. «Gender: A Useful Category of Historical Analysis». *The American Historical Review*, 19 (5) (1986).
- STOLCKE, V. «A New World Engendered. The Making of the Iberian Transatlantic Empires - XVI to XIX Centuries». A: MEADE, T. A.; WIESNER-HANKS, M. E. [ed.]. *A Companion to Gender History*. Blackwell Companions to History Series. Oxford: Blackwell, 2003.
- STOLCKE, V. *Racismo y sexualidad en la Cuba colonial*. Madrid: Alianza, 1974 (1992).
- STOLER, A. L. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate of Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- STOLER, A. L. *Race and the Education of Desire. Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Duke University Press, 1995.
- STOLLER, R. J. *Sex and Gender*. Nova York: Science House, 1968.
- STRATHERN, M. *The Gender of the Gift*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- STRATHERN, M. «No Nature, no Culture: The Hagen Case». A: MACCORMACK, C. P.; STRATHERN, M. [ed.]. *Nature, Culture and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- STRATHERN, M. «Una perspectiva antropológica». A: HARRIS, O.; YOUNG, K. [ed.]. *Antropología y feminismo*. Barcelona: Anagrama, 1973 (1979).
- THORNTON DILL, B. «Race, Class and Gender: Prospects for an All-inclusive Sisterhood». *Feminist Studies*, 9 (1) 1983.
- TUBERT, S. [ed.]. *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra: Universitat de València: Instituto de la Mujer, 2003.
- YANAGISAKO, S. J.; J. F. COLLIER [ed.]. «Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship». *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

3. Feminismes i polítiques de gènere*

María Jesús Izquierdo Benito

Doctora en economia. Professora titular de sociologia de la UAB.

Les polítiques de gènere són un camp difús i contradictori pel que fa al seu abast i objectius, sobretot si es té la voluntat d'abandonar la lògica quantitativista, mesurada en vots o en escons. Agafar la raó com a base per al desenvolupament d'una democràcia dialògica implica acceptar que ningú no està en possessió de la veritat, que no és vàlid apel·lar l'objectivitat dels plantejaments per imposar decisions. Allò que demana és l'acostament entre els diferents punts de vista amb el propòsit de generar consensos. Al mateix temps, demana, segons la proposta de Habermas, renunciar a la ficció d'una veritat objectiva que s'imposi sobre les diferents concepcions i interessos en joc, excloure del debat la lògica del poder per deixar espai a la raó. Aquest compromís exigeix exposar les diferents raons fins a arribar al millor argument per justificar les decisions polítiques que afecten la vida en comú. El *millor argument* no és una raó que acontenta tot hom —o que no descontenta gaire—, una cosa semblant a l'operació matemàtica de fer la mitjana entre interessos que poden arribar a ser antagònics, sinó el raonament que millor situa el problema.

No es tracta de *centrar* posicions, sinó d'*incloure*. La democràcia dialògica, al meu parer, és una aspiració realitzable si avança amb la definició del que és comú, allò que ens permet reconèixer-nos en els altres. És una cosa ben diferent de la recerca d'una posició equidistant entre els diferents interessos en joc. No és un punt intermedi, sinó un mínim comú denominador. La sort de la democràcia i la sort de la comunitat caminen de braçet. En aquest cas, el principal repte de les polítiques de gènere és precisament que ho siguin, que no confonguem la dona amb el gènere. La dona és part i producte de les relacions de gènere, i les relacions de gènere són comú denominador; per tant, les polítiques van encaminades a l'eliminació del sexisme i de les seves seqüeles, no a la defensa o protecció de la dona.

Així doncs, prèviament a qualsevol consideració sobre les polítiques de gènere, es requereix precisar des de quina concepció de la democràcia es defineixen. Per la recerca d'un punt intermedi o per la voluntat de fixar un mínim comú denominador? Atenent la part —les dones— o el tot, qualsevol forma d'opressió i, per tant, l'opressió de les dones? Centrant-se en la *dona* o en el *sexisme*?

*Aquest article està sota llicència de Creative Commons i en reserva alguns dels drets.

La recerca d'una posició equidistant en el disseny de polítiques de gènere, camí predominant actualment, propicia el desenvolupament d'accions contradictòries, ja que s'integren les diferents posicions presents en el moviment feminista, alhora que es respecten els límits que fixen els partits en el govern, que és de qui depèn la seva viabilitat. Alhora, l'equilibri entre les posicions feministes en el si dels partits polítics i les seves orientacions generals han conduït al fet que la transversalitat en les polítiques sigui un objectiu ple d'obstacles, ja que les tensions entre els objectius de les dones i els generals tendeixen a resoldre's creant un espai de poder i de decisió particular per a les dones i, alhora, aïllat del conjunt de les polítiques.

Davant d'aquesta dificultat, val la pena aturar-se en la proposta d'Iris Young, ja que, basant-nos en el seu plantejament, podem contextualitzar les polítiques de gènere en la problemàtica general de l'opressió, els components de la qual són: l'explotació, la marginació, la indefensió, l'imperialisme cultural i la violència. Com que l'opressió i els seus cinc components es consideren un lloc comú per a les polítiques socials i l'acció política, l'opressió és allò que centra les polítiques, no el gènere. Com a conseqüència, les polítiques de gènere passen del particularisme en què es troben tancades a ocupar el centre, no pel camí de la *dona*, sinó pel camí de l'opressió.

Tipus d'opressió	Característiques	Grups sotmesos	Solució
Explotació	Control aliè de capacitats, propòsits i beneficis	Relacions de classe, també gènere i raça	Reestructuració radical de l'economia, la política i la cultura
Marginació	Exili de la vida laboral i la vida útil	Raça, gent gran, joves, minusvàlids, mares solteres	Reestructuració política i econòmica
Indefensió	Estar subjecte al poder d'altres sense poder-lo exercir. Poques oportunitats de desenvolupament i exercici d'habilitats.	Treballadores i treballadors no professionals	Reestructuració radical divisió treball, eliminació divisió efineció/execució
Imperialisme cultural	Invisibilitza la perspectiva dels grups oprimits i els estereotipa com a altres.	Dones, afroamericanes, nadius d'Amèrica, gais i lesbianes	Política de la diferència
Violència	Objecte d'atacs sistemàtics, irracionals, aleatoris, motivats inconscientment i socialment tolerats: atacs físics, persecució, intimidació, ridiculització	Gais, lesbianes, jueus, afros, llatins i dones	Revolució cultural. Canvi de les imatges, els estereotips i els gestos de vida quotidiana

Basat en els plantejaments d'Iris Young a Les cinc cares de l'opressió (2000)

Això no obstant, la tendència dominant és justament el contrari: centrar-se en la dona en lloc de centrar-se en l'opressió. Aquesta orientació, tenint en compte les diferents concepcions que es tenen de la dona i la seva situació, comporta una tensió entre les polítiques d'igualtat i les polítiques de reconeixement. No només això, sinó que a més implica que la transversalitat en les polítiques sigui una aspiració fallida, ja que busca l'harmonització entre les visions sectorials de l'opressió.

La qüestió no és buscar l'equidistància amb la pretensió d'aconterantar interessos i visions polítiques en conflicte. El resultat previsible de la recerca d'equidistàncies, orientada a la generació de consensos, és que els conflictes d'interessos es traslladin del debat polític a la definició de les mesures d'acció que, considerades en el seu conjunt, acaben plenes de contradiccions i d'incoherències, de missatges oposats. En canvi, el tret que caracteritza una democràcia madura és assolir l'acostament entre les posicions originalment enfrontades, renunciant, alhora, a marcar distàncies partidistes. Pel camí de la democràcia dialògica no es busca aplacar els conflictes cedint alguna cosa cadascuna de les parts enfrontades per guanyar-ne alguna altra, sinó que es busca resoldre'ls acordant solucions amb el suport solidari de cadascuna de les parts que intervenen en el debat. Es tracta de buscar la semblança i no de marcar la diferència.

Tres aproximacions a la dona

Les diferents aproximacions a la *dona* com a objecte d'atenció es poden resumir en tres possibilitats que s'enumeren a continuació. Les dues primeres dificulten el projecte d'integrar la perspectiva de gènere en les polítiques comunes. La tercera, depenent de l'estratègia de construcció de la dona com a subjecte col·lectiu, pot ajudar per tal que la desitjada transversalitat sigui un principi operatiu, sense per això renunciar al fet que la mirada s'enfoqui al sexisme:

- La dona com a ésser diferent
- La desigualtat de la dona
- La dona com a subjecte col·lectiu

Cadascuna d'aquestes visions comporta maneres diferents de concebre la ciutadania. Posar èmfasi en el *reconeixement* entronca amb la lluita pel dret a ser el que s'és i a fer-se visible. La lluita contra la desigualtat implica polítiques de *redistribució*, a les quals cal afegir un aspecte poc atès, el control de la producció i el supòsit sobre el qual s'assenta, una construcció de la dona com a objecte d'explotació. Finalment, si considerem la situació de la dona en l'àmbit polític, el del poder, la resistència i l'oposició, s'imposa que en parlem com a subjecte col·lectiu, la definició del qual ha de tenir necessàriament un caràcter estratègic, orientant l'acció a tantes direccions com maneres de definir la dona

i la seva situació social hi ha: marginació, indefensió, explotació, imperialisme cultural, violència. Aquesta triple orientació no implica necessàriament emprendre camins mútuament excloents: es pot posar èmfasi en una definició o en una altra, sense excloure les restants, per més que una sigui la que organitza la política feminista. Justament per aquesta pluralitat d'aproximacions no es pot parlar de *feminisme*, sinó de *feminismes*, i tampoc no es pot parlar de *dona*, sinó de *dones*.

L'acostament des de la diferència i el reconeixement

Quan s'identifica el col·lectiu per les seves diferències, a la *dona* se li atribueixen característiques pròpies i diferents de les característiques dels homes; per tant, se li adjudica un caràcter apriorístic. S'entén que l'existència d'homes i de dones és anterior i independent de les condicions socials, que poden canviar, però no l'existència dels dos col·lectius. Des de la perspectiva de la diferència, els àmbits als quals es dedica especial atenció són els estils de vida, l'ordre de valors, la cultura o la participació política. Aquesta posició comporta denunciar que s'adoptin com a universals les maneres de fer i de valorar dels homes, entenent que l'androcentrisme dóna com a resultat la marginació de les dones, la seva exclusió social i política, així com l'imperialisme cultural. Quan es col·loca la *qüestió de la dona* en el terreny de la diferència, es formula una demanda de reconeixement i d'inclusió dirigida a qui ocupa l'espai de l'universal, l'home constituït a costa d'excloure. Per aquest camí se suposa la identitat de les dones, prerrequisit del reconeixement, el risc del qual és anul·lar les diferències entre dones o considerar-les secundàries.

Si les posicions androcèntriques comporten que la *identitat home* s'agafi com a universal humà, un universal excloent o cec a altres possibilitats, es pot acabar construint la *identitat dona* com si fos un universal i considerar poc rellevants la resta de diferències. En canvi, quan es considera que no existeix apriorísticament l'entitat *dona*, sinó que és producte del sexisme, allò que anomenem *dona* pot ser entès com un producte a mig camí entre el registre imaginari i el simbòlic, entre la projecció de desigs confonent el que som amb el que volem ser i la prescripció de maneres de vida que marquen allò que hem de ser.

El que permet parlar de la dona com a diferència és la construcció d'un ideal en què s'entrellaça el reconeixement del nostre ésser, el de les nostres aspiracions i el de les exigències socials a les quals ens sentim vinculades:

1. Allò que *creiem ser*. Confonent realitat i desig ens podem atribuir qualitats que ens manquen, però que desitjaríem tenir.
2. Allò que *volem ser*. Podem tenir consciència de la diferència entre el que voldríem ser i el que som: podem marcar-nos un camí de millora personal que ens faci dignes de ser estimades i reconegudes pel que hem aconseguit ser.

3. El que *creiem que hem de ser*. Podem sentir-nos atentes als requeriments del nostre entorn i, creient que els coneixem, avenir-nos a respondre'ls per satisfer-los. En aquest cas, la submissió al deure de ser s'origina en el desig d'arribar a ser estimades i reconegudes pels altres.

El reconeixement com a *dona* va acompanyat d'un acte de subordinació a l'ordre social, perquè el reconeixement social no es produeix respecte de la persona que som, sinó respecte de la posició social que ocupem. Tal com ho planteja Judith Butler (2001), la subordinació d'allò personal a allò social, i, amb ella, la submissió a la identitat *dona*, es produeix perquè és molt difícil suportar la carència de reconeixement. Es tracta d'una temença particularment lacerant a societats complexes i fragmentades com ara la nostra, on el coneixement personal no només és prescindible, sinó que moltes vegades és indesitjat. Allò que s'espera és que disposem de les habilitats socials que ens permetin satisfer els requisits funcionals assignats. Si *som* dones, ens convertim en subjectes reconeixibles al preu de renunciar a ser úniques cadascuna de nosaltres. El cost és que perd rellevància la persona que som, per guanyar-la la funció que se'ns assigna. Alhora, la màscara de la funció, la màscara de la identitat, ens descarrega de responsabilitat, ens evita haver de donar la cara com a subjectes individuals.

Si agafem la *dona* com a *diferència*, ser visible i reconeguda és una demanda d'inclusió; dit d'una manera més planera, una demanda d'amor. Però l'amor no es demana, sinó que es produeix, se sent, es dona o es rep. I si la *dona* no és visible i molt menys reconeguda socialment per part de l'*home*, el que està succeint és que som vàlides per al llit dels homes, per gestar-los, per alletar-los, per acompanyar-los en la malaltia o tancar-los els ulls quan moren,¹ però no per compartir el món amb ells.

Pel camí de la diferència no és possible construir el lloc comú basat en els gèneres, perquè l'*home* i la *dona* són particulars i no universals. El risc és que s'implantin polítiques culturals encaminades a neutralitzar l'imperialisme cultural que desemboquin en una nova forma d'imperialisme: el femellisme.

L'acostament des de la desigualtat

La *dona* no només es pot agafar com a diferència, també es pot agafar com a concepte per a l'anàlisi de la desigualtat de gènere, particularment en la seva dimensió econòmica. Concebre-la com a *desigual* és tant com enarborar la bandera, no ja del reconeixement, sinó de la igualtat. Un primer eix de les accions posa l'èmfasi en la necessitat de definir regles de justícia que tinguin en compte la dona com a subjecte amb drets.

1. Recordem que la majoria d'homes moren casats, i la majoria de dones, viudes.

Ara bé, el risc de definir la situació de les dones com una qüestió de justícia, com un problema de repartiment de béns i de serveis o compromís amb la satisfacció de necessitats, és que gairebé no tingui impacte en l'organització i el funcionament de la societat, o que introdueixi canvis que no en modifiquin les característiques fonamentals. Quan l'objectiu és la justícia, es mou en un marge que va del dret a la igualtat entès com a l'eliminació d'obstacles legals, a les accions afirmatives, el compromís de les quals no és la garantia que les dones siguin tractades igual que els homes, sinó la compensació de les desigualtats a les quals han estat sotmeses històricament. L'objectiu no és que siguin tractades igual pel que fa a oportunitats, sinó que la igualtat existeixi en els resultats. La justícia té un paper corrector de les desigualtats que es produeixen a l'esfera privada, sigui familiar o laboral, i a la pública, participació política, educació o sanitat.

Formular el sexisme en termes de justícia ens porta a denunciar les lleis discriminatòries, la manca d'oportunitats perquè les dones estudiïn una carrera universitària o tinguin accés a certes titulacions, la discriminació salarial, les barreres a l'ocupació remunerada o a l'accés a la sanitat. Si entenem la justícia com accions compensadores d'injustícies passades, cal introduir estímuls a la contractació de dones, política de quotes als òrgans de representació democràtica, etc.

La defensa d'una renda incondicional i universal de ciutadania es podria situar no en la lluita contra la desigualtat, sinó en l'intent de posar un límit, no només al sexisme, sinó a qualsevol forma de desigualtat. Es persegueix que la desigualtat no sigui tan salvatge per deixar insatisfetes les necessitats bàsiques. Un segon aspecte d'aquesta proposta és que allò que és necessari per a la inclusió quedi definit d'una manera quantitativa, en termes d'un ingrés mínim. Queda en mans de la ciutadania la decisió sobre els aspectes qualitatius: necessitats que cal satisfer, estils de vida, etc. El que ens definiria i igualaria en ciutadania és l'accés a aquests recursos bàsics, i la llibertat de fer amb ells allò que creiem més convenient. La reivindicació d'un salari per a la mestressa de casa és una manera més directa de reclamar el mateix. En aquest cas, com en l'anterior, l'accés a mitjans de vida no depèn de la capacitat d'obtenir ingressos, sinó del dret mateix a la pròpia vida. Això no obstant, podem anticipar l'efecte de la renda de ciutadania sobre el sexisme: que moltes dones es plantegin quedar-se a casa per tenir cura de la família davant dels conflictes que els origina la participació en les activitats remunerades i, per tant, que quedin separades de la vida política i social.

La dona com a subjecte col·lectiu

Les democràcies liberals es caracteritzen per defensar una concepció individualista de la persona amb pretensions universalistes. Aquesta concepció és cega als factors que contribueixen a formar la subjectivitat i, per tant, a l'impacte de les condicions de vida sobre la

constitució de la persona, les seves capacitats, desigs i aspiracions. La concepció liberal de la democràcia assigna un paper fonamental a la raó: aquest és l'element que es proposa com a universal per caracteritzar l'ésser *humà*. Les idees, concebudes com el producte de l'autonomia de cada subjecte pensant, adquireixen protagonisme. Des d'aquesta perspectiva, s'agafa la llibertat d'expressió com el requisit bàsic de la vida democràtica. La seva manifestació més alta és el dret a votar, a escollir lliurement els representants pels programes que defensen, i que aquests representants adquireixin el compromís de portar-los a la pràctica. I com que el marge per al debat parlamentari és escàs, a risc de traïr la confiança dels electors i les electores, els programes polítics no es defensen argumentant, sinó a cop de votacions, no s'imposen els raonaments, sinó la força.

Els plantejaments crítics² contradiuen la visió del subjecte polític individual que proposa el liberalisme. No es pot parlar de l'ésser humà com una abstracció, o manejant nocions universalistes. El subjecte està situat en un context i en bona mesura n'és producte, és menys autònom del que predica l'ideari liberal. En la línia d'un pensament crític, la teoria política feminista ha posat en evidència la fal·làcia que existeixi la *majoria*, entenent-la com la suma d'opinions individuals. A la pràctica, els homes amb poder econòmic són els que s'apodoren de les regnes del públic. Iris Young (1996) contraposa a aquesta noció de ciutadania com a majoria una ciutadania de grups, però no entesos com un simple agregat de persones, sinó caracteritzats per l'afinitat, l'autoidentificació, ser identificats pels altres i participar d'una història comuna. A més, considerant que hi ha grups privilegiats i grups oprimits. L'alternativa que Young oposa a la democràcia convencional conté un doble component. El referit a la participació, que requereix la capacitat d'autoorganitzar-se, la possibilitat d'expressar interessos grupals i el poder de vet respecte de les polítiques que afectin el grup. I, quant als drets, la diferenciació entre drets universals i drets particulars, sota la premissa que no poden ser tractats d'igual manera els desiguals. Per tant, exigeix la construcció d'un *nosaltres les dones* com a subjecte grupal participant en la vida política, i no un reconeixement de la *dona* a través de la seva representació descriptiva al parlament.

La defensa de l'estatut de ciutadana comporta la construcció paradoxal d'un subjecte col·lectiu. Cal convertir-se en subjecte col·lectiu agafant com a base la classificació sexual i, per afegiment, la divisió sexual del treball. Però el subjecte col·lectiu *dona* no és l'expressió d'una política de reconeixement, forma part de l'estratègia de la lluita contra el patriarcat i l'organització mercantil de la producció en què el patriarcat es recolza. El subjecte col·lectiu *dona* s'orienta a deixar d'existir, ja que persegueix crear les condicions que facin possible la desaparició del sexisme i, amb el sexisme, la rellevància de les diferències sexuals, en posar fi a la divisió sexual del treball, la identitat *femenina* i tota la resta d'elements estructurants o possibilitadors del patriarcat.

2. Posició en què podem situar autores com ara Benhabib, Young o Fraser.

Cap a la construcció del mínim comú denominador

Si ni la deliberació ni el debat racional no permeten resoldre el desacord, quina possibilitat hi ha d'un acostament polític, econòmic i social entre els sexes, sobretot si recordem que no ens podem permetre alimentar l'antagonisme perquè la posició antagònica és ocupada pel nostre pare, company, fill, amic, estimat i, alhora, ells tampoc no s'ho poden permetre. Les seves posicions socials són antagòniques respecte de les que ocupem nosaltres, i alhora ells són una part de les nostres vides de la qual no podem prescindir.

El diàleg amb l'altre afavoreix que diferenciem les nostres projeccions imaginàries *home* de l'altre amb el qual dialoguem, les característiques i aspiracions del qual no tenen per què correspondre's amb la nostra projecció. Per Chantal Mouffe (2003, p. 112-113), cal situar la qüestió del poder i de l'antagonisme al centre mateix del polític tenint en compte que:

«El poder no hauria de ser concebut com una relació externa que té lloc entre dues identitats ja construïdes, sinó més aviat com l'element que constitueix les mateixes identitats. Tenint en compte que qualsevol ordre polític és l'expressió d'una hegemonia, d'una pauta específica de relacions de poder, la pràctica política no es pot concebre com una cosa que simplement representa els interessos d'unes identitats prèviament constituïdes, al contrari, s'ha d'entendre com quelcom que constitueix les mateixes identitats i que a més ho fa en un terreny precari, i sempre vulnerable».

Si concebem la dona i l'home com a efectes del sexisme, l'antagonisme dona/home no es resol lluitant contra l'*home*, sinó lluitant contra el *sexisme*, sent intransigents amb el sexisme que s'amaga a l'interior de la pròpia persona, i en l'*altre*. Aquesta disposició anul·la les categories dona/home. L'*home* i la *dona* són reificacions immobilitzadores. Una subjectivitat subordinada i dependent del sexisme és la que produeix la concepció que tenim de l'un i de l'altra. La concepció que tenim de la *dona* i de l'*home* són expressió del sexisme que habita en nosaltres i no entitats autònomes capaces de raonar al marge de les seves circumstàncies. La religió de la *correcció política* ens porta a substituir la unió en la lluita política que constitueix un subjecte col·lectiu per la vinculació religiosa a un feminisme que combat l'exercici del poder a cops de culpabilització de l'*altre*, però que no té força productiva. Per aquest camí, la posició de l'altre no es *combat*, sinó que se *censura*: el poder continua existint mentre no es faci visible i l'estètica del llenguatge *políticament correcte* ensenya a amagar-lo.

En canvi, la intransigència a les pràctiques sexistes, acompanyada del diàleg entre les subjectivitats que ha produït el sexisme, ajuda a veure la contribució de tots i totes en la seva preservació. I en posar-la en evidència, es desestabilitza la identitat fonamentada en el sexe i en la sexualitat. Això és treure el feminisme de l'àmbit de la religió³ i portar-lo a l'àmbit de la política, del qual mai no havia d'haver sortit.

En aquest cas, l'oposició política porta al damunt un cert imaginari d'organització de la vida social. No es lluita per tenir espais en la vida econòmica, política, científica, en els termes en què hi tenen accés els homes. Es lluita per estar en posició de definir què s'entén com a necessari i què com a superflu, com es jerarquitzen les necessitats, de quins mitjans cal dotar-se per a la seva satisfacció. O el que és el mateix, es lluita per tenir el poder de determinar a quines activitats es consumirà la pròpia vida, què es posarà en primer terme ja que els recursos són limitats, quines formes adoptarà la riquesa. Aquesta manera d'abordar la situació social de la dona condueix a portar la decisió del que és la *bona vida* a l'àmbit polític, incloent les dones en aquest debat no com a subjectes individuals, sinó com a subjecte col·lectiu construït com a instrument de transformació social dotat d'estratègia política.

La democràcia no és la Nova Arcàdia, un país imaginari on contractar una pòlissa de garantia per a la felicitat. Comporta no tenir por al conflicte, ni a la resistència, ni a l'oposició d'interessos. Implica atrevir-se a discrepar, suportar l'eventual rebuig dels altres i una cosa tan complexa i dura de portar com és establir prioritats i comprometre-s'hi. *Atrevir-se a ser intransigent* amb el sexisme és allò que permet la democràcia entesa com a *anar-a-trobar-l'-altre*, els homes, sense perdre de vista l'objectiu de les dones com a subjecte col·lectiu, l'eliminació del sexisme i les seves seqüeles.

La recerca del punt de trobada, de la similitud que afavoreix el debat democràtic i construeix comunitat, requereix un comú denominador. La democràcia liberal va agafar com a comú denominador el mite d'individus autònoms, i l'autonomia individual era la condició de participació en l'esfera pública que es defineix per a la defensa de la llibertat.

Les dones, com a subjecte col·lectiu, podem fer una contribució decisiva a la creació d'un nou imaginari polític i social. Cal que desplacem l'autonomia i la llibertat per a posar al centre del nou imaginari la dependència i la necessitat. I podem fer-ho des de l'experiència de la nostra condició social de dones. Aquesta condició social específica ens ajuda a dissenyar el punt de trobada per al debat públic. Sabem quina és la similitud mínima necessària per fer possible el diàleg democràtic, perquè som les que estem en contacte amb el patiment, la dependència i la necessitat per la funció de persones que tenim cura de la resta que ens ha estat assignada, i com a objecte d'atencions. Si el que tots i totes tenim en comú és la nostra condició d'éssers dependents, patidors, mancats i precaris, el vincle social ja no és de llibertat, sinó de necessitat; no es tracta de constituir una comunitat com a acte suprem de llibertat, sinó com a expressió de necessitat. Vulguem o no viure amb els altres, suportar-ne les peculiaritats i neutralitzar-ne les pretensions quan s'oposen a les nostres, el que no té volta de full és que la nostra vida és

3. Diu Kristeva: «Anomeno religió a la necessitat fantasiejada dels éssers parlants de donar-se representació (animal, femenina, masculina, parental, etc.) en lloc d'allò que els construeix com a tal: la simbolicitat» (1995, p. 202).

inviabile si no és una vida en comú, i el sexisme, i particularment la divisió sexual del treball, no només ens oprimeix, sinó que contribueix a enfosquir aquest fet.

Bibliografia

- AGACINSKI, Sylviane. *Política de sexos*. Madrid: Taurus, 1998.
- BAUMAN, Zygmunt. *Comunidad. En busca de seguridad en un mundo hostil*. Madrid: Siglo XXI Editorial, 2003.
- BENHABIB, Seyla; Drucilla CORNELL [ed.]. *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Alfons el Magnànim, 1990.
- BUBECK, Diemut Elisabet. *Care, Gender and Justice*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- BUTLER, Judith. *Mecanismos psíquicos del poder*. Madrid: Cátedra, 2001.
- BUTLER, Judith; Ernesto LACLAU. «Los usos de la igualdad». *Debate Feminista*, vol. 19, 1999.
- FRASER, Nancy. *Iustitia Interrupta. Reflexiones críticas desde la posición «postsocialista»*. Bogotá: Siglo del Hombre, 1997.
- IZQUIERDO, María Jesús. *El malestar en la desigualdad*. Madrid: Cátedra, 1998.
- IZQUIERDO, María Jesús. *Sin vuelta de hoja. Sexismo: placer, poder y trabajo*. Barcelona: Bellaterra, 2001.
- IZQUIERDO, María Jesús. «Del sexismo y la mercantilización del cuidado a su socialización: Hacia una política democrática del cuidado». Al congrés Cuidar Cuesta: Costes y Beneficios del Cuidado. Sant Sebastià: Institut Basc de la Dona, 13-14 d'octubre de 2003.
- IZQUIERDO, María Jesús. «Del elogio de la diferencia y la crítica de la desigualdad a la ética de la similitud». *Papers*, núm. 59. 1999
- JÓNASDÓTTIR, Anna G. *El poder del amor. ¿Le importa el sexo a la democracia?* Madrid: Cátedra, 1993.
- KRISTEVA, Julia. «Tiempo de mujeres». *Las nuevas enfermedades del alma*. Madrid: Cátedra, 1995.
- LACLAU, Ernesto; Chantal MOUFFE. *Hegemonía y estrategia socialista*. Madrid: Siglo XXI, 1987.
- MOUFFE, Chantal. *La paradoja democrática*. Barcelona: Gedisa, 2003.
- PHILLIPS, Anne. «La política de la presencia: La reforma de la representación política». A: GARCÍA, Soledad; LUKES, Steven [comp.]. *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación*. Madrid: Siglo XXI, 1999.
- RORTY, Richard. *Contingencia, ironía y solidaridad*. Barcelona: Paidós, 1991.
- YOUNG, Iris M. «Las cinco caras de la opresión». *La justicia y la política de la diferencia*. Madrid: Cátedra, 2000.
- YOUNG, Iris M. «Imparcialidad y lo cívico público. Algunas implicaciones de las críticas feministas a la teoría moral y política». A: BENHABIB, Seyla; Drucilla, CORNELL. *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Alfons el Magnànim, 1990.

4. Les polítiques de gènere

Judith Astellarra Bonomi

Doctora en ciències polítiques i sociologia. Professora de sociologia a la UAB.

El sistema de gènere

La divisió sexual del treball és el concepte utilitzat per retre compte de l'existència d'una peculiaritat social: a totes les societats homes i dones realitzen funcions diferents. Cada societat decideix quines tasques són competència dels homes i seran considerades activitats masculines i quines corresponen a les dones i esdevindran funcions femenines. Els infants són educats i socialitzats perquè aprenguin a desenvolupar aquestes tasques i perquè acceptin aquest ordre social com a «normal». Hi ha normes que prescriuen els comportaments acceptables per a unes i altres, i mecanismes de sanció i de control per impedir que es produeixin desviacions a les conductes individuals.

A l'organització social que deriva de l'existència de la divisió sexual del treball se la denomina *sistema de gènere social*. El sistema de gènere social es refereix, per tant, als processos i mecanismes que regulen i organitzen la societat de manera que dones i homes siguin, actuïn i es considerin diferents, alhora que determina quines àrees socials són competència d'un sexe i quines de l'altre. Aquesta organització és independent del sexe biològic, encara que en molts casos ha estat la biologia l'element utilitzat com a legitimador de la seva existència i, aleshores, s'ha convertit no només en un fet material, sinó en una ideologia. Les diferències biològiques passen a ser la base que justifica la divisió sexual del treball i el sistema de gènere.

El gènere s'expressa en quatre nivells:

1. Les característiques biològiques secundàries
2. La identitat personal
3. Els rols socials
4. Els àmbits socials

1. Les característiques biològiques secundàries

Som una espècie de la naturalesa, però, a diferència d'altres, la reproducció humana és sexuada. Perquè es puguin reproduir els humans hi ha d'haver dimorfisme sexual, és a

dir, dos individus clarament diferenciats: la femella i el mascle. La reproducció humana és més complexa que la d'altres espècies no sexuades, ja que ha de barrejar matèria genètica de dos individus diferents, però té l'avantatge de permetre una millor adaptació al medi ambient. Per a la formació dels éssers humans, la relació amb el medi ambient, la societat i la cultura és crucial. La nostra formació biològica permet, per tant, aquesta capacitat d'adaptació.

El dimorfisme sexual produeix un altre tipus de característiques secundàries associades al sexe, com ara la força física, la mida del pit, el cabell, etc. Això no obstant, en aquest cas les característiques secundàries no són duals, és a dir, no corresponen només a dos tipus radicalment divergents. Les seves diferències es poden descriure en termes d'un continu: en alguns casos un sexe en posseeix més que l'altre o a la inversa.

2. La identitat personal

Així com els trets físics secundaris no són dicotòmics, sinó que formen un continu, també els trets psicològics, la «feminitat» i la «masculinitat» dels éssers humans, tenen aquesta mateixa característica. Cada societat té la seva proposta de models per als sexes, que poden variar a través del temps, i les dones i els homes busquen assemblar-s'hi. En algunes societats els estereotips femenins i masculins són totalment diferents; en d'altres, les dones i els homes poden compartir alguns trets i diferenciar-se en d'altres. La gran varietat de models que existeix o han existit a les societats presents i passades indica que no es basen en cap determinisme biològic. El seu origen està en les definicions socials i culturals que regeixen la conducta de dones i homes i es transmeten de generació en generació, a través de la socialització i de l'educació.

3. Els rols socials

Com s'ha dit, la divisió sexual del treball ha estat una constant al llarg de la història: els homes duen a terme unes activitats que són considerades com a pròpies d'ells i les dones en desenvolupen d'altres de diferents. El gènere, per tant, no s'assigna només a les persones, sinó a les activitats en si. D'aquesta manera, a cada societat hi ha rols femenins i rols masculins. Hi pot haver grans diferències entre societats i, al llarg del temps, dins de cadascuna, de manera que els rols masculins passen a ser femenins i a la inversa. Hi pot haver una clara dicotomia o poden existir rols neutres que poden desenvolupar un gènere o l'altre. Només sembla que hagi existit una constant: els rols relacionats amb tenir cura de les persones, sobretot de la infància, solen ser femenins, i la guerra sol ser una activitat masculina.

4. Els àmbits socials

Finalment, les persones amb gènere desenvolupen rols de gènere en àmbits socials diferenciats que també passen a tenir gènere. Així, hi ha àmbits predominantment masculins i àmbits predominantment femenins.

Perquè el gènere social en els seus quatre nivells es desenvolupi, les societats humanes han creat institucions i mecanismes que, en el seu conjunt, formen el sistema social de gènere. Aquest sistema garanteix que a totes les societats s'assignin rols diferents a les dones i als homes i que, després, les persones s'adeqüin als estereotips vigents. És difícil saber quin va ser l'origen històric d'aquest sistema, però molts indiquen que va tenir relació amb l'organització social de la reproducció humana. Però el gènere no s'expressa només en aquest àmbit social, perquè les relacions de gènere existeixen a totes les institucions i organitzacions que existeixen a la societat. La institució que és la base del sistema de gènere és la família. La família ha regulat històricament les relacions de gènere; el que hi passa es projecta, posteriorment, a altres àmbits de la vida social.

Així, encara que el sistema de gènere s'originés en la reproducció humana, també regula àrees socials que tenen altres funcions, com ara l'economia i la política. Els rols sexuals també apareixen en aquestes funcions, quan les dones s'incorporen a les seves activitats fora de l'àmbit domèstic. Ara bé, l'existència de la divisió sexual del treball i la seva expressió en el sistema de gènere no necessàriament implica que les diferències en els rols de dones i homes es converteixin en desigualtat entre tots dos. Però, a la realitat, el sistema no s'ha caracteritzat per la seva igualtat. Des de fa diversos mil·lennis, la situació social de les dones s'ha caracteritzat per la desigualtat amb els homes. En molts casos aquesta desigualtat s'ha expressat en forma d'opressió política, social, cultural i personal. Això és el que ha fet que s'hagi definit com un sistema *patriarcal*, on els homes tenen una situació de superioritat i d'avantatge sobre les dones.

Sistema de gènere i societat moderna

A la societat moderna, industrial i urbana, l'organització del sistema de gènere es va expressar a través d'una forma de divisió sexual del treball que va accentuar la separació de l'espai privat, la llar, destinat a les dones, i l'espai públic, predominantment masculí. L'àmbit públic va adquirir valor econòmic, social i de prestigi, mentre que a l'àmbit privat només se li va assignar un valor simbòlic. Així, a la mestressa de casa se l'ha definit sempre com una dona que «no treballa». En la mesura que s'ha canviat la manera de conceptualitzar i de valorar el treball domèstic, s'ha constatat empíricament que això és fals: el seu treball requereix més esforç i hores que el de la majoria d'obrers. Però es diu que no treballa perquè no rep un salari, és a dir, no s'assigna valor econòmic a la seva feina.

La família va perdre les funcions econòmiques, socials i polítiques que tenia a la societat preindustrial. Des de la perspectiva de les dones, això va significar que la seva participació social va ser restringida a l'àmbit de la família nuclear i de la llar. El treball domèstic i el seu paper d'esposa i de mare es van convertir en la seva única activitat econòmica, cultural i social. Ocasionalment, per necessitats econòmiques, s'incorporava al món laboral assalariat o empresarial.

Als països occidentals, el desenvolupament de les ciutats va estar associat no només al procés d'industrialització i de construcció de l'estat modern, sinó també a aquests canvis en la divisió sexual del treball i de la família. Això va contribuir al fet que les dones tinguessin problemes específics a les ciutats i, al seu torn, que la societat urbana hagués de fer front a conflictes de relacions humanes que no existien a la societat rural. Els canvis produïts van suposar una nova organització de l'espai físic i és així com les ciutats van començar a créixer i a estendre's, mentre la població que vivia a zones rurals baixava. Les ciutats van acabar de consolidar la separació entre allò que era públic i allò que era privat, entre el lloc de treball, de la política, de la cultura, i l'espai de la família. Homes i dones ja no compartien la vida quotidiana com havia succeït abans i la diferenciació entre els seus rols i les seves relacions personals es va accentuar fins a convertir-se en dos móns separats i distanciat. Cada dia els homes abandonaven casa seva per acudir als llocs de treball o de vida social, organitzativa, política i cultural, per tornar a casa només a la nit. Les dones, mentrestant, es quedaven a casa i l'abandonaven només durant períodes breus, per a tasques relacionades amb el seu treball domèstic (anar a comprar, portar els fills i filles al col·legi, recollir-los, etc.).

Aquesta forma de divisió sexual del treball va tenir conseqüències importants en les relacions socials que homes i dones podien desenvolupar. Mentre que els homes treballen de manera col·lectiva i participen en altres activitats també del mateix tipus, les dones ho fan de manera individual i queden aïllades moltes hores del dia a casa seva. Això no impedeix que desenvolupin relacions personals amb altres dones, quan van a comprar o al parc on juga la mainada, però aquestes relacions no són estables, sinó ocasionals, i per curts períodes de temps. La situació és especialment difícil per a la majoria de les dones de sectors treballadors o, fins i tot, de classe mitjana no acomodada, amb cases petites, llocs d'esplai escassos i pocs parcs i jardins. Són les anomenades *ciutats dormitori*, que només són dormitoris per als homes que passen el dia fora, però són el lloc permanent de residència i de treball de la mestressa de casa. La divisió de la vida social en espais masculins i femenins (o públics i privats) també va tenir conseqüències en les formes generals de relacions socials predominants. A les activitats públiques s'han imposat les organitzacions i les relacions formals i impersonals; el món privat i la família s'han convertit en el principal lloc on s'expressen els sentiments, l'afecte i les relacions personalitzades. Les personalitats de les dones i els homes s'han hagut d'adequar als seus nous rols; així, les dones són les dipositàries dels sentiments, i els homes, de la racionalitat i l'eficiència.

Si bé és cert que la societat diu que valora d'igual manera allò que és públic i allò que és privat, la raó i l'afecte, en realitat dóna prioritat a allò que esmentem en primer lloc. Allò masculí s'ha imposat socialment en la mesura que els homes són els privilegiats i les dones les discriminades. Les dones i la seva aportació es converteixen, així, en «invisibles» per a la societat. Això no obstant, no significa que allò privat i allò públic estiguin separats: el món públic no podria existir sense el privat. D'una banda, el treball domèstic realitzat per les dones produeix la infraestructura material perquè es pugui realitzar qualsevol activitat social, pública o privada. Però l'aportació de la família i, en especial, de les dones a aquesta infraestructura va més enllà: són les encarregades de recompondre les relacions socials fragmentades al món públic. La vida pública tal com és avui dia, amb el predomini de les seves organitzacions formals burocratitzades, ha estandarditzat els comportaments i els ha pres els aspectes personals. Els rols especialitzats requereixen una forma de comportament i relació a la feina, una altra a la política i una altra en altres tipus d'organitzacions. Els grups es diferencien, a més, segons l'edat, el tipus de treball, les aficions, etc. Les dones constitueixen l'agent d'unió que enllaça infants i adults, joves i persones grans, especialistes i llecs en la realitat de la vida quotidiana. Mantenien viu un vincle comú que enllaça les parts perquè la totalitat no es faci miques. Així es produeix cohesió i coordinació, recomponent els llaços comunitaris que la vida urbana i industrial posa en qüestió, i se suavitzen les tensions que generaria un nivell de conflictes que, sumats als inherents al món públic, augmentarien la possibilitat d'un col·lapse social.

Allò alienant de les ciutats respecte a aquest sistema de gènere és que aquests llaços comunitaris són responsabilitat només de les dones i, a més, han de ser realitzats en condicions de treball d'aïllament, de poc valor social i de frustració. Les mestresses de casa a les ciutats actuals solen patir neurosi i esgotament, cosa que es reflecteix, en molts casos, en alts consums de tranquil·litzants i, a vegades, en increment de l'alcoholisme. Tot això fa que augmenti la tensió i la violència, que la família no sempre es pugui considerar un reducte de pau i d'harmonia, d'expressió d'afectes i de llaços personals. La persistència generalitzada de la violència domèstica n'és una bona mostra.

El sistema de gènere de la societat moderna i la seva divisió dels àmbits d'activitat en públics i privats va produir, per tant, una divisió d'activitats socials que coincidien amb la definició dels rols de gènere. En l'àmbit públic van quedar totes les activitats que corresponen a la producció de béns i de serveis del mercat, a la política i l'estat, a la cultura i a la diferenciació social en classes. En l'àmbit privat van quedar les activitats vinculades a la reproducció humana i a la producció de béns i de serveis que permeten el manteniment quotidià de les persones, tant de les que participen del món públic com de les que estan impossibilitades per fer-ho. La dimensió de gènere va fer que l'àmbit públic es considerés masculí, i el privat, femení.

Actualment, el model dicotòmic de feminitat i masculinitat està en crisi. Tenir cura i socialitzar els infants també poden ser tasques desenvolupades pels homes, ja que no responen a impulsos instintius, sinó que només requereixen aptituds que tots els éssers humans, independentment del seu sexe, posseeixen i poden desenvolupar. De fet, només els segles XVIII i XIX les societats occidentals van accentuar la importància de la maternitat social, insistint que el treball domèstic i tenir cura dels fills i filles era el rol principal de les dones. Malgrat això, durant aquests dos segles moltes dones van combinar aquestes tasques amb un altre tipus de funcions i d'activitats; el contrari, en canvi, no va succeir mai: els homes no van convertir la paternitat en un rol domèstic. Fins a mitjan segle XX aquest model va continuar vigent. Les dones o eren exclusivament mestresses de casa, o combinaven les seves tasques externes amb aquest treball, situació que es va generalitzar especialment durant les dues guerres mundials. Els canvis a partir dels anys seixanta van implicar que cada vegada més dones s'incorporessin a l'esfera pública mantenint, alhora, els seus rols familiars. És el que s'ha definit com la *dobla presència* femenina.

Però, encara que avui és en un procés de transformació, la nostra societat continua tenint moltes de les característiques de la societat moderna. Cal assenyalar que la dicotomia entre públic i privat no significa que aquestes dues esferes no tinguin relacions entre si, ni que no puguem trobar les dones en l'àmbit públic i els homes en el privat. Però en tots els casos trobarem que es produeixen diferències entre els homes i les dones, és a dir, continua existint una dimensió de gènere que afecta totes les activitats (econòmiques, culturals, polítiques o socials). Des de la família s'ha determinat el tipus de relacions que hi haurà entre les dones i els homes i això es projecta després en altres àmbits de la vida social. Siguin quines siguin les altres activitats que les dones realitzen, elles són, alhora, les responsables de la família.

Així doncs, podem dir que les dones tenen àmbits socials on són presents i d'altres on són absents, i això es correspon amb la divisió sexual del treball de la societat moderna. Estaven i són presents en l'àmbit privat amb totes les activitats que això comporta. Van estar absents de l'àmbit públic el segle XIX i part del segle XX. La lluita de les sufragistes i la consolidació de la democràcia moderna que va estendre l'estatus de ciutadania a tots els homes i dones han produït una incorporació parcial a l'àmbit públic. Actualment, la incorporació de les dones a l'àmbit públic la podem definir com una presència condicionada i una absència relativa. Aquesta presència condicionada i absència relativa es produeix a les activitats econòmiques, culturals, socials i polítiques. Hi ha absència relativa de les dones a l'àmbit públic en la mesura que moltes dones ja s'hi han incorporat. Actualment, algunes o moltes dones participen en el treball assalariat, en les activitats polítiques, en els llocs de responsabilitat política, en les activitats culturals i en les socials. Això és especialment així en el cas de les dones més joves, que s'han beneficiat, en aquest sentit d'accés al món públic, dels canvis demanats pel feminisme modern. Però encara no podem dir que totes les dones són presents en aques-

tes activitats. Tampoc no podem dir que aquesta presència en el món públic estigui lliure de la dimensió de gènere.

La dimensió de gènere s'expressa en dos trets importants de la participació femenina en les activitats públiques: en primer lloc, això els suposa una doble presència, en l'àmbit privat i en el públic; en segon lloc, la presència en l'àmbit públic encara no es produeix en plena igualtat amb els homes, per això la podem descriure com una presència condicionada. Les dones, en conjunt, encara són lluny de participar en les activitats públiques sense que el fet de ser dona es tradueixi en inferioritat de condicions, siguin econòmiques, polítiques o culturals. La incorporació de les dones a l'àmbit públic, del qual eren absents, està condicionada tant perquè mantenen la seva presència en l'àmbit privat, amb una doble jornada de treball, com perquè hi ha una segregació de gènere en l'àmbit públic. En el cas del mercat de treball, el seu destí és el de les professions femenines menys valorades que les masculines, i, tot i que també s'hi incorporen, obtenen un salari inferior.

Finalment, és important destacar que, encara que de manera generalitzada se'n pot parlar com si fossin un col·lectiu homogeni, entre les dones també hi ha diferències de classe o generacionals. Molts dels aspectes que hem descrit superen les classes socials. Però, a causa dels canvis que s'han produït durant la segona meitat del segle xx, s'han accentuat les diferències generacionals. Avui dia les dones joves s'han incorporat a l'àmbit públic. És a dir, tenen presència on abans les generacions de les seves mares i àvies van estar absents. Però, com hem indicat, això no implica que hagin desaparegut les desigualtats en la mesura que la seva presència s'ha traduït en la *doble presència* i continuen existint discriminacions de gènere en les activitats del món públic.

Sistema de gènere i desigualtat

Com hem dit al començament, la definició de la realitat de les dones com una situació que és discriminadora exigeix principis ideològics. La desigualtat no existeix en el buit, és una categoria relacional: s'és desigual respecte a alguna cosa o a algú. Per això la definició ideològica i política que es faci de la desigualtat és central com a punt de partida per a la decisió sobre què es vol canviar i/o eliminar i quines mesures i actuacions públiques requereix. Per impulsar aquestes polítiques ha calgut definir la discriminació de les dones des d'una perspectiva que combinés tant conceptes procedents de la filosofia i de l'ètica política com de les actuacions polítiques a curt termini. Nancy Fraser (1997) és una autora que ha proposat algunes de les noves conceptualitzacions.

Per Fraser, la diferenciació de gènere és construïda simultàniament a partir de diferències econòmiques i de patrons institucionalitzats de valors culturals. Des del punt de

vista de l'economia política, el concepte de *gènere* s'aproxima al concepte de *classe*, mentre que des de la perspectiva cultural, el *gènere* és equivalent a la noció de *estatus*. Per tant, la categoria de *gènere* té dues dimensions: una primera dimensió de la subordinació produïda pel gènere s'associa a la distribució de béns materials; la segona dimensió es refereix al reconeixement que és d'índole cultural.

La dimensió de la distribució dóna al gènere diverses característiques específiques:

1. És un principi de diferenciació semblant a la classe, que opera a l'estructura econòmica de la societat.
2. És un principi organitzatiu de la divisió del treball entre treball productiu i reproductiu i tasca domèstica.
3. Organitza l'activitat domèstica.
4. Estructura la divisió dins del treball assalariat.
5. Segrega els mercats laborals, amb professions femenines i masculines.
6. Sustenta la desigualtat en els nivells salarials entre homes i dones.
7. Condiciona oportunitats desiguals d'ocupació i de promoció, així com els termes de l'intercanvi laboral.

La dimensió cultural de la desigualtat de gènere s'expressa en:

1. El gènere és un principi de diferenciació de l'estatus.
2. Els codis de gènere fan permeables els patrons culturals d'interpretació i d'avaluació que són centrals per a l'ordre de l'estatus:
 - Privilegien allò que s'associa a la masculinitat i devaluen la feminitat.
 - Fan permeables els patrons culturals d'interpretació i d'avaluació que són centrals per a l'ordre de l'estatus.
 - Estructuren les interaccions socials.
 - Sustenten les àrees i construccions legals.
 - Orienten les polítiques governamentals.
 - Configuren les pràctiques professionals.
 - Travessen la cultura popular i la interacció quotidiana.

La primera dimensió, l'aspecte material de la subordinació de gènere de les dones, s'expressa en fenòmens com ara la pobresa, l'explotació, la privació de recursos materials, les desigualtats d'ingrés, les desigualtats en temps lliure. La dimensió cultural de la subordinació produeix problemes com ara la persecució i l'atac sexual, la violència domèstica, la trivialització de les opinions de les dones, la seva objectivació o cosificació i

menyspreu en els discursos mediàtics, els desavantatges de les dones en la vida quotidiana, la seva exclusió d'esferes públiques i àmbits deliberatius, la negació dels plens drets i igual protecció de la ciutadania.

Per Fraser, l'eliminació de la discriminació, allò que ella defineix com a *justícia de gènere*, només s'aconsegueix si es canvia tant l'estructura econòmica de la subordinació de les dones com les dimensions culturals i l'ordre d'estatus. Per a això cal impulsar el principi de la paritat de la participació entre els gèneres, la qual cosa només serà possible si totes les persones, independentment del seu gènere, poden actuar com a iguals. Això suposa canvis socials importants tant dels aspectes materials com de la valoració individual que es faci de les persones. En el primer cas, es tracta d'assegurar una distribució dels recursos que assegurï independència i veu, i que permeti als subjectes interactuar com a iguals. Quant a la dimensió cultural, és necessari el canvi dels patrons institucionalitzats de valoració, per tal que expressin el mateix respecte per a tots els participants i igualtat d'oportunitats per obtenir estima social.

Una vegada establerts els criteris polítics, cal fer un diagnòstic que precisi amb més exactitud com s'expressa la desigualtat. Les propostes polítiques i ideològiques permeten dissenyar les grans línies i estratègies de les polítiques públiques, però l'actuació concreta requereix diagnòstics específics. Per això l'estudi sobre la realitat social de les dones i les diferències entre homes i dones no només és necessari en el terreny de la investigació acadèmica, que hem descrit abans, sinó que també ha de servir per establir les desigualtats que hi ha entre tots dos gèneres. Ara bé, tot diagnòstic mostra les diferències respecte a altres persones, en aquest cas els homes en el seu conjunt, entre grups específics de dones o entre grups específics d'homes i dones. Però per poder actuar és important decidir quines diferències seran considerades negatives i requereixen ser modificades. En termes del principi polític sustentat per les democràcies, això és l'equitat entre tota la ciutadania, aquelles diferències que puguin ser considerades desigualtat són les que han de ser objectiu de les mesures de canvi social. Per tant, per poder fer aquest tipus de diagnòstic, cal elaborar metodologies de treball especialment dissenyades per a aquest objectiu. Aquestes metodologies han estat tant quantitatives com qualitatives i han estat més o menys codificades a escala internacional.

Sigui quin sigui l'enfocament metodològic que s'utilitzi, quantitatiu o qualitatiu, i en el cas de la utilització d'estadístiques existents, convertides o no en un sistema d'indicadors socials, hi ha, per tant, aquesta necessitat metodològica prèvia, l'establiment de criteris sobre com s'han d'explicar les diferències que es trobin en els valors obtinguts per a les dones i els homes. Des de la perspectiva de les polítiques antidiscriminatòries, la hipòtesi central de què sorgeix tot intent de descriure la situació social de les dones és que sí que hi ha diferències socials en la posició de les dones i els homes, i que aquestes diferències són, a més, discriminatòries per a les dones. És a dir, el que es planteja és que

hi ha moltes diferències que en realitat allò que demostren és una forma de desigualtat social. D'aquí sorgeix la necessitat que s'escapi de la simple constatació de les diferències: en quins casos hem de concloure que aquestes diferències són una mostra de desigualtat i, per tant, de discriminació. Això suposa tenir una definició del concepte de *discriminació*. És a dir, quan les diferències mostren un cas de discriminació i quan no. Per exemple, el fet que les dones no constitueixin el 50% de la població penitenciària o que no representin la meitat de les morts per infart, és un indicador de discriminació? Això que, sens dubte, constitueix una expressió no només de diferències, sinó de desigualtat per als homes, és un dels factors que volem canviar? És clar que no. No necessàriament la desigualtat de gènere suposa discriminació en contra de les dones. Per tant, cal distingir la diferència de la desigualtat i, alhora, requereix precisió quan es tracta d'una discriminació. Però, fins i tot en el cas de desigualtats que beneficiïn les dones, el seu manteniment forma part d'una política en contra de la discriminació? El mateix concepte de *discriminació* es presta a definicions diferents, i segons la definició teòrica que s'adopti, es condiona la recerca de dades que l'avalin.

L'aproximació teòrica més adequada indica que quan es parla de discriminació s'intenta mesurar les diferències entre homes i dones en termes de la distribució de béns, serveis, prestigi i poder. En aquelles societats en què hi ha desigualtats sistemàtiques en la seva distribució, es podria afirmar que hi ha desigualtat de gènere. Una societat igualitària, en canvi, seria aquella on els rols de gènere fossin força similars en termes d'allò que la mateixa societat valora positivament. Definida d'aquesta manera la discriminació, de seguida ens hem de plantejar una altra pregunta si volem proposar actuacions anti-discriminatòries: per què es produeix aquesta desigualtat? Així, el diagnòstic sobre la desigualtat de gènere ha d'incloure tant una descripció sobre les seves característiques com una anàlisi del seu origen. Només comptant amb les dues dimensions d'anàlisi és possible plantejar-se les mesures de canvi que són necessàries.

Sistema de gènere i política

Les polítiques en contra de la discriminació de les dones han estat una resposta a les demandes del moviment feminista. La seva història mostra que les feministes han estat les que han assumit la discriminació de les dones com un objectiu d'acció i hi han proposat solucions. En general, una cosa que ha caracteritzat aquestes demandes és que no només s'ha tractat de reivindicar el col·lectiu femení, sinó que han estat inserides en el context de demandes d'aprofundiment de la democràcia. La ciutadania, centre de l'exercici democràtic, sempre els va ser negada a les dones, i la reivindicació dels seus drets va ser l'inici d'una llarga mobilització que perdura fins als nostres dies. L'exigència de polítiques en contra de la discriminació no només ha estat l'eix per fer front a la

desigualtat, ja que l'equitat és un principi democràtic bàsic, sinó per contribuir a ampliar l'espai ciutadà. La realitat política en què s'han mobilitzat les dones també ha estat condicionada pel sistema de gènere, per això és important entendre'n el funcionament per analitzar com les demandes de les dones s'han convertit en polítiques públiques.

El sistema de gènere no només afecta les relacions socials, sinó també les relacions polítiques. La política moderna va formar part del món públic del qual s'havien exclòs les dones, de manera explícita, negant-los el caràcter de ciutadanes i, en conseqüència, el dret a votar, base de la democràcia. Fins fa poc el mateix estat ha tingut una intervenció activa en el manteniment de les desigualtats de gènere. Vegem com s'ha produït aquesta relació entre la política, l'estat i el sistema de gènere. En l'anàlisi de la interrelació entre el sistema de gènere i la política hi ha dos temes centrals. El primer es refereix a la manera com la política està determinada pel sistema de gènere contemporani com una activitat masculina. En segon lloc, també és important analitzar la relació inversa: el sistema de gènere es manté i es reproduceix per la intervenció política. Aquest segon tema té, alhora, dues dimensions: d'una banda, si es defineix la política no només com un conjunt d'activitats i institucions, sinó per les seves relacions de poder, el sistema de gènere també és polític perquè es manté per l'ús del poder. Però, de l'altra, l'estat ha intervingut en la creació i el manteniment de formes determinades de les relacions de gènere.

L'espai de la política

La democràcia moderna enfonsa les seves arrels en la democràcia grega i s'ha modelat de manera gradual gràcies al pensament polític modern i al desenvolupament de les seves institucions. Des dels seus orígens, la política s'ha definit en oposició a allò privat, entès com allò domèstic. Política i família es van desenvolupar com dues institucions contraposades que mai no s'havien d'intercanviar. La tradició política occidental sempre va assumir alguna forma de distinció entre allò públic i allò privat com a categories conceptuals que ordenaven i estructuraven les diverses activitats i dimensions de la vida social. Els grecs, artífexs en molts aspectes de les categories de pensament polític que encara són subjacents al nostre present, distingien entre la *polis* —seu de la política i de l'activitat pública— i l'*oikos*, o l'àmbit domèstic. La *polis* era l'espai social on s'expressaven els ciutadans lliures, mentre que a l'*oikos* hi havia les dones i els esclaus. El ciutadà lliure era un ésser humà que tenia el control del seu destí i que, per tant, podia realitzar les activitats polítiques sense lligams «naturals». Aconsegua impulsar activitats i ser un agent actiu en la construcció de la societat. Les dones i els esclaus, per contra, no havien aconseguit trencar aquests lligams. Eren criatures a les quals les coses simplement «els succeïen», captives de la seva relació amb el món de la necessitat i la naturalesa.

Dos mons diferents, per tant: el de la cultura i el de la naturalesa, és a dir, el de l'activitat política i el de la satisfacció de les necessitats. Un considerat noble; l'altre menyspreat. I, això no obstant, fortament relacionats i dependents l'un de l'altre. Perquè l'espai lliure de la *polis*, considerat exempt de la necessitat, no podria haver subsistit sense els serveis produïts a l'esfera domèstica. El món públic de la política i la ciutadania lliure, per tant, era conceptual i estructuralment paràsit del món de la necessitat. Però no ho volia admetre així i per això havia construït un discurs que li permetia establir una valoració jeràrquica de les activitats realitzades a cada esfera social. Jerarquització que només es podia imposar des del poder i el predomini de la seva capacitat de parlar. Perquè en el camí de la construcció d'aquests dos àmbits socials, la *polis* i l'*oikos*, s'havia perdut l'espai compartit de les societats primitives on tots es podien expressar.

A la nova divisió social, no tot el que la gent pensava podia ser verbalitzat com a discurs públic. La veu i el pensament no necessàriament coincidien. De la mateixa manera que moltes activitats socials, en especial la sexualitat, eren realitzades en secret, també només una part del pensament podia ser expressat. El discurs públic dels homes es manifestava en l'àmbit públic per excel·lència, la *polis*. El seu discurs privat, que també era social, va quedar limitat a la llar, exclòs de la importància que tenia allò públic. El discurs, per tant, també tenia la seva instància pública i el seu rol privat: l'un, el públic, considerat valuós; l'altre, considerat secundari. Així, la veu pública, aquella que parlava en nom de tota la comunitat, reflectint-ne les aspiracions, els anhels i els projectes, es va convertir en la veu del ciutadà lliure, l'home.

Però aquest silenci no indicava que no tinguessin res a dir o a aportar. Simplement mostrava que no tenien una veu pública i un espai on fer-la sentir. A les dones se les silenciava en gran manera per la seva pròpia naturalesa, per la seva capacitat reproductiva, per ser les garants que la humanitat no podia desaparèixer, que mai no deixaria d'haver-hi ciutadans lliures. Però també perquè allò que es feia en l'àmbit domèstic, els serveis necessaris perquè l'espai públic pogués existir, no era considerat una activitat noble com la política. En efecte, des dels seus orígens, la política s'ha desenvolupat en oposició a allò privat, entès com a domèstic. Política i família es van desenvolupar com dues institucions contraposades que mai no s'havien d'intercanviar. La tradició política occidental sempre va assumir alguna forma de distinció entre allò públic i allò privat com a categories conceptuals que ordenaven i estructuraven les diferents activitats i dimensions de la vida social. El contingut i les característiques d'allò públic i d'allò privat, de les seves institucions i activitats, han variat al llarg del temps. Però mai la política no s'ha definit a si mateixa com l'espai on es fixen metes col·lectives que provenguin dels dos espais. La política ha estat sempre per excel·lència el lloc de l'àmbit públic i de la seva expressió, la veu pública.

Veus públiques i silenci privat: això és el que ha caracteritzat la política abans i ara. I això ha tingut importants conseqüències en les nostres societats democràtiques pel que fa a

l'establiment de les metes socials col·lectives i dels agents que puguin portar-les a terme. Ha exclòs les dones, però també els projectes socials que deriven de les activitats privades. Ha exclòs, doncs, els éssers humans reals, que són naturalesa i cultura, raó i sentiment.

Ciutadania i gènere

La ciutadania plena de la nostra època està formada per tres tipus de drets ciutadans: els civils, els polítics i els socials. Els drets polítics han de ser iguals per a tots els ciutadans. Les diferències entre els diferents grups socials, en canvi, es poden expressar en els drets civils i els socials. Diferències en opinions i creences, en el cas dels drets civils, i diferències en les necessitats i recursos, en els drets socials. La institucionalitat política, per tant, ha de garantir l'exercici de tots aquests drets. Ara bé, la ciutadania moderna, com a categoria i com a pràctica, ha aconseguit alliberar-se de la dicotomia públic/privat? Se senten de la mateixa manera totes les veus?

En realitat, la concepció mateixa de la ciutadania que és al centre de les democràcies modernes està carregada d'ambivalències i, fins i tot, de contradiccions. Aquestes contradiccions van aparèixer des del seu inici, ja que més de la meitat de la població havia quedat exclosa del sufragi, és a dir, de l'exercici dels drets polítics. Però la consecució del dret a votar no ha significat la superació de les contradiccions. Les diferències de gènere que estructuren les relacions personals entre homes i dones, la divisió del treball i la distribució de recursos i de poder, també formen part, de manera oculta, de l'estructura de la ciutadania. Les relacions de gènere mostren de manera clara les contradiccions que hi ha entre l'individualisme i la solidaritat, entre el principi d'igualtat i l'existència de desigualtat, entre el valor que es dona a la independència i l'experiència de la dependència, és a dir, entre la realitat social dels homes i la de les dones.

L'enfocament de gènere no només permet mostrar les contradiccions entre els principis de la ciutadania i la pràctica de la desigualtat entre les dones i els homes, sinó que també mostra els problemes polítics amb una concepció de la ciutadania que ignora allò privat i que, per tant, és restrictiva. Una de les principals ambivalències en aquest tema es reflecteix en la tensió entre la universalitat de la noció de ciutadania, basada en els drets individuals iguals per a tots, i el particularisme que caracteritza la diversitat dels ciutadans concrets.

Per ser universal, la ciutadania fa referència a un individu al qual s'ha privat de qualsevol connotació particular, ja sigui ideològica, de classe, de raça o, també, de família, edat o cicle de vida. Al bon ciutadà se li demana que ignori les seves lleialtats particulars, els seus llaços i les seves responsabilitats, però precisament són aquestes lleialtats les que

constitueixen la base sobre la qual s'ha desenvolupat la seva individualitat com a ésser humà. Aquesta contradicció expressa l'oposició entre l'àmbit públic i el privat: el públic és el polític, l'àrea dels drets i trets universals, i el privat, en especial la família, és l'àrea de les diversitats i les particularitats.

Aquesta contradicció va ser part constitutiva de la ciutadania. Precisament per la seva ubicació en el món privat, les dones no van ser considerades ciutadanes i se les va excloure del sufragi. La concepció només pública de la ciutadania es manifesta també en el tipus de drets individuals que es van recollir: només es relacionaven amb les activitats públiques i se centraven en la feina, la política i la vida social i cultural. Però l'Estat del benestar va canviar, si no en principi, almenys en la pràctica, aquest divorci entre allò públic i allò privat. Perquè la major part dels serveis que ofereix es comparteixen entre l'estat i la família i perquè els seus destinataris finals són, justament, les famílies.

Els drets socials, que són la base de l'Estat del benestar, estan relacionats, en la major part dels casos, amb circumstàncies vinculades a la vida personal i quotidiana: la salut, l'atenció als febles (infants, gent gran i persones malaltes), la garantia de protecció mínima contra la pobresa, etc. Per això té un component estructural clar de gènere: totes aquestes activitats són realitzades per dones, privadament a casa o públicament en els serveis estatals. La major part de la mà d'obra femenina de les societats modernes es contracta en els serveis socials públics. Els serveis que l'Estat del benestar no pot oferir es realitzen en la família o mitjançant organitzacions socials autònomes, la major part de les quals formades per dones, però aquest component de gènere no només té relació amb les dones i el seu rol social. L'existència de drets socials incorpora la vida privada a l'àmbit de la política i, per tant, de la vida pública. Això no obstant, la política no s'ha redefinit per això. Manté una curiosa dualitat sobre el tema: concedeix els drets socials, però no acaba de posar-los en el mateix estatus que els drets polítics.

Així, encara que a la pràctica allò públic i allò privat s'han entrellaçat en el seu aspecte de política social, no s'han redefinit consegüentment les bases estructurals de la ciutadania i la concepció sobre quins són els drets individuals i com s'han d'exercir. El sistema de gènere va estar en la base de la diferenciació extrema entre allò públic i allò privat. El silenci d'allò privat es manté encara que les veus públiques hagin canviat i requereixin la seva reconceptualització. Cal un nou discurs que serveixi d'articulador de la nova situació i que permeti que els éssers humans, dones i homes, puguin plantejar les seves necessitats a l'àgora pública. Sense això, és difícil que la política es pugui tornar a convertir en un projecte polític col·lectiu que motivi i entusiasmi la ciutadania.

El contingut i les característiques d'allò públic i allò privat, de les seves institucions i activitats, han variat amb el pas del temps. Però mai la política no s'ha definit a si mateixa com l'espai on es fixen metes col·lectives que provenguin de tots dos espais. La política ha estat sempre per excel·lència el lloc d'allò que és públic i de la seva expressió, la veu

pública. Veus públiques i silenci privat. Això és el que ha caracteritzat la política abans i ara. I això ha tingut importants conseqüències en les nostres societats democràtiques pel que fa a l'establiment de les metes socials col·lectives i dels agents que puguin dur-les a terme. Ha exclòs les dones, però també els projectes socials que deriven de les activitats privades. Ha exclòs, doncs, els éssers humans reals, que són naturalesa i cultura, raó i sentiment.

La determinació de la política pel sistema de gènere ha condicionat el desenvolupament de la ciutadania política. La concepció mateixa de la ciutadania que és al centre de les democràcies modernes, està carregada d'ambivalències i, fins i tot, de contradiccions. Aquestes contradiccions van aparèixer des del seu inici, ja que més de la meitat de la població havia quedat exclosa del sufragi, és a dir, de l'exercici dels drets polítics. Les diferències de gènere que estructuren les relacions personals entre homes i dones, la divisió del treball i la distribució de recursos i de poder també formen part, de manera oculta, de l'estructura de la ciutadania. Les relacions de gènere mostren de manera clara les contradiccions que hi ha entre l'individualisme i la solidaritat, entre el principi d'igualtat i l'existència de desigualtat, entre el valor donat a la independència i l'experiència de la dependència, és a dir, entre la realitat social dels homes i la de les dones.

Malgrat l'exclusió inicial de les dones de la ciutadania i la seva incorporació restringida posterior, encara vigent en molts aspectes, les dones sempre han tingut formes de participació política, tant per plantejar les seves pròpies demandes com per contribuir a projectes polítics. El feminisme, com a expressió d'aquestes demandes, ha estat el canal a través del qual s'han expressat les dones i que ha permès, amb el pas del temps, introduir en el concepte i la pràctica de la ciutadania moltes de les transformacions que hem descrit. Però també les dones han participat en diverses organitzacions polítiques, tant institucionals com socials.

Les polítiques de gènere

Per analitzar les polítiques públiques de gènere, més en concret les polítiques contra la discriminació per raons de sexe, cal començar assenyalant algunes característiques de les polítiques públiques respecte a les dones. Tota política pública afecta les dones, ja que són la meitat de la població, però no totes les afecten de la mateixa manera. Fins fa poques dècades, la intervenció pública tenia tendència a reforçar els mecanismes que produïen la discriminació de les dones o a produir-los directament. En dates recents, per contra, els governs de molts països han començat a implantar mesures que tendeixen a disminuir i, a mitjà o a llarg termini, a eliminar la discriminació per raó de sexe. A escala internacional, les Nacions Unides han establert la Convenció sobre l'Eliminació de

totes les Formes de Discriminació contra la Dona, aprovada per la seva Assemblea General el 1979 i ratificada per la major part dels països membres. Aquestes polítiques han comptat també amb el suport decidit de la Unió Europea. Què es busca en concret amb aquestes polítiques?

L'existència de fenòmens de discriminació de les dones, com hem assenyalat, es remunta a molts mil·lennis. L'estat modern, en qualsevol de les seves versions (ja que ha tingut canvis des de la seva aparició fins avui), no ha estat al marge d'aquesta discriminació. Al llarg del segle XIX i part del segle XX simplement va eliminar legalment la participació de les dones prohibint-los el dret al sufragi i l'accés personal a qualsevol de les seves institucions. Això va canviar des de mitjan segle passat perquè, per la pressió del moviment sufragista internacional, es van eliminar les barreres legals. Això no obstant, es va continuar mantenint la discriminació de les dones mitjançant mecanisme indirectes. No es van considerar les dones en el mateix estatus ciutadà que els homes: es va considerar la dona responsable principal de la família i de les tasques que s'hi realitzen. Aquesta responsabilitat ni tan sols no es va acompanyar d'un estatus familiar privilegiat: l'autoritat familiar era desenvolupada pel pare o per l'home principal. Així, l'estat va legitimar la divisió entre món públic i privat, considerant el primer masculí i el segon femení i atribuint un valor diferent a tots dos: superioritat d'estatus, d'atribució de recursos materials i de quotes de poder al món públic en detriment del privat. La legislació i les polítiques públiques implantades van consolidar aquesta situació i la justícia es va encarregar de vetllar perquè es mantingués l'ordre així establert.

A causa de la pressió del moviment feminista, que va néixer els anys seixanta i es va consolidar els anys setanta i vuitanta, es va obligar l'estat a modificar les seves activitats discriminatòries. Alhora, se'l va pressionar perquè intervingués en l'organització social per eliminar els factors discriminadors i per aixecar les barreres que impedeixen la participació no discriminatòria de les dones en la vida econòmica, social, política i cultural. Aquestes són les polítiques a favor de les dones i de l'eliminació de la discriminació per raons de sexe. En la implantació d'aquestes polítiques de gènere s'han seguit diverses estratègies que apunten cap a diferents objectius. A continuació en descriurem les principals.

La igualtat d'oportunitats

La concepció de la igualtat entre els sexes com a tema important va sorgir amb bastant retard en el pensament polític democràtic en comparació amb altres nocions, com ara la de drets i obligacions, llibertat i justícia o estabilitat política. La posició social i política de les dones es considerava predeterminada per la naturalesa i per això no era especialment qüestionada. En la mesura en què el sufragisme i el feminisme modern qües-

tionen aquesta concepció, la política i els seus ideòlegs han de revisar els seus plantejaments sobre el tema i incorporar les dones i les seves necessitats a la política, en general, i a les polítiques públiques, en particular. Això havia de conduir necessàriament a revisar les característiques de la relació entre l'estat i les dones, a les quals hem fet referència a paràgrafs anteriors. D'aquesta revisió sorgeixen les polítiques antidiscriminatòries o de gènere.

S'han implantat diversos tipus de polítiques antidiscriminatòries, adaptant-se a les diferents concepcions polítiques i a les diferències entre els sistemes polítics i les seves tradicions a cada país. Les polítiques antidiscriminatòries que s'han generalitzat als països occidentals són les que responen a l'estratègia de la igualtat d'oportunitats. Aquesta és la primera línia de l'estratègia de la igualtat d'oportunitats per combatre la discriminació de les dones. Cal donar les mateixes oportunitats a les dones que als homes perquè no hi hagi discriminació a favor d'uns i en contra de les altres. En quines actuacions s'expressa aquesta estratègia? El primer que es fa és revisar els marcs legals i tota la legislació existent, perquè efectivament persisteixen moltes desigualtats a la mateixa llei.

Si bé aquesta estratègia ha tingut molts èxits, també s'ha trobat amb problemes per complir els seus objectius. El problema principal ha estat no tenir en compte l'organització social que sustenta la discriminació de les dones, en especial el seu rol a la família. Una vegada canviades les lleis discriminatòries, es constata que la pura modificació de la legalitat no produeix canvis en la realitat social de les dones. Per exemple, les polítiques d'igualtat d'oportunitats a la feina demostren que hi ha una segregació per sexe al mercat laboral i que les dones no hi tenen les mateixes possibilitats de participació. Hi ha traves als llocs als quals se les intenta fer accedir, a causa de prejudicis culturals o d'un altre tipus. És a dir, els ocupadors no volen contractar dones perquè pensen que no són bones treballadores.

L'anàlisi de les dades i les avaluacions que es fan de les repercussions d'aquestes polítiques mostren que el problema radica en el fet que el punt de partida entre homes i dones per a la participació en el món públic no és igual. La igualtat d'oportunitats s'havia aplicat tradicionalment a la igualtat ciutadana en les activitats del món públic. Quan aquest concepte es va estendre per a les dones, es va trobar que, a causa de la càrrega extra que aquestes tenen a la família, el punt de partida no era igual ni a la feina, ni a la política ni a la vida social. Per això els nous drets que es van atorgar a les dones tendeixen a ser formals i no substantius.

Davant d'aquesta limitació de les polítiques d'igualtat d'oportunitats apareix una primera resposta: si les dones no són iguals en el punt de partida, cal corregir el punt de partida. Això implica fer un paquet de polítiques relativament diferents per corregir aquest punt de partida. El primer tipus de modificació de l'estratègia d'igualtat d'oportunitats és

l'acció positiva. L'acció positiva consisteix en un mecanisme per corregir el desavantatge inicial de les dones, la qual cosa implica, en igualtat de condicions, fer prevaler una dona sobre un home.

L'acció positiva com a estratègia política

Hi ha molts tipus de polítiques que utilitzen formes d'acció positiva. En podem esmentar alguns exemples: sistema de quotes, en què s'equilibra numèricament la proporció de cadascun dels dos sexes que participen en certes activitats; altres factors de suport a les organitzacions de qualsevol tipus que afavoreixin la igualtat d'oportunitats, per exemple: línies de crèdit especial per als empresaris que contracten dones; iniciatives judicials per part de l'Administració per garantir que no es discrimini les dones, etc.

L'acció positiva ha anat acompanyada d'estratègies per a allò que s'ha definit com a *apoderament de les dones*. Es basa també en la noció que per revertir la discriminació no n'hi ha prou de donar oportunitats a les dones; cal, d'una banda, que tinguin una autoestima i una confiança més grans en les seves capacitats, i de l'altra, que assumeixin més quotes de poder en la seva vida personal i pública. D'aquesta manera és possible que aconseguixin una participació qualificada en l'àmbit públic, que assumeixin amb força l'exercici dels seus drets.

Mitjançant capacitació i altres estímuls es busca enfortir la seva capacitat d'organització, elevar la seva consciència respecte dels seus drets ciutadans i brindar-los eines per exercir lideratges.

L'acció positiva és un complement necessari de la igualtat d'oportunitats, però encara està subjacent el problema de com transformar l'organització social que sustenta la discriminació de les dones i el rol que aquestes ocupen en la família. Tradicionalment, la igualtat d'oportunitats s'ha referit a compartir les oportunitats en les activitats del món públic. Però el que fa que les dones no aconseguixin una posició igual que els homes ni a la feina, ni en política ni a la vida social, és l'estructura familiar i el paper que hi tenen les dones. Per això els nous drets que se'ls han atorgat tendeixen a ser només formals i les dones no els poden exercir en la realitat. A més, al desavantatge familiar cal afegir altres elements, ideològics o de poder, que fan que s'atribueixi a les dones un rang secundari en les activitats públiques a què han tingut accés.

A partir d'aquesta anàlisi, en els últims temps s'ha buscat acompanyar les mesures d'igualtat d'oportunitats en l'àmbit públic amb d'altres que permetin una redistribució del treball domèstic entre dones i homes. Per exemple, els permisos parentals. Això no obstant, aquestes polítiques encara tenen un èxit escàs, fins i tot als països més avançats, en la implantació de polítiques contra la discriminació, perquè fins i tot aquestes mesu-

res han mostrat les seves limitacions. Allò que no poden resoldre és que l'obstacle principal radica en el fet que el que cal modificar no són només rols individuals (els de les dones i els homes), sinó que també cal canviar l'organització social que els sustenta. L'àmbit domèstic i el públic es van estructurar com dues àrees diferenciades on participen el col·lectiu masculí i el femení amb diferents lògiques d'organització del treball, de distribució del temps i de separació entre treball i oci.

Què indica això? Que per desenvolupar estratègies públiques en contra de la discriminació de les dones cal revisar el marc conceptual des del qual cal actuar. Calen noves categories per definir en què consisteix la desigualtat de les dones que tinguin en compte el sistema de gènere i no només el món públic. En aquest sentit, la participació social de les dones s'ha d'investir des dels conceptes de la seva absència o presència social.

Presència i absència social de les dones

Es podria considerar que les polítiques d'igualtat d'oportunitats són, en realitat, la resposta a les demandes que provenen del sufragisme, que havia demanat l'accés de les dones al món públic. Quan durant el segle xx aquestes demandes encara continuaven vigents, es va decidir implantar polítiques públiques l'objectiu de les quals era corregir l'absència de les dones en aquells llocs públics on eren presents els homes. El punt de partida va ser analitzar en què consisteix aquesta absència de les dones en el món públic. Per fer-ho es van realitzar molts estudis i es van modificar les estadístiques de manera que es pogués tenir informació quantitativa. A partir d'aquest diagnòstic es va buscar incrementar la presència de les dones en totes aquestes activitats en què les dades mostren una notable absència. La comparació sobre la baixa participació de les dones es fa agafant com a model la participació masculina. La discriminació es produeix, per tant, quan els valors femenins són inferiors als masculins.

Aquesta lògica de corregir les absències socials de les dones semblava que partia del supòsit que les dones no feien res. Era un col·lectiu que era allà, no se sap gaire on, discriminades perquè no eren als llocs on els calia ser. Per tant, el que calia era simplement eliminar les barreres legals, econòmiques, socials, culturals i de poder, perquè poguessin accedir a aquests llocs socials. Quan es comença a intentar aconseguir aquest objectiu, amb les diferents polítiques d'igualtat d'oportunitats, és quan es descobreix que la contrapartida d'aquesta *absència* és la *presència social* de les dones. Les dones no eren on calia ser no perquè no fessin res, sinó perquè estaven ocupades en altres àmbits d'activitat social. Es tracta de l'àmbit privat, la principal institució del qual és la família, que és una unitat de producció de béns i de serveis vinculada a la reproducció humana i al manteniment quotidià de les persones.

El que passa és que aquest altre àmbit, el privat, no té el mateix valor i prestigi que l'àmbit públic, malgrat que resulta que és tan important en si mateix que si se l'aparta, la societat no funciona. Imaginem que les dones decidissin no realitzar cap de les activitats domèstiques de què són les responsables principals, treballant individualment o amb ajuda de la resta dels membres de la família o de personal extern. Es produiria una paràlisi social important. En aquesta línia, el descens de les taxes de natalitat és un bon exemple: quan les dones decideixen no tenir fills per la dificultat de combinar la maternitat amb l'activitat laboral, cosa que ha succeït a les societats amb un increment important de l'activitat laboral femenina, baixa la natalitat. Aleshores, a causa de tots els problemes que ha comportat el descens molt elevat de la natalitat, es descobreix la importància que té l'àmbit privat domèstic i el treball que hi fan les dones.

L'anàlisi de la presència de les dones mostra, en primer lloc, per què el punt de partida d'homes i dones no és igual i per això no poden utilitzar de la mateixa manera les oportunitats en el món públic. Les dones tenen una presència social en un altre àmbit d'activitats i això sempre serà un condicionant. Això indica que, si bé l'acció positiva és un primer pas important per ampliar l'estratègia d'igualtat d'oportunitats, la solució és més complexa. El que haurien de fer les polítiques en contra de la discriminació de les dones és ocupar-se de la presència social de les dones.

El primer que es fa en aquesta línia és analitzar l'absència dels homes en els llocs on hi ha presència de dones, és a dir, a les activitats domèstiques. No es pot actuar només en un sentit, és a dir, posar les dones on no n'hi havia. Mentre es presumia que no feien res no hi havia problemes, però quan es descobreix que en realitat fan moltes coses, es constata que també cal tenir en compte la seva presència social i preguntar-se qui l'ha de realitzar. És a dir, cal plantejar-se també el problema de l'absència dels homes en determinades activitats. Aquesta anàlisi condueix a noves propostes de polítiques antidiscriminatòries que també impulsen la participació dels homes en les activitats de la llar, com ara els permisos de paternitat.

El *mainstreaming* i la paritat com a estratègies

Una mostra d'aquest avanç cap a noves formes d'intervenció, impulsades els anys noranta, que busquen aprofundir la intervenció pública més enllà de la igualtat d'oportunitats, ha estat la proposta del *mainstreaming* de l'actuació i de la paritat. En tots dos casos són propostes que es poden definir i aplicar a la lògica de la igualtat d'oportunitats i l'acció positiva o que poden començar a abordar la necessitat de reformes estructurals del sistema de gènere.

En la seva primera versió, el *mainstreaming* va proposar ampliar el camp d'actuació institucional de l'estat en matèria de polítiques d'igualtat d'oportunitats. S'exigia que no

només les instàncies la finalitat específica de les quals era la implantació d'aquestes polítiques se'n sentissin responsables, sinó que l'estat en el seu conjunt les havia de promoure. Concebuda així, aquesta estratègia és important perquè augmenta la capacitat d'impulsar les polítiques contra la discriminació en la mesura que exigeix més compromís polític i augmenta els recursos i les institucions que actuen. Això no obstant, el *mainstreaming* també s'ha definit com l'aplicació de la dimensió de gènere a l'actuació pública. En aquest cas es converteix en una eina per anar més enllà en la implantació de polítiques que la simple transversalitat institucional.

En la seva aplicació, es basa en el principi que totes les relacions entre homes i dones i la seva participació social estan condicionades pel sistema de gènere abans descrit, de manera que hi ha decisions polítiques que semblen no sexistes, però que poden tenir un impacte diferent en les dones i en els homes, encara que aquesta conseqüència no estigués ni prevista ni es desitjés. Això fa necessari, per tant, que cada actuació pública hagi de ser analitzada en termes de l'impacte diferencial que tindrà en el col·lectiu femení i en el masculí. L'aplicació de la dimensió de gènere a les polítiques públiques té com a objectiu l'avaluació de l'impacte segons el gènere que tingui, per evitar conseqüències negatives no intencionals i per millorar la qualitat i l'eficàcia de totes les polítiques. Si bé el *mainstreaming* és una política d'abast més gran que les estratègies més tradicionals d'igualtat de gènere, no necessàriament és contradictòria o substitutiva d'aquestes.

Quant a la paritat, també ha tingut dues concepcions. Des de la primera, es planteja com un tipus d'acció positiva que els dos gèneres tinguin la mateixa representació en totes les activitats, però especialment en els llocs i càrrecs polítics. La paritat consistiria llavors en l'aplicació de quotes en què cap gènere no tingués més del 40% (una relació 60%-40%) o, en la seva versió més extrema, 50%-50%. Seria, per tant, un tipus d'acció positiva que s'encarregaria que les activitats socials es repartissin per reconèixer explícitament els dos subjectes legalment sexuats, superant els límits de la igualtat formal entre homes i dones i garantint una igualtat substancial en tots els camps. La introducció de la identitat sexual en la definició de persona legal exigiria un rang igual per a la dona i l'home. Això és el que es defineix com a *paritat*. Aquest principi legal de paritat obligaria els poders públics a prendre mesures perquè hi hagués una participació igualitària en totes les institucions polítiques, socials, administratives i judicials.

La paritat així definida planteja una nova concepció de la ciutadania. Ja no hi hauria ciutadans «neutres», sinó ciutadans amb gènere. Es planteja com un model de ciutadania diferenciada per grups. La paritat referida d'aquesta manera a la ciutadania, més enllà de les definicions prèvies assenyalades, ha tingut importants detractors. Per a molts, implica oposar-se a la qualitat bàsica del contracte social modern que va ser l'origen de la ciutadania democràtica. Més encara, la introducció de la identitat sexual en la definició

del ciutadà, subjecte de drets, correria el risc d'institucionalitzar funcions femenines que acabarien perdent la seva característica de ser de gènere, és a dir, socials, per convertir-se en *naturals*.

Vist des de la perspectiva del sistema de gènere, el *mainstreaming* i la paritat ja es plantegen no només actuar canviant les dones com un col·lectiu o les activitats masculines perquè les dones s'hi puguin incorporar, sinó el mateix sistema de gènere amb les relacions entre dones i homes. En termes dels tres àmbits a què es feia referència quan es definia el sistema de gènere, es proposen actuacions a tots tres. No cal oblidar que el gènere és una diferència estructural que afecta el conjunt de la població. Ni les dones ni els homes no han de ser tractats com un grup d'interès particular entre d'altres. Per contra, el gènere afecta les diferències i la vulnerabilitat segons altres diferències estructurals com ara la raça, la pertinença ètnica, la classe social, l'edat, la discapacitat, l'orientació sexual, etc., i sovint fins i tot les reforça. Hi ha diferències substancials en les vides de dones i homes en la major part dels àmbits, diferències que poden explicar el fet que polítiques aparentment no discriminatòries tinguin un impacte diferent en les dones i els homes i reforcin les desigualtats existents. Per tant, les polítiques dirigides a grups objectiu o a determinats col·lectius —o amb implicacions clares per a aquests grups— són, amb més o menys intensitat, pertinents respecte al gènere.

El canvi estructural de les relacions de gènere

Si es vol resoldre realment la discriminació de les dones, cal canviar l'organització social que li serveix de base i la dicotomia entre les activitats públiques i privades. Això suposa polítiques públiques de més envergadura i amb objectius més amplis que la simple recerca d'igualtat d'oportunitats i acció positiva entre les dones i els homes en l'àmbit públic. Suposa, d'una banda, modificar les característiques i la relació entre món públic i món privat que ha caracteritzat la nostra societat moderna. D'altra banda, proposa eliminar la base cultural i política que ha sustentat la jerarquia entre allò masculí i allò femení, que es remunta a diversos mil·lennis i que ha fet permeables gairebé tots els tipus d'organització social que coneixem. Aquesta profunda tasca de canvi no és possible només amb la implantació de polítiques públiques. Suposa una veritable revolució de la societat i de les persones. La societat ha d'organitzar la seva base privada d'una altra manera, en especial els serveis produïts en la família. Les persones han de modificar radicalment les seves idees, les seves maneres d'actuar i els seus valors respecte al gènere.

Qualsevol dels tipus de polítiques de gènere que hem descrit poden tenir com a objectiu la transformació del sistema de gènere, però només a condició que no s'aturin només en les que actuen sobre el col·lectiu de dones en termes de la seva incorporació al món públic. La necessitat de canviar radicalment el sistema de gènere patriarcal amb políti-

ques d'alt contingut no invalida que també s'hagin de desenvolupar com a complement polítiques d'igualtat d'oportunitats. Les polítiques d'igualtat d'oportunitats són les que més suport han tingut com a exemple de polítiques de gènere a escala internacional i han estat una part important de l'actuació pública dels països amb més tradició en la seva implantació, però, per si soles, no són suficients per posar fi a la discriminació. Tal com avui dia es reconeix, és important anar més enllà i implantar polítiques de molt més abast que canviïn la base estructural de la desigualtat entre les dones i els homes.

Bibliografia

- AMORÓS, C. [comp.] *Historia de la teoría feminista*. Madrid: UCM, 1994.
- AMORÓS, C. *Tiempo de feminismo*. Madrid: Cátedra, 1991.
- ASTELARRA, J. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Cátedra, 2005.
- ASTELARRA, J. *¿Libres e Iguales? Sociedad y política desde el feminismo*. Santiago: CEM, 2003.
- BAINES, C. T.; P. M. EVANS; S. M. NEYSMITH, [ed.]. *Women's Caring*. Londres: Oxford Univ. Press., 1998.
- BOCK, G.; P. THANE, [ed.]. *Maternidad y políticas de género*. València: Cátedra, Feminismos, 1991.
- CARRASCO, C.; A. ALABART; T. MAYORDOMO; T. MONTAGUT. *Mujeres, trabajos y políticas sociales: una aproximación al caso español*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1997.
- CASTELLS, C. [comp.]. *Perspectivas feministas en teoría política*. Barcelona: Paidós, 1992.
- CHEJTER, S. [comp.]. *El sexo natural del estado. Mujeres: alternativas para la década de los 90*. Buenos Aires: Altamira, 1992.
- CLAYTON, S. D.; F. J. CROSBY. *Justice, Gender and Affirmative Action*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1992.
- COOK, R. J. [ed.]. *Derechos humanos de la mujer. Perspectivas nacionales e internacionales*. Bogotá: PROFAMILIA, 1997.
- COOK, R. J. «Debate feminista». *Política, Trabajo y Tiempos* (Mèxic D. F.), any 4, vol. 7 (març 1993).
- DOMINELLI, L.; H. MAC LEOD. *Trabajo social feminista*. Madrid: Cátedra, Feminismos 1999.
- FRASER, N. *Iustitia Interrupta*. Bogotá: Siglo del Hombre, 1997.
- FUNK, N.; M. MUELLER, [ed.]. *Gender Politics and Post-Communism*. Londres: Routledge, 1993.
- GAUTIER, A.; J. HEINEN [ed.]. *Le sexe des politiques sociales*. París: Côté-femmes éditions, 1993.
- GIL RUIZ, J. M. *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*. Granada: Universidad de Granada, 1996.

- HARAWAY, D. *Ciencia, cyborgs y mujeres*. Madrid: Cátedra, 1993.
- HARDING, S. *Feminism and Methodology*. Bloomington: Indiana University Press, Londres: Open Univ. Press, 1987.
- HERNES, H. M. *El poder de las mujeres y el estado de bienestar*. Madrid: Vindicación Feminista, 1994.
- HOOYMAN, N. R.; J. GONYEA. *Feminist Perspectives on Family Care*. Londres: Sage, 1995.
- MACKINNON, C. A. *Hacia una teoría feminista del estado*. València: Cátedra, Feminismos, 1989.
- MARUANI, M.; C. ROGERAT; T. TORNIS. *Las nuevas fronteras de la desigualdad*. Barcelona: Icaria, 2000.
- MAYO, M. *Communities and Caring. The Mixed Economy of Welfare*. Londres: St. Martin's Press, 1994.
- MOUFFE, C. *La paradoja democrática*. Barcelona: Gedisa, 2003.
- MOUFFE, C. *El retorno de la política*. Barcelona: Paidós, 1999.
- «The New Politics of Sex and the State». *Feminist Review* (Londres), núm. 48 (tardor 1994).
- ROSSILLI, M. *Políticas de género en la Unión Europea*. Madrid: Nancea Ediciones, 2001.
- SAINSBURY, D. *Gender Equality and Welfare States*. Londres: Cambridge University Press, 1996.
- SASSOON, A. S. [ed.] *Women and the State*. Londres: Unwin Hyman, 1987.
- SEVENHUIJSEN, S. *Citizenship and the Ethics of Care*. Londres: Routledge, 1998.
- URIARTE, E.; A. ELIZONDO, [comp.]. *Mujeres en política*. Barcelona: Ariel, 1997.
- VALIENTE, C. *Políticas públicas de género en perspectiva comparada*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1997.
- VILLOTA, P. de [comp.]. *Las mujeres y la ciudadanía en el umbral del siglo XXI*. Madrid: Editorial Complutense, 1998.
- WATSON, S. [ed.]. *Playing the State*. Londres: Verso, 1990.
- WILLEMSSEN, T.; G. FRINKING. *Work and Family in Europe: the Role of Policies*. Tilburg: Tilburg University Press, 1995.
- WINSTON, K.; M. J. BANE, [ed.]. *Gender and Public Policy. Cases and Comments*. Boulder, CO.: Westview Press, 1993.
- YUVAL-DAVIS, N. *Gender and Nation*. Londres: Sage, 1997.

5. Igualtat i diferència en les teories jurídiques feministes¹

Encarna Bodelón González

Doctora en dret per la UB. Professora titular de filosofia del dret a la UAB.

Directora del Màster en polítiques d'igualtat de gènere: agents i d'igualtat.

Directora del Grup de Recerca Antígona de la UAB.

La radicalització de la igualtat en el feminisme de la segona onada

Per als més optimistes la desigualtat per motius de sexe és un problema en vies de solució, ja que els principis establerts en aquest terreny en les últimes dècades conduiran a satisfer les reivindicacions de les dones. Això no obstant, aquesta no sembla la percepció dels moviments de dones, que han reflexionat sobre la naturalesa dels canvis produïts i hi constaten greus deficiències.

Les estadístiques i informes mundials ens diuen que els més pobres d'entre els pobres són les dones, que els més violentats no només han estat exposats a la indústria de l'armament, sinó a les variades expressions de la violència de gènere. Aquestes dades també es poden posar al costat d'altres de positives: potser mai en la història tantes dones no havien lluitat per construir la seva llibertat.

Les dones de les societats occidentals hem assolit àmplies quotes de drets, encara que es continua comprovant que existeixen problemes per ampliar-ne el desenvolupament. És com si les dones ens haguéssim incorporat al món dels homes, però deixant coses a mig camí, sense solucionar, espais sense ocupar o com si es veiessin problemes irresolubles a l'horitzó. Ara bé, no sembla que sigui gaire clar quins són aquests problemes sense tractar, perquè en aparença el feminisme ha aconseguit un dels seus objectius fonamentals: la consecució del reconeixement jurídic de la igualtat de drets.

Quin paper té i ha tingut el dret en tot això? Aquesta és, sens dubte, una pregunta que ha d'interpel·lar a qualsevol filòsof o filòsofa del dret, no només en la mesura que el problema de la desigualtat de gènere té implicacions universals,² sinó també en la mesura que la història de la lluita pels drets de les dones fa emergir múltiples qüestions que

1. Aquest article és una traducció revisada del text publicat en la revista *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, l'any 2001.

2. Quan parlem de desigualtat sexual o de relacions de gènere desiguals no només ens referim a la manifestació exclusió històrica de les dones, sinó també a la construcció d'unes expressions culturals de la masculinitat-feminitat que també han resultat problemàtiques per a molts homes i dones, ja que han estereotipat la masculinitat i la feminitat.

tenen àmplies conseqüències per a les teories de la justícia, de la filosofia política i de la sociologia jurídica.

Aquest article se centrarà a examinar com, des de la teoria feminista, s'ha plantejat la polèmica al voltant dels conceptes d'igualtat i de diferència i quin és el seu significat. Després de la dicotomia igualtat/diferència, el feminisme s'aproxima a qüestions complexes, entre d'altres, com superar les deficiències de la crisi de l'Estat liberal i l'Estat del Benestar, i en quina mesura aquestes crisis responen al fet que aquests models no han resolt el problema de la desigualtat de gènere.

La polèmica sobre la igualtat i la diferència en la teoria feminista mostra que el desenvolupament complet dels drets requereix aprofundir el significat de la igualtat i que això implica reconstruir un model de relacions polítiques, econòmiques i jurídiques que s'ha basat, entre d'altres, en la desigual estructura de gènere. És a dir, no es tractaria només que el feminisme oferís una nova versió del problema de la igualtat material i la igualtat formal. Com veurem, l'aprofundiment del significat de la igualtat s'ha expressat de múltiples maneres en la teoria feminista, però conflueix en una vindicació de l'autonomia, de la llibertat, negada a les dones. Tal com afirma Celia Amorós:

Les vindicacions feministes d'igualtat històricament han anat sempre unides a les peticions d'autonomia per part de les dones, cosa que no resulta estranya si tenim en compte que existeixen relacions lògiques i orgàniques entre totes dues idees: els qui són iguals entre si són autònoms almenys en el sentit que cap d'ells no tindria cap raó per deixar-se tutoritzar o heteronormar per un altre. I, justament els qui no es regeixen per una llei que ells s'han donat a si mateixos, són els iguals, que només la comparteixen i s'hi autosotmeten en la mesura que conjuntament l'han pactat a títol de membres equipotents d'un cos cívic: així doncs, l'espai públic és l'*autos* per excel·lència. Definida sempre per l'altre i en funció dels interessos dels altres, la batalla de la 'dona' per l'autonomia ha estat sempre ben dura. (Amorós, 1995:10)

El nostre objectiu és mostrar com la igualtat perseguida pel feminisme comporta superar el marc epistemològic establert per la igualtat liberal endinsant-se en la idea d'autonomia, de llibertat. Des d'aquesta perspectiva perd sentit parlar de feminisme de la igualtat i de la diferència, ja que la diferència profunda està entre aquells projectes feministes que han expressat la necessitat de transformacions socials que augmentin l'autonomia i llibertat de les dones, i la d'aquells que mantenen espais de subjecció tant mitjançant tècniques d'igualació com de diferenciació.

Per continuar aquest viatge utilitzarem com a brúixola la història del feminisme espanyol dels últims vint-i-cinc anys. Quan avui dia es pensa en el feminisme i en les seves aportacions a la teoria del dret i la filosofia política, se sol fer referència als treballs de la teoria jurídica nord-

americana. Efectivament, la visibilitat de la *feminist jurisprudence* ha estat molt notòria i algunes de les seves idees són força conegudes entre nosaltres. Això no obstant, és bastant més opaca la reflexió del feminisme espanyol o la d'altres feminismes més pròxims culturalment, històricament i políticament, com la de l'italià. Els motius d'aquest desconeixement no es poden atribuir a la suposada pobresa del debat espanyol, sinó que potser formen part del desmemoriament col·lectiu de la nostra història més recent i de la dificultat que comporta reconèixer una reflexió sobre temes jurídics allà on el pensament no s'articula amb les formes tradicionals de la teoria jurídica. Com es mostrarà, els moviments de dones a Espanya han abordat problemes que sens dubte són centrals per al debat iusfilosòfic. Visibles o invisibles per al dret, les dones han estat molt presents a la nostra història recent, i recordar-ho ens ajudarà a plantejar millor alguns dels problemes que ens afecten a tots i a totes.

Per aproximar-nos a la història del moviment de dones a Espanya en els últims vint-i-cinc anys, en proposem la classificació en tres períodes que enllaçarem amb els moments més destacats del debat sobre la igualtat en el feminisme espanyol, i que esbossen a continuació:

a) La igualtat reivindicativa (1975-1979)

A principis dels anys setanta el feminisme espanyol va incorporar l'aprofundiment en la igualtat que la segona onada del pensament feminista va generar. Aquest avanç en el concepte d'igualtat es va produir des d'una integració de l'anàlisi de diversos corrents del pensament feminista i a partir del concepte de patriarcat. Proposem examinar el pensament feminista espanyol, i en general, el feminisme de la segona onada basant-nos en la consideració que les insuficiències del model liberal de la igualtat s'expressen, entre d'altres, amb el concepte de patriarcat.

b) La diferència com a debat polític (1979-1982)

Les debilitats en la inclusió de les dones. En un segon moment veurem com el feminisme va abordar la necessitat de plantejar quina és l'aportació política de les dones. Aquest tema, que es va traslladar directament a la qüestió dels vincles del feminisme amb l'estructura de partits, va assolir també el significat de la igualtat per a les dones en la mesura que la igualtat és, per a algunes, un projecte que persegueix la igualació social amb els homes (universalització dels valors atribuïts als homes) i, per a d'altres, la superació de l'estructura de gènere (revisió de les categories i valors establerts).

c) La consolidació de la igualtat de drets i les deficiències de les polítiques públiques (del 1982 fins ara)

En els últims lustres, i malgrat la varietat d'orientacions teòriques dins del feminisme espanyol, s'ha consolidat la idea que, per a la seva completa realització, la igualtat exi-

geix allò que algunes persones denominen aprofundir en el projecte emancipador de la igualtat i d'altres, abordar les paradoxes de la igualtat. Aquest moviment de fons del feminisme espanyol no s'allunya d'altres acostaments al problema de la igualtat que han vingut de tradicions tan diverses com la del feminisme italià o la del nord-americà.

Com veurem, el feminisme espanyol dels setanta va articular gran part de les seves reivindicacions al voltant de la crítica del concepte de patriarcat i no només en relació amb el d'igualtat de drets. D'aquesta manera pretenem mostrar que, allò que es podria veure com una escassa reflexió sobre l'articulació jurídica de la igualtat respon, en realitat, a una visió que ja aleshores va arribar a entendre que la igualtat de drets requeria una aproximació més complexa.

La igualtat reivindicativa (1975-1979)

En els anys setanta el moviment feminista espanyol es va enfrontar al franquisme i a la relegació de les dones incorporant les aportacions del feminisme de la segona onada. La lluita de les dones no es va concebre exclusivament com l'eliminació de la desigualtat jurídica establerta per les lleis franquistes, sinó com la superació d'un model social que exclouïa les dones o les subordinava en la mesura que no es plantejava transformar àmbits privats de les relacions socials.³

Durant anys, la manca de drets va fer prioritària la lluita per un espai comú de llibertats per a homes i dones. Les dones es van veure afectades per les mateixes limitacions dels seus drets que els homes, però també per altres d'específiques. La consciència que les dones patien una problemàtica específica va afavorir, des de finals dels seixanta, l'aparició de grups de dones a l'oposició democràtica.

En els anys seixanta, encara que no es pot parlar d'un autèntic moviment de dones, ja es feien reivindicacions dirigides, prioritàriament, a l'obtenció de llibertats polítiques i socials en igualtat de drets amb els homes. La lluita per la igualtat es va convertir en un element imprescindible per trencar amb el passat. En el cas espanyol, els moviments de dones que van sorgir els anys setanta van tenir una forta influència socialista i marxista,⁴ encara que compartien amb el feminisme radical conceptes com el de patriarcat per expressar la idea de la subordinació femenina.

3. La situació de profunda discriminació de les dones durant el franquisme ha estat descrita a múltiples treballs, entre d'altres: Alcalde, 1996; Borreguero, 1986.

4. Cal recordar que durant el franquisme els primers grups de dones organitzats es van vincular als partits polítics en la clandestinitat. El més significatiu va ser el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), impulsat el 1965 per dones del Partido Comunista (Grau, 1993).

A partir de 1975 el moviment feminista estatal va rebre un fort impuls que es va materialitzar en la celebració de les I Jornadas para la Liberación de la Mujer, a Madrid, i les I Jornades Catalanes de la Dona, el 1976 a Barcelona. En aquestes trobades es va plantejar la necessitat de portar a terme un conjunt de reformes legals urgents i imprescindibles, però alhora es va subratllar la importància de denunciar les arrels de la discriminació sexual. Entre les conclusions de les jornades catalanes trobem les que fan referència al reconeixement de drets individuals: drets laborals, l'abolició del Servei Social, l'amnistia general, la supressió de delictes com l'adulteri, la legalització del divorci, etc., però també reivindicacions vinculades a canvis socials complexos, com la socialització del treball domèstic i el dret a la disposició del propi cos:

Reivindiquem:

Dret a un lloc de treball sense discriminacions.

Abolició de totes les discriminacions a la feina per motius de sexe.

Reconeixement de tots els drets laborals per a les dones treballadores.

Socialització del treball domèstic mitjançant serveis col·lectius finançats amb fons públics i gestionats democràticament des de la base. Ordenació urbana i construcció d'habitatges que permetin un plantejament col·lectiu de tots els aspectes abans indicats, etc.

[...]

8. Abolició de totes les lleis que discriminen les dones, etc.⁵

Malgrat la precària situació dels drets de les dones, és significatiu que les demandes fonamentals es dirigissin a combatre les raons de la discriminació de manera complexa i no es reduïssin a una senzilla equiparació amb els homes. No només es buscava trencar amb les desigualtats jurídiques que el franquisme havia construït, sinó que es pretenia que el dret pogués ser un instrument per construir la llibertat de les dones. La desigualtat jurídica es considerava una de les manifestacions de la subalternitat femenina, però el problema de fons era l'existència d'una estructura social patriarcal. D'aquesta manera, la desigualtat jurídica era un símptoma d'un problema que no era senzillament la discriminació, sinó el patriarcat. La igualtat jurídica —imprescindible— no era suficient: es requeria també una transformació de les relacions personals i socials.

Entre els anys 1977-1978 es van produir grans mobilitzacions que, abans de l'entrada en vigor de la Constitució, van donar lloc a un conjunt de reformes importants: la Llei de 26 de maig de 1978, que eliminava els delictes d'adulteri i d'amistament, o la Llei 45/1978, que despenalitzava la venda d'anticonceptius.

5. Vegeu *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternatives, 1977. Pàg. 497-499.

La polèmica més important d'aquells anys es va produir amb motiu del referèndum constitucional. La Constitució recollia moltes de les reivindicacions que havien mobilitzat les dones, com la igualtat davant la llei, però no incloïa altres drets exigits pel moviment, com el dret al divorci. Per aquest motiu, els grups de dones es van dividir entre els que criticaven el text constitucional i el seu silenci sobre determinats temes o el seu pronunciament sobre d'altres (com la preferència successòria reial atorgada a l'home), i els qui pensaven que la Constitució podia ser un bon punt de partida.

L'aprovació de la Constitució i la celebració de les primeres eleccions democràtiques van marcar un nou període en la vida social i política espanyola que va afectar profundament el moviment de dones. Una part del moviment va optar per prioritzar l'activitat política en el context dels partits polítics, mentre que altres sectors van avançar en la línia d'enfortir el moviment de dones autònom.

Allò més rellevant d'aquest període és la complexitat amb què es va formular la igualtat, ja que la seva realització enllaçava amb l'eliminació de les estructures socials que produïen desigualtat i que es definien com a patriarcat. El concepte de patriarcat va ser àmpliament adoptat per tot el moviment de dones per expressar les insuficiències d'un model d'igualtat que pretenia incloure-les però sense reformular els pressupostos de la seva inclusió, ni plantejar el problema de la llibertat, entesa aquesta com a no-subjecció a uns rols o assignacions.⁶

A les vindicacions del feminisme espanyol dels anys setanta veiem que llibertat, drets i igualtat es van entrellagar. Les crítiques al model patriarcal van posar de manifest el dèficit de llibertat que patien les dones, ja que sense abordar la subjecció era impossible accedir a uns drets plens i a una igualtat completa. Des d'aquesta perspectiva adquireix un nou significat el fet que els documents reivindicatius del feminisme espanyol dels anys setanta no s'articulin estrictament en el nou llenguatge dels drets iguals, sinó que incloquin la noció de patriarcat.

6. Es poden esmentar aquí unes reflexions actuals d'Amelia Valcárcel sobre el fonament de la llibertat i la seva relació amb la igualtat:

«La llibertat moderna està mediada per la idea d'igualtat en tots els casos. La seva articulació es tradueix en les llibertats negatives i positives. Totes reposen en un concepte radicalment nou d'individu. En aquest context es diu llibertat a una manera especial de posar en exercici la noció d'igualtat. Això s'aconsegueix mitjançant una instància medidora a la qual anomenem drets. En altres termes, el continent complet d'allò que anomenem drets o d'allò que d'ara endavant anomenem presumptes drets coincideix amb el continent de les llibertats. Els drets són les formes que la potència de la llibertat es dona. Aquests drets, que en el seu total se suposen iguals per a cada individu pel fet de ser-ho, ens reenvien a la noció d'igualtat que resulti pertinent. Els tres conceptes es relacionen constantment entre si: llibertat remet a drets, drets a igualtat, de la mateixa manera que igualtat suposa drets i drets porten a fixar el continent de les llibertats» (Valcárcel, 2000: 399).

La diferència com a debat polític (1979-1982)

El debat sobre la *diferència* en el feminisme és molt ampli i les heterogènies corrents del feminisme tenen una variada noció del concepte. Això no obstant, podríem dir que és gairebé unànime la consideració que la *diferència sexual* no és rellevant en si mateixa, sinó només en la mesura que produeix discriminació. Les discrepàncies s'articulen fonamentalment entorn a quin valor cal atribuir a aquesta diferència construïda socialment.

En general s'ha vinculat el feminisme liberal, el feminisme marxista i el socialista amb la idea d'igualtat, mentre que el feminisme radical se sol associar amb la idea de diferència. Ara bé, com pretenem mostrar amb el cas espanyol, igualtat i diferència no es poden contraposar, sinó que cal veure en cada cas si la igualtat i la diferència són estratègies que serveixen per trencar l'assignació tradicional de l'estructura de gènere.

A l'Estat espanyol la polèmica sobre la igualtat i la diferència es va plantejar com un debat sobre el tipus de participació política que comportava el feminisme i sobre l'abast dels canvis que reclamaven les dones. La lluita contra el franquisme i la manca absoluta de llibertats va propiciar la creació d'un espai feminista comú, presidit per la reivindicació de la llibertat i simbolitzat per la crítica al patriarcat. Aquesta unitat al voltant de la demanda d'igualtat es va veure truncada en la mesura que el nou marc jurídic constitucional va donar resposta als problemes d'igualtat formal. Les divisions van emergir els anys vuitanta i el motiu de disputa es va centrar en el paper de la diferència i l'acceptació o no de la doble militància. Aquestes diferències van marcar les polèmiques Jornadas de Granada de 1979, que van ser per a moltes dones un punt d'inflexió en el feminisme espanyol (Escario, P., Alberdi, I., López-Acotto, A.I., 1996).

A principis dels vuitanta es van fer importants reformes jurídiques, un bon exemple de les quals és la reforma del divorci. L'any 1981 es van produir dues reformes importants del Codi Civil: una va ser la legalització del divorci (7 de juliol de 1981) i l'altra adaptava la legislació familiar al principi d'igualtat entre homes i dones. La Llei del divorci serveix per il·luminar els avenços i les deficiències que es van donar des d'un primer moment sobre l'aprofundiment de la igualtat. El divorci constituïa una de les reivindicacions unànimes del moviment de dones i havia servit per articular una reflexió més àmplia sobre la necessitat de transformar el model tradicional de família. El moviment feminista va defensar una llei del divorci sense causes i on el procediment no es convertís en una càrrega per a la dona; per tant, la legalització del divorci havia d'anar acompanyada d'altres canvis que garantissin la llibertat i independència de la dona (Aubet, M.J., Calvet, M.D., 1980). La llei finalment aprovada va introduir la necessitat d'al·legar una causa i va articular un procediment complex. Va quedar fora de la llei una revisió profunda del model de relacions familiars, que amb el temps s'ha imposat com a urgent (Picontó-Navales, T., 1997).

Les noves regulacions, encara que molt importants, quedaven curtes per a gran part del moviment de dones, que havia aspirat a canvis molt més substancials. Tot això va dur a reflexionar en quina mesura la desaparició de la discriminació sexual exigia una transformació dels valors, que aquí seguirem gràcies a una coneguda polèmica que va tenir lloc a *El viejo topo*.

A propòsit de Granada: sobre les debilitats de la inclusió de les dones

A les discussions feministes de Granada va començar a agafar un gran paper el feminisme radical, però també el debat sobre si el projecte feminista es podia integrar o no totalment a les estructures polítiques dels partits.⁷ Mentre que una part del feminisme havia optat per integrar-se als partits polítics, una altra defensava la idea de l'autonomia del moviment de dones. D'aquesta manera, la discussió sobre la igualtat i la diferència en el feminisme va ser, abans que res, una controvèrsia sobre la naturalesa del treball polític del feminisme. Pot resultar paradoxal que en un breu període de temps es donés un canvi tan aparentment gran en les preocupacions. El fet que les primeres eleccions democràtiques es donessin els anys 1977 i 1979 és un dels elements que expliquen les noves preocupacions, però no l'únic, ja que des dels anys seixanta la teorització sobre el significat polític del feminisme s'havia generalitzat.

A Espanya la crítica de les formes de participació i de representació polítiques es va expressar a inicis dels vuitanta com un enfrontament entre les dones que realitzaven aquesta tasca des d'una estructura autònoma i les que buscaven ampliar el concepte de participació des de les estructures dels partits polítics. Això no obstant, el debat de fons que ja sorgia llavors era, en realitat, el de la ciutadania i com reflexionar sobre la participació política de les dones i amb això sobre la seva igualtat. En l'actualitat, la teoria feminista ha assumit que els variats corrents feministes busquen maneres diverses d'ampliar la participació política de les dones. El més interessant és que aquesta elaboració sobre com fer política des del feminisme està íntimament lligada amb aquella sobre l'aprofundiment de la igualtat, ja que en la mesura en què la participació política de les dones canvia la nostra noció de ciutadania es construeixen unes noves bases socials per a la igualtat. Aquesta relació entre plena ciutadania i igualtat és un dels debats centrals de feminisme actual, ja que, com indica Elena Beltrán:

Si amb alguna cosa ha estat relacionada la recerca d'una ciutadania plena per part de les dones ha estat amb el dret, amb l'àmbit jurídic en totes les seves manifestacions. Així

7. En aquest mateix sentit, Ana Rubio (1997) afirma que les jornades van significar un distanciament de les directrius dels partits i un anhel d'independència.

doncs, si ser ciutadana implica l'existència de drets i deures, uns i altres han d'aparèixer plasmats a les constitucions i a les lleis dels països la ciutadania dels quals es pretén. La lluita de les dones per la seva emancipació està fortament vinculada a la necessitat del seu reconeixement com a subjecte actiu capaç de prendre decisions i d'assumir responsabilitats. El dret sempre ha tingut un paper important en aquests assumptes. Això no obstant, ja no es tracta d'aconseguir un canvi imprescindible a les lleis, o ja no es tracta només d'això. Ara es tracta de quelcom més (Beltrán, 1999:93).

Aquest *quelcom més* està essent indicat de molt diverses maneres des del pensament feminista contemporani i, entre d'altres manifestacions, les reflexions sobre la ciutadania expressen aquesta preocupació.⁸

Després de les Jornadas de Granada es va obrir un debat en algunes publicacions, que de nou es va presentar com una discussió entre igualtat i diferència encara que, com veurem, més aviat va tractar sobre el significat del feminisme, és a dir, com el projecte feminista comporta augmentar l'autonomia/libertat de les dones: les reivindicacions de les dones van encaminades a incorporar-se al món amb els mateixos drets que els homes o gaudir dels mateixos drets només és possible des de la transformació de determinats valors?

Una de les polèmiques més conegudes es va establir el 1980 entre Empar Pineda, Celia Amorós i Amelia Valcárcel, en discussió amb Giulia Adinolfi i amb el naixent feminisme independent. Giulia Adinolfi, que provenia de la tradició marxista, va construir el concepte de *subcultures femenines* per mostrar que les transformacions socials que proposava el feminisme es podien recolzar en la condició subalterna de les dones, és a dir, que aquesta condició tenia algunes característiques que havien de ser universalitzades (Adinolfi, 1980:23-26). El terme *subcultura femenina* es referia a determinats valors que l'específica discriminació de les dones a les nostres societats havia fet que s'associessin amb l'ésser femení. Cal indicar que ni Giulia Adinolfi ni la major part del feminisme radical o independent no van fonamentar el projecte feminista de la diferència⁹ en elements de tipus biològic o cultural essencialista, sinó de tipus polític.¹⁰

8. La rellevància del debat feminista sobre la ciutadania es pot examinar a diferents textos: Bodelón, 1996; De Villota, 1998; Mouffe, 1999; Ortega, Sánchez y Valiente (ed.), 1999; Rubio, 1997.

9. El que amb el temps s'ha identificat com a feminisme de la diferència és un conjunt de tendències molt dispar, tant en el cas espanyol com en d'altres casos. En aquest sentit, cal afirmar que descriure el feminisme espanyol autònom o radical dels anys vuitanta com a feminisme de la diferència no ens ajuda a comprendre'n el significat, ja que es basa en estereotips que no s'adeqüen, en la majoria dels casos, a la realitat del feminisme independent dels anys vuitanta.

10. Resulta interessant constatar que una de les primeres discussions teòriques que es van donar a Espanya sobre la igualtat i la diferència va venir amb la proposta d'Adinolfi, clarament vinculada a posicions marxistes i alhora desvinculada del feminisme independent.

Les idees del nou feminisme independent van ser criticades des de posicions molt diferents. Així, Empar Pineda, una coneguda feminista vinculada també a posicions marxistes, creia que era perillós i ambigu basar un projecte de transformació en suposades característiques comunes de la subordinació femenina. Això no obstant, compartia la idea d'Adinolfi de vincular la reivindicació d'igualtat amb canvis dels valors socials:

Durant molt de temps la lluita de les dones per aconseguir la igualtat amb els homes es va limitar a exigir que homes i dones fossin iguals davant la llei [...] quan avui parlem d'igualtat no ens referim només a l'equiparació jurídica [...] La igualtat a què aspirem exigeix profundes transformacions a tots els ordres de la vida... (Pineda, 1980:19).

Malgrat les diferències, tant el plantejament de Giulia Adinolfi com el d'Empar Pineda conflueixen en la idea que acabar amb la desigualtat sexual exigeix modificar estructures socials consolidades i que aquesta transformació no es produirà per la simple adhesió de les dones als drets conquerits pels homes. És a dir, en els dos casos es presumeix que per incorporar les dones a la *igualtat* s'han de canviar les condicions d'exercici de la igualtat.

Una crítica diferent és la que Amelia Varcárcel plantejava. En el conegut article "El dret al mal" (1980) exposava el seu escepticisme davant dels discursos que presentaven el feminisme vinculat a la idea d'una moralitat superior de les dones. Com ja s'ha dit, aquesta va ser una idea poc estesa entre el feminisme espanyol. Varcárcel analitzava les deficiències que podia produir la igualtat entesa com a superació moral, és a dir, la fal·làcia que suposava atribuir suposats valors a les dones:

Només queda una via oberta a la parella universalitat-igualtat: que les dones facin seu l'actual codi dels homes... Universalitzem definitivament, contribuïm al bé fent el mal. Si no els podem fer tan bons, fem-nos nosaltres tan dolentes: no exigim castedat, perdem-la; no imposem dolçor, fem-nos brutals; no atresorem naturalesa, destruïm-la amb el fervor del convers (1980: 29).

Efectivament, una de les lluites del moviment de dones ha estat la de desvincular-se dels suposats valors atribuïts a la feminitat, com ara la castedat i la dolçor. La transgressió ha estat especialment reprimida a les dones, per tant, una forma de desmuntar el mite de la *feminitat* és reivindicar també per a les dones tot allò, de positiu i de negatiu, que els ha estat sostret. D'aquesta manera, Varcárcel encerta quan afirma que el feminisme ha pretès la igualació moral, poder determinar-se com individu sense estar subjectes als cànon de bondat o de maldat vinculats al gènere. Aquesta és una part del projecte de la igualtat reivindicat per les dones.

No podem oblidar que el feminisme també ha buscat alguna cosa més que la igualació moral amb els homes. En primer lloc, hem de precisar que en molts casos la igualació moral que han buscat les dones no es relacionava amb un projecte moral tal com el que defineix Amelia Varcárcel. Resulta essencialista i simplificador afirmar que tots els homes comparteixen un projecte moral destructor i brutal. En segon lloc, tant la tradició del feminisme socialista i marxista, com la del feminisme radical, han afirmat que la igualtat de les dones amb els homes no es realitzarà sense un canvi de les relacions socials sobre les quals es basa la construcció de la identitat de gènere. Tota la nostra comprensió contemporània del problema de la desigualtat sexual ha assumit que no és possible trencar l'estructura desigual de gènere si no es modifiquen peces importants d'allò que forma el nostre model social, per exemple, respecte del treball reproductiu. No es pot construir una autèntica igualtat sense modificar els fonaments sobre els quals s'edifica l'estructura actual de la desigualtat sexual.

El projecte d'emancipació social de les dones s'ha d'enfrontar a preguntes crucials, com ara les referents a si aquest projecte implica que les dones han de participar acríticament en el món que se'ls ofereix. Si el projecte feminista únicament pretén situar les dones en les mateixes condicions que els homes, la resposta és que no té sentit un debat sobre els valors. Si, per contra, el feminisme pretén modificar unes estructures que han generat estereotips sobre la masculinitat i la feminitat, es fa necessari repensar (entre homes i dones) alguns dels valors que han estat utilitzats per organitzar les nostres societats. Així, per exemple, és difícil lluitar contra la violència sexual sense reclamar canvis de valors. La desigualtat social de les dones obeeix a raons profundes i per lluitar en contra seu cal modificar els valors socials que les subordinen, com els valors relatius a la seva sexualitat. La qüestió és complexa, perquè clar, no es tracta que les dones redimim el món, sinó que la tasca és universal, d'homes i dones.

Hem de recordar que ja a principis de segle l'escriptora anglesa Virginia Woolf afirmava que si l'objectiu del feminisme era només la consecució de drets iguals, el feminisme tenia els dies comptats. Efectivament, Virginia Woolf tenia raó. Si el feminisme s'ha mantingut viu al llarg d'aquest segle és perquè ha sabut donar a la igualtat un significat de transformació social, perquè ha mantingut la necessitat de promoure un canvi de valors que permeti desenvolupar igual les potencialitats d'homes i dones.

Una igualtat incompleta: la implícita subjecció de la igualtat liberal

Les diverses teories de la segona onada conflueixen en la idea que la igualació social requereix una lluita contra la subordinació social que va més enllà de la idea liberal d'igualtat, de manera que es fa inevitable que, en plantejar-se la lluita contra l'exclusió com

un canvi social, es provoqui una anàlisi sobre els valors. Aquesta reflexió sobre els valors dins del feminisme té diferents conseqüències: mentre que per a algunes feministes són les dones les portadores del canvi social, per a d'altres es tracta d'iniciar un debat que inclogui els dos sexes. Però amb això també s'obre un camp per a la discussió sobre la justícia. D'aquí el gran interès del feminisme contemporani per les teories de la justícia i, específicament, per la manera com s'hi configura allò privat i allò públic.

Els teòrics del contracte social presenten la diferència sexual com la diferència política entre la llibertat —per als homes— i la subordinació —per a les dones.¹¹ Gran part de la tradició liberal va entendre la igualtat des d'unes concepcions del subjecte i de la societat que resulten fortament excloents per a les dones, com la idea que la igualtat només era aplicable a l'esfera pública de les relacions socials i no a la privada. La teoria política moderna ha mostrat que una de les fal·làcies del liberalisme és que imagina els individus lliures i iguals. La teoria del contracte social oculta les noves relacions de dependència que s'estableixen a la societat capitalista entre diferents classes socials, genera una imatge de la societat com a homogènia socialment i culturalment, i fomenta la dependència implícita de les dones mitjançant el contracte sexual que regula l'esfera familiar, l'esfera no política.¹² En aquest sentit Habermas assenya-la que:

Cap regulació, per sensible que sigui al context, no podrà concretar de manera adequada el mateix dret a una configuració de la pròpia existència en el marc d'una autonomia privada, si simultàniament no reforça la posició de les dones en l'espai públic polític, fomentant així la participació i comunicació polítiques, que és l'únic lloc on cal aclarir els aspectes rellevants per a un tractament igual. Haver-se adonat d'aquesta connexió entre autonomia privada i autonomia pública és allò que funda les reserves del feminisme contemporani enfront del patró d'una política orientada a recollir èxits a curt termini, instrumental, orientada exclusivament als resultats; haver-se adonat d'això és allò que explica el pes que, sota el rètol d'*identity politics*, aquest feminisme atribueix als efectes que el procés polític té pel que fa al canvi de mentalitats. Conforme a aquesta compressió procedimental, la realització dels drets fonamentals és un procés que només pot assegurar l'autonomia privada de ciutadans i ciutadanes dotats dels mateixos drets, si va acompanyat d'una activació de l'autonomia ciutadana, de l'autonomia pública d'aquests. (Habermas, 1998:511)

11. Vegeu Cobo, 1995; Molina, 1994; Pateman, 1995; Madrid, 1995; Rubio, 1994.

12. A diferència de Pateman, Anna Jónasdóttir indica que la subordinació de les dones no s'ha estructurat bàsicament a partir de les pràctiques de violència sexual, sinó a través de la participació de les dones en el projecte de la propietat privada, l'ordre i l'estabilitat de l'Estat liberal (Jónasdóttir, 1993).

La realització dels drets fonamentals, entre d'altres el de la igualtat, ha d'estar vinculada a una transformació de les relacions socials que Habermas situa en el reforçament de la posició de les dones a l'espai públic. Ara bé, aquesta interconnexió entre autonomia privada i pública no és l'únic problema de la teoria feminista, sinó que al costat d'aquest es presenta el tema de com conceptualitzar de nou allò públic i allò privat. Precisament moltes de les crítiques feministes del treball de Habermas subratllen que l'autor no ha tingut prou present la perspectiva de gènere en la seva descripció d'allò públic i allò privat.¹³ Així, per exemple, Nancy Fraser apunta que:

Els principals punts febles de la teoria de Habermas pel que fa al gènere es poden trobar en la seva oposició categorial entre institucions del món de la vida i del sistema. I en les dues oposicions més elementals de què està format, la de la reproducció i la dels contextos d'acció. O més hauríem de trobar aquests punts fluixos en la manera com aquestes oposicions, interpretades ideològicament i androcèntricament, tendeixen a deixar de banda i a eclipsar altres elements potencialment més crítics del marc teòric de Habermas [...] Crec que els punts febles de Habermas són instructius. Ens permeten concloure alguna cosa sobre com hauria de ser el marc categorial d'una teoria crítica socialista feminista del capitalisme del benestar. Un requisit crucial és que aquest marc no sigui d'una manera que posi la família nuclear encapçalada per l'home i l'economia oficial regulada per l'estat en dos costats oposats de la divisió categorial fonamental. Requerim, per contra, un marc que sigui sensible a les seves similituds, que els posi al mateix costat de la línia, mentre que institucions que, fins i tot de maneres diferents, reforcen la subordinació de les dones, ja que tant la família com l'economia oficial s'apropien del nostre treball, curtcircuiten la nostra participació en la interpretació de les nostres necessitats i resguarden de la resposta polítiques a les interpretacions de la necessitat normativament assegurades. (1990:88)

Totes aquestes qüestions requereixen, com ha indicat Sheila Benhabib, revisar la separació habermassiana entre qüestions de justícia i les referents a *la vida bona*, a través d'una ètica universalista que adopti el punt de vista de l'*altre concret* (1990).

Recordem que Habermas ha criticat el treball de Carol Gilligan afirmant, tal com ho va fer Kohlberg (1984), que l'autora confon qüestions de *justícia* amb assumptes de la *bona vida* (Habermas, 1991). Habermas es basa en la distinció entre qüestions de *bona vida* i *justícia*. D'acord amb aquesta idea, a les societats modernes aquests dos aspectes estan separats, essent les relacions de tenir cura dels altres elements personals d'auto-

13. Algunes de les crítiques i comentaris feministes que ha rebut el treball de Habermas estan recollits a *Me-ehan*, 1995.

realització, però no de justícia, amb la qual cosa la cura i la responsabilitat envers els altres no són sinó elements que serveixen per avaluar la *bona vida*.

Tant Habermas com Kohlberg fan convergir la moral universalista amb una estreta definició del domini moral, en el qual només són centrals les qüestions de *justícia*. Això no obstant, una cosa és com definim l'àmbit o domini moral, i una altra, quin tipus de justificacions han de delimitar els nostres judicis morals i principis. L'universalisme operaria en la teoria moral amb relació a la justificació de principis morals i judicis. El procediment universalista serveix per configurar una forma individual i col·lectiva de deliberació i imposar límits amb relació a la justificació de determinades conclusions, però no té per què especificar pel seu compte l'àmbit moral. Benhabib comparteix la idea de Gilligan que el domini moral es troba format per qüestions de justícia i de tenir cura dels altres i que les relacions de tenir cura són qüestions genuïnament morals (Benhabib, 1992).

Justament, el problema de com construir l'espai públic i polític va ser, com hem vist, l'eix central de les Jornadas de Granada de 1979. Mentre que per a algunes calia construir la participació política de les dones des d'organitzacions autònomes, per a d'altres calia articular-la conjuntament amb altres espais polítics. Es tractava de dues opcions que compartien la idea de la necessitat de redefinir l'espai públic i polític per trencar la desigualtat de gènere. Tant les que defensaven la idea que el projecte polític feminista s'havia d'articular amb altres projectes polítics, com les que creien que el projecte feminista tenia una especificitat política, pretenien respondre a la gran qüestió: com augmentar l'espai dels drets de les dones, com augmentar-ne la llibertat.

Veiem doncs que no només la ciutadania es va configurar partint de l'exclusió de les dones, sinó també la justícia. L'estructura de gènere es reproduïx i construeix també en l'àmbit de les teories liberals de la justícia, que van marcar el naixement del nou subjecte jurídic. Ara bé, també les teories liberals i comunitaristes de la justícia contemporànies continuen acceptant la doctrina de les esferes separades, ja que encara ignoren la divisió sexual del treball i continuen promovent la idea que el subjecte de drets és un jo autònom, desvinculat de les necessitats dels altres. Aquest és un altre dels eixos centrals de la teoria feminista contemporània, explicar com les diferents teories de la justícia reposen en un conjunt d'implícits que deixen inalterat el paper de l'esfera privada.¹⁴

A les nostres societats l'adquisició de drets iguals ha fet trontollar escassament una estructura social que, per exemple, continua sense considerar una qüestió de justícia: l'atenció de la infantesa i de la gent gran. Per aquest motiu, quan el feminisme ha indagat

14. Vegeu Agra, 1994, Okin, 1989.

en les raons per les quals encara persisteixen impediments perquè les dones puguin desenvolupar totes les seves llibertats, arriba a la conclusió que les insuficiències de la igualtat procedeixen també de les teories de la justícia.

L'evolució de l'Estat liberal a l'Estat social ha fet que la igualtat també s'apliqui formalment a l'àmbit privat. Això no obstant, es tracta d'una aplicació que deixa en bona mesura inalterada la subordinació social de les dones, ja que no corregeix la desigualtat existent sinó que aplica la igualtat sobre una realitat desigual.

La consolidació de la igualtat de drets i les deficiències de les polítiques públiques (de 1982 a finals del s. xx)

A la dècada dels vuitanta es produeixen importants canvis polítics i socials a Espanya. El triomf electoral del PSOE a les eleccions de 1982 va marcar una època en què s'incrementa l'atenció de les institucions cap a la desigualtat sexual. Amb la creació de l'Institut de la Dona (1983) i els primers plans d'igualtat d'oportunitats apareix el que s'ha denominat *feminisme institucional*. Fins aleshores les mesures legislatives adoptades contra la discriminació de la dona havien eliminat les desigualtats més clamoroses, però tenien un caràcter que podríem titllar de puntual. La gran novetat a partir dels anys vuitanta és l'intent de construir un conjunt de polítiques públiques que donin resposta al problema de la subordinació social de la dona. L'impacte de les polítiques públiques que s'inicien en aquesta època i les seves deficiències ha començat a ser avaluat els últims anys i s'ha demostrat que, encara que van suposar un gran impuls en la definició dels problemes, no ho han estat tant en la fase de formulació i d'execució d'aquestes polítiques (Bustelo, 1999; Gil Ruiz, 1996; Valiente, 1996).

Les mesures legislatives que s'han desenvolupat, fonamentalment vinculades als plans per a la igualtat d'oportunitats, intenten anar més enllà de la igualtat formal i aprofundir en la igualtat material, gràcies a aspectes com l'educació i el treball.¹⁵ Ja s'ha indicat que els plans per a la igualtat d'oportunitats no constitueixen un conjunt de legislació antidiscriminació complet, i que aquesta és una de les seves carències en la mesura que al nostre país no s'han utilitzat els mecanismes més característics de les legislacions antidiscriminació, com les quotes o les accions positives en sentit estricte (Barrère, 1997).

Un dels temes més freqüentment analitzats ha estat justament un tipus de mecanisme de la legislació antidiscriminació pràcticament inexistent al nostre país: les quotes. La

15. El treball d'Ana María Gil Ruiz fa una esplèndida descripció de l'abast dels plans d'igualtat d'oportunitats en l'àmbit educatiu (1996).

discussió s'ha centrat sobre l'adequació constitucional de les quotes al nostre principi d'igualtat i sobre els seus efectes indesitjats.¹⁶ La sorpresa és que el rebuig a les quotes, en general, no s'acompanya d'anàlisis alternatives de les polítiques antidiscriminació, és a dir, el rebuig a les quotes o a les polítiques d'accions positives no se sol completar amb una proposta alternativa per abordar el problema de la desigualtat de gènere. Aquesta *absència* és molt significativa i distingeix la discussió jurídica i filosòfica sobre les quotes que, vinculades al problema de la desigualtat sexual, com un problema de tipus col·lectiu,¹⁷ d'aquella altra que planteja la seva discussió en el pla individual. Aquesta sol ser també la diferència entre aquelles crítiques a les quotes que sorgeixen de la pròpia teoria jurídica feminista i les que no tenen en compte el problema plantejat per l'anàlisi de gènere. En els casos en què la teoria jurídica feminista ha plantejat una consideració crítica de les quotes o fins i tot el seu rebuig, ho ha fet des de la premissa que l'esmentat mecanisme (en l'opinió d'alguns autors i autores) no satisfà la necessària eliminació de la desigualtat sexual.¹⁸

Ara bé, el problema central són les característiques que ha de tenir una legislació anti-discriminació per eradicar la subordinació femenina i aquest és el marc en què, encertadament, alguns autors i autores situen el debat sobre les quotes i altres mecanismes. A continuació, assenyalarem com es planteja des del context nord-americà, espanyol i italià l'ambivalència del concepte liberal d'igualtat i, amb això, de les polítiques antidiscriminació, i quins mecanismes es requereixen per superar-la.

Les conseqüències ambivalents de la igualtat

En el cas nord-americà es pot parlar d'un context fortament influït per l'articulació jurídica dels problemes socials. És a dir, davant l'existència de determinats problemes socials, més que un debat polític, econòmic i social es produeix un debat jurídic. Aquest fet ha motivat que les propostes feministes s'hagin vist en molts casos reduïdes a una argumentació a favor o en contra dels drets iguals o diferents.

16. La majoria de la doctrina i el propi Tribunal Constitucional avalen la seva constitucionalitat: Del Rio, T. "La discriminació positiva", a *Mujer, derecho y sociedad*. Sevilla: Fundació el Monte, 1996. Pàg. 321-339; Durán y Laguna, P. "Una aproximació comparada a les accions positives. El cas d'Itàlia, Noruega i l'Argentina". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34 (2000), 279-298; Ruiz Miguel, A. "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional". *Doxa*, n. 19, 1990. Pàg. 79-82; López de la Vieja de la Torre, T., "Tolerancia y cuotas de representación femenina". *Derechos y Libertades*, n. 5, 1995. Pàg. 253-263.

17. La rellevància de situar la qüestió de la desigualtat i les polítiques de discriminació inversa en el pla col·lectiu ha estat assenyalada, entre d'altres, per Lucas, 1996; Ballester, 1996.

18. Algunes juristes italianes vinculades al pensament de la diferència sexual han manifestat els seus problemes davant de la legislació a favor de la paritat, en el sentit que limita l'avanç de les dones i no garanteix que canviï l'estructura de poder. Vegeu Campari, 1993.

N'és un bon exemple el tema dels drets de la maternitat. Aquest cas mostra com el dret pot discriminar les dones igualant o diferenciant. Inicialment els tribunals nord-americans van considerar la maternitat com una diferència a la qual van atribuir un significat discriminador. Davant d'això, els anys setanta va optar per lluitar contra la discriminació patida per les dones embarassades, homologant l'embaràs amb altres problemes com les malalties. Els anys vuitanta el feminisme nord-americà ha reivindicat la necessitat de reconèixer que l'embaràs no és una malaltia i que, per tant, es requeria un enfocament específic. Així doncs, es parla de valoració jurídica de les diferències i a partir d'aquí s'han articulat diferents tècniques per al reconeixement dels drets de les dones embarassades. La disjuntiva es va presentar històricament als Estats Units com una elecció entre igualtat i diferència.¹⁹ Això no obstant, el dilema real és l'oposició entre igualtat i desigualtat, per això algunes juristes nord-americanes han posat de manifest que no es tracta de *valorar jurídicament les diferències*, sinó de posar en dubte un ordre social que ha assignat a determinats elements el valor de la desigualtat, per exemple, a l'embaràs.²⁰

Aquest problema ha estat formulat de maneres molt diverses en el context nord-americà. Les dues probablement més conegudes són: en primer lloc, el que Martha Minow denomina dilema de la diferència i, en segon lloc, la idea de Mackinnon de superar el concepte de discriminació utilitzant el de subordinació.

El dilema de la diferència suposa que, si s'ignora la diferència, en els casos de grups subordinats es perpetua una falsa neutralitat, però si, per contra, ens hi centrem, es pot perpetuar l'estigma de desviació que comporta. Tant basar-s'hi com ignorar-la pot recrear-la i aquest és el dilema de la diferència. En lloc d'actuar com si igualtat i diferència fossin conceptes certs i constants, cal examinar com s'utilitzen i en quins contextos la diferència és considerada rellevant. Minow descriu tres aproximacions al tractament legal de la diferència i situa cadascuna d'elles a diferents contextos socials (Minow, 1990):

a) La perspectiva de les persones anormals suposa que les dues úniques maneres de tractar una persona són com un subjecte normal o anormal. Els *normals* tenen drets, mentre que els *anormals* estan subjectes a determinades restriccions. Aquest va ser el tractament que van rebre les dones mentre no se les va considerar subjectes de drets.

b) El model dels drets busca solucions individuals. Aquest és el model que, per exemple, la Cort Suprema als Estats Units va seguir els anys setanta en relació amb alguns drets, com la maternitat. En aquest cas, es manté la construcció dicotòmica del proble-

19. La manera com en el pensament jurídic feminista es va articular aquesta disjuntiva entre igualtat i diferència i les diverses tècniques d'assimilació, acomodació, drets especials, acceptació, etc. ha estat ja descrita a diversos articles: Beltrán, *op. cit.*, 1999; Bodelón, 1998; Carreres, 1995; García Amado, 1992; Giménez, 1998; Mestre, 1998.

20. La polèmica sobre l'embaràs a la doctrina feminista nord-americana es pot seguir als textos de: Finley, 1986; Taub, N. i Williams, W., 1993.

ma: se superen els conceptes de normal i anormal, però es manté la idea de la distinció i les seves conseqüències legals.

c) El model de les *relacions socials* subratlla que el tractament específic no sol qüestionar la norma general. Aquesta és la perspectiva seguida per Minow, que pretén centrar-se en el context per veure en quina mesura la diferenciació confirma o destrueix la distribució de poder existent i discriminadora. Es tractaria de no crear una nova distinció i no caure en la trampa de generalitzar les experiències de les dones.

La seva proposta és pensar la diferència rebutjant la seva construcció com a oposició a la igualtat.²¹ Segons l'autora, cal examinar a quins contextos resulta rellevant la diferència, amb la qual cosa aquesta s'utilitza per descriure les característiques d'una relació i no d'una persona o grup (Minow, 1985).

La *semblança* i la *diferència* han representat històricament dues alternatives que s'han utilitzat per millorar les condicions de les dones, en contextos polítics i socials que imposaven aquest marc de discussió. El problema rau en allò que s'entén per igualtat. Si s'accepta el concepte d'igualtat de la tradició liberal, aquest obliga a tractar les persones de manera abstracta, com si tinguessin les mateixes oportunitats i experiències. Encara que les limitacions d'aquest concepte d'igualtat afecten tots dos sexes, el seu impacte és més gran sobre les dones ja que a elles els ha estat atribuïda tradicionalment la responsabilitat sobre aquells elements que el model d'igualtat liberal descuidava. Aquells que se centren en la diferència semblen suggerir que la solució a les qüestions feministes és acomodar aquesta diferència, donar-li el seu espai però sense necessitat de canviar el funcionament de moltes de les relacions que han estat problematitzades pel feminisme.

La *feminist jurisprudence* ha desenvolupat bona part de les aportacions feministes a la qüestió de la subordinació social, en un context en què la dicotomia igualtat/diferència havia monopolitzat el debat sobre la desigualtat sexual. En bona mesura un dels seus èxits més importants consisteix a haver superat aquesta escissió i haver incorporat al debat jurídic la reflexió feminista sobre la subordinació femenina. És a dir, el problema de les dones no és exclusivament de discriminació (entesa com a aplicació injustament desigual de normes jurídiques essencialment justes), sinó de subordinació. En altres paraules, el sistema jurídic construeix i reproduïx una estructura social que relega les dones i això pot realitzar-ho tant igualant com diferenciant. Durant molt de temps el dret va discriminar les dones *diferenciant-les*, però avui dia també reconstrueix i reproduïx la subordinació sexual quan iguala homes i dones, sense tenir en compte que la situació de partida és el desavantatge social de les dones.

21. Una anàlisi de la rellevància del treball de Martha Minow per a la teoria jurídica és el de Juan Antonio García Amado (1996).

En aquest punt precisament es troben les deficiències de l'altra aportació important que hem proposat considerar, la del treball de Catharine MacKinnon. MacKinnon s'inscriu en allò que podríem denominar les teories que descriuen la desigualtat com un problema de subordinació. MacKinnon no és l'única a haver formulat aquesta idea en el context nord-americà, però sens dubte és una de les més conegudes, encara que la mateixa idea es troba elaborada en els treballs d'altres autors que tenen implicacions diferents de les de MacKinnon, com Anna Scales, Sylvia Law, Lucinda Finley o Iris Marion Young.

La formulació de la teoria de la *discriminació com a desigualtat* es realitza a l'obra de MacKinnon amb la contraposició de dues formes d'analitzar el problema de la discriminació: la discriminació com a diferència i la discriminació com a desigualtat (MacKinnon, 1989).

D'una banda, hi hauria totes les teories que agafen la *discriminació com a diferència*. Aquesta perspectiva té dues manifestacions: la neutralitat i els drets especials. La neutralitat suposa que el problema de discriminació es redueix, que el dret no tracta homes i dones de manera igual; la segona manifestació és la dels drets especials, que busca compensar els discriminats en la mesura que són diferents, amb la qual cosa contribueix a la reconstrucció de la diferència.

D'altra banda, l'autora defensa la idea de la *discriminació com a desigualtat*, segons la qual totes les pràctiques que subordinin les dones han de ser considerades pràctiques discriminatòries. D'aquesta manera, MacKinnon recull una idea compartida per gran part de la teoria jurídica feminista, encara que a partir d'aquí comencen les discrepàncies ja que, com ja s'ha dit, un problema central és determinar quines pràctiques socials generen subordinació.

Si afirmem que el problema de les dones no és de simple discriminació, sinó de subordinació, apareix una nova qüestió: Què s'entén per pràctiques subordinants? Quin tipus de mesures s'han d'adoptar en contra seu? Per dilucidar què entenem per subordinació o per desigualtat sexual hem de realitzar prèviament una avaluació, hem d'explicitar quin és el nostre projecte de justícia social i quina és la millor manera de resoldre'n les carències. Per fer-ho creiem que cal que les anàlisis feministes del dret es recolzin en les propostes del moviment feminista, la qual cosa implica tenir en compte que respecte d'alguns temes no hi ha una posició comuna, sinó en ocasions divergent (per exemple, el cas de la pornografia). En aquests casos resulta particularment difícil i perillós traslladar a l'àmbit jurídic discussions que almenys estan obertes. I això és erroni, ja que MacKinnon dirimeix de manera dogmàtica polèmiques obertes, per exemple, la qüestió de la pornografia o, en general, el significat de la sexualitat.

Minow i MacKinnon són dos exemples molt diferents de com pensar des del feminisme els problemes de la igualtat i aquesta diferència consisteix, entre d'altres raons, en

la metodologia utilitzada per totes dues. Mentre que Martha Minow i d'altres autores de la *feminist jurisprudence* estan fent un esforç per eixamplar els límits de la teoria jurídica tradicional, MacKinnon pretén construir un mètode jurídic feminista que es basa en algunes de les debilitats de la teoria jurídica tradicional.²² En aquest sentit és molt clara la crítica que Bartlett fa a la metodologia de MacKinnon i com la contraposa a la utilitzada per Martha Fineman, el treball de la qual és, en cert sentit, semblant al de Minow:

MacKinnon, de la mateixa manera que altres feministes, inclosa Fineman, creu que la situació de les dones és injusta i que aquesta injustícia és ocultada i mantinguda mitjançant disposicions jurídiques i socials que aparenten ser neutrals i objectives però que, en realitat, afavoreixen el privilegi masculí. Això no obstant, per a Fineman aquesta idea és la hipòtesi que ella intenta provar, mentre que per a MacKinnon, aquesta idea és el mètode i el missatge, tot en un. (Bartlett, 2000: 45-46)

La desigualtat sexual, un problema de llibertat?

El context de la discussió sobre les polítiques antidiscriminació a Espanya ha estat marcat, com ja s'ha assenyalat, per l'absència de les mesures més característiques d'aquest tipus de legislació, les quotes, i per la recent aparició històrica d'un conjunt de polítiques públiques dirigides a abordar el problema de la desigualtat sexual. Els últims anys ha sorgit un intens debat iusfilosòfic sobre la pertinència de les quotes i les accions positives, que s'ha produït preferentment com a reacció davant de la legislació i jurisprudència europees. Això podria conduir-nos a pensar que els instruments utilitzats fins ara a Espanya han estat poc examinats pel pensament feminista.

Com altres moviments socials, els vuitanta el feminisme va tenir una menor visibilitat social. Això no obstant, en aquests anys es porten a terme dues importants campanyes: la de l'avortament i la de la violència sexual. Precisament en aquesta dècada els grups de dones van escollir, entre d'altres, un tema que mostrava les deficiències dels plans d'igualtat: la violència de gènere.

Les diverses iniciatives feministes contra la violència de gènere van confluïr el 1989 en una campanya de la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol sota el títol: *Contra la violència machista*. El document analitzava i proposava mesures contra la violència domèstica, la violència sexual i la violència contra les prostitutes:

22. Les aportacions metodològiques de la teoria jurídica feminista han estat objecte d'atenció en altres textos com: Bodelón, 1998; Barrère, 1996, i García Amado, 1992.

La base de la violència que pateixen un tant per cent important de dones a les nostres societats rau en la situació de desigualtat, de subordinació i d'opressió que tenim les dones. Opressió que es dona a través de múltiples mecanismes i que té diferents manifestacions. (1989: 8)

El fet que els anys vuitanta el moviment de dones se centrés en el debat sobre la violència de gènere mostra algunes de les deficiències de les polítiques d'igualtat d'oportunitats que es van iniciar en aquesta dècada. Sembla paradoxal, en la mesura que les institucions analitzaven l'*exclusió* de les dones, que en els llocs amb una deficient representació femenina, els moviments de dones no es dediquessin majoritàriament a pensar sobre aquestes qüestions, sinó que dirigissin els seus esforços a un tema tan aparentment allunyat de la igualtat d'oportunitats com la violència de gènere. Això no obstant, la violència de gènere reflecteix l'altra cara de la igualtat, la de la "inclusió". Les dones han estat incloses a les nostres societats des dels pressupòsits d'una radical desigualtat que no només invisibilitza la seva aportació al treball d'atenció i reproductiu, sinó que les inclou incorporant la violència de gènere.

Els plantejaments feministes sobre la violència de gènere van avançar una visió d'aquest problema que després ha estat recollida pels plans d'igualtat, la idea que la violència de gènere mostra la situació de discriminació-subordinació que continuen patint moltes dones, i que remeiar aquest estat de les coses requereix uns plantejaments sobre la igualtat que trenquin amb les concepcions del model jurídic liberal. És significatiu que la violència contra les dones hagi aparegut a finals dels anys noranta com un autèntic problema de desigualtat sexual en els plans d'igualtat.

Veiem de nou que la història del feminisme espanyol ens assenyala un element que amb el temps s'ha convertit en imprescindible per donar complexitat a les polítiques antidiscriminació: abordar les formes de la subordinació, la inclusió i l'exclusió que reconstrueixen una estructura de gènere desigual. Però a més, la Campanya contra la Violència Masclista va posar de manifest que la lluita enfront de la violència de gènere havia de partir de la llibertat de les dones, de la seva autodeterminació. Això suposa que els conflictes que genera la violència de gènere no poden ser abordats *tutelant* les dones, sinó incrementant-ne la igualtat, els drets, la llibertat:

Estem convençudes que una igualtat real per a les dones, que es tradueixi en una total absència d'agressions sexistes, no es donarà *per afegiment* mitjançant cap institució o normativa legal. Per aconseguir-se ha de ser volguda i constituïda per les pròpies dones en l'exercici de la seva pròpia autorganització. (1989:15)

El document de la campanya proposava que les reformes del Codi Penal eren un instrument que havia d'anar acompanyat de mesures socials, econòmiques, que potenciessin els drets de les dones amb la finalitat de fer-les més lliures, i a partir d'això construir-ne la igualtat.²³

Una elaboració semblant a la que es va produir a Espanya als anys vuitanta i noranta sobre el tema de la violència sexual es va donar també a Itàlia. Però a Itàlia, a diferència d'aquí, aquesta anàlisi de la violència sexual va conduir a una reflexió més explícita sobre els límits de les polítiques d'igualtat.

La idea d'augmentar els drets de les dones i amb això la seva llibertat i igualtat s'ha desenvolupat àmpliament en el feminisme italià, a partir del concepte de diferència sexual.

Entre 1974 i 1975 es va produir un apogeu del moviment feminista italià, que va coincidir amb la discussió sobre si els grups feministes vinculats a partits de l'esquerra havien o no de mantenir la seva doble militància (una discussió semblant al cas espanyol). En aquests anys es van realitzar també dues de les grans campanyes en què va participar el moviment feminista italià: la del referèndum sobre el divorci (1974) i la referent a la legalització de l'avortament (1975). Aquestes fortes mobilitzacions socials es van estancar a principis dels anys vuitanta. En aquests mateixos anys un nou impuls va dinamitzar el feminisme italià, els treballs de la Llibreria de Dones de Milà i la idees del feminisme de la diferència sexual.²⁴

El concepte de diferència sexual apareix els anys setanta, juntament amb d'altres com el de patriarcat o política sexual. Aquest concepte va generar nombroses suspicàcies perquè semblava comportar el perill de ser mal entès i conduir a posicions conservadores vinculades al determinisme biològic. La diferència sexual es refereix al fet que la gent neix en un cos sexual, un fet que no té una cobertura simbòlica satisfactòria per a les dones. Això significa, entre d'altres coses, que en l'epistemologia corrent, les dones hem quedat fora. El subjecte de dret és un ésser masculí que es declara presumptament universal. El pensament de la diferència sexual assenyalava que el subjecte de coneixement no és un ésser neutre universal, sinó sexual. A les societats patriarcales les dones veuen negada la seva identitat. El que coneixem com a femení en el patriarcat no és el que les dones són o han estat en el passat, sinó el que el patriarcat ha construït per a elles.

23. Una reflexió actual sobre el tema de la violència de gènere s'ha de tornar a plantejar en quina mesura moltes de les polítiques institucionals dels últims anys han incorregut en l'error de generar propostes que situen les dones en la perspectiva de la víctima i que no els faciliten els suficients recursos per construir la seva llibertat i amb això una sortida a la violència (Bodelón i Querol, 2001, en fase de publicació).

24. Sobre el pensament de la diferència sexual, Cigarini, L. *La política del deseo*. Barcelona: Icaria, 1996; DIO-TIMA, 1987; Irigaray, 1982; Llibreria de Dones de Milà, 1991.

Les diverses tendències feministes que sorgeixen a Itàlia a finals dels anys seixanta convergeixen en l'afirmació que les tècniques tradicionals d'aprofundiment de la igualtat, com la legislació antidiscriminació, reten compte només d'una part de l'experiència de les dones, però no l'arriben a descriure tota. És a dir, les tècniques que s'han utilitzat per desenvolupar la igualtat han pressuposat, en la majoria dels casos, que es tractava únicament d'incorporar les dones al món existent, però sense transformar-lo. No es tracta només de desenvolupar una intervenció jurídica *pal·liativa* que solucioni les injustícies que provoca la discriminació, sinó que bona part del feminisme italià es destaca per posar l'accent a la necessitat d'augmentar l'espai de les dones, la seva presència social i els seus drets positius.

Malgrat les molt diferents expressions del feminisme nord-americà i italià, hi ha un punt comú que és la crítica als models jurídics tradicionals de lluita contra la discriminació sexual. En els dos casos es fa un diagnòstic molt semblant dels problemes. La gran diferència és com fer-hi front. Mentre que la solució plantejada per gran part de les anàlisis feministes nord-americanes tendeix a buscar una renovació de les tècniques de la legislació antidiscriminació, en el cas italià la solució qüestiona de manera més profunda la intervenció jurídica. La raó d'aquesta diferència consisteix en el fet que el debat feminista italià reposa sobre una crítica política i filosòfica més profunda de la tradició jurídica liberal.

El feminisme italià assenyala que, més enllà de la discriminació històrica que han patit les dones, hi ha un problema de desenvolupament dels drets, un problema de llibertat. Des d'aquesta perspectiva, el denominat sostre de vidre no seria sinó la consciència que la igualtat està limitada, pel seu àmbit d'aplicació, a un model social que no ha estat definit a partir de les necessitats de tots els individus. Per aquest motiu, la realització de la igualtat exigeix una redefinició del model social que, entre d'altres coses, permeti universalitzar les activitats i valors que històricament s'han identificat com a tasques de les dones o valors femenins. Però també cal que la igualtat inclogui simbòlicament les dones, que ofereixi un espai a la seva llibertat i no s'entengui només com la simple adhesió a un model preestablert.

Aquestes propostes del feminisme italià es poden il·lustrar amb tres elements:²⁵

— De primer, el feminisme italià ha apostat per una utilització *escèptica del dret*. Ha posat de manifest l'ambivalència del dret respecte dels conflictes, ja que, encara que els instruments jurídics permeten reconèixer determinats problemes i expressar-los en termes de drets, també passa que quan traduïm determinades problemàtiques socials a

25. L'enorme complexitat del feminisme italià i de les seves propostes jurídiques no pretén ser abordada amb aquesta breu descripció, sinó que només ens proposem cridar l'atenció sobre l'originalitat del debat italià, que es pot veure seguint algunes referències: Cigarini, 1995; Ferrajoli, 1993.

l'àmbit jurídic se les simplifica i redueix, com ara en el cas de la violència familiar o sexual. Això no suposa abandonar la lluita per a l'obtenció de drets, sinó que es tracta més aviat de subratllar què és problemàtic delegar en formalitzacions la solució de conflictes complexos.

— En segon lloc, el pensament italià promou la idea de les dones com a agents del canvi social i no com a objectes de tutela jurídica. Freqüentment en la discussió nord-americana les necessitats de les dones es generalitzen i es presenta una imatge de les dones que les equipara a d'altres grups socials i les tracta des de la tutela. El feminisme italià insisteix en la diversitat de les necessitats femenines i planteja que cal un paper actiu de les dones en la construcció dels seus drets.

— En tercer lloc, contrasta també la importància donada al procés jurídic com a marc on fer presents les diferents necessitats de les diferents dones. El feminisme italià de la *diferència sexual* privilegia el procediment jurídic com enclavament on fer presents les dones. Es pot afirmar que mentre gran part de les juristes nord-americanes s'han centrat en l'objectiu de crear una metodologia jurídica feminista i una crítica de determinades categories, en el cas italià es tracta sobretot d'intercanviar l'experiència de dones, juristes i no juristes, per construir, des d'ella, algunes reflexions més globals. Es tracta d'un pensament sobre allò jurídic, que es basa en la no-neutralitat del dret i el reconeixement que les lleis són només un punt a partir del qual construir relacions a favor de les dones.

Igualtat i diferència: estratègies per a la construcció de la llibertat

Es pot pensar en la subordinació de les dones des de dues perspectives: la subordinació és conseqüència del fet que les dones no han accedit a les posicions socials ocupades pels homes en la vida pública, o es pot pensar que la subordinació és conseqüència d'una subjecció particular de les dones, una particular inclusió en el món (incloses a partir de la privadesa, de la família, la sexualitat). Per això hi ha dues formes de lluitar contra la subordinació: incorporar-se al públic o criticar la inclusió. Aquests dos models han estat utilitzats pel pensament feminista a Espanya.

El nostre treball ha pretès mostrar que a Espanya, de la mateixa manera que en el cas nord-americà, trobem que l'oposició real no es produeix entre igualtat-diferència, sinó entre les que entenen que la igualtat significa senzillament la incorporació a les formes de vida existents i les que consideren que la igualtat, per realitzar-se, implica un canvi social més profund relacionat amb els valors.

Des d'aquesta perspectiva, és especialment important que tant en el cas nord-americà com en l'italià s'hagi subratllat que el problema actual de la igualtat no és únicament el de l'anomenada valoració jurídica de les diferències, sinó l'eliminació de la subordinació

i la creació d'un espai de llibertat. El problema fonamental és que el concepte d'igualtat construït als estats liberals ha estat insuficientment criticat, ja que el pas de la igualtat formal a la igualtat material no resol un problema fonamental: Què entenem per igualtat material? Quins elements calen per a la realització de l'anomenada igualtat substantiva en relació amb les relacions de gènere?

En el cas espanyol, per les particulars circumstàncies històriques del país, tots els canvis s'han produït de manera molt ràpida, la qual cosa en dificulta la comprensió, però a la vegada ens ofereix un exemple summament clarificador. La terrible situació de desigualtat social i jurídica en què el franquisme va situar les dones ens podria fer pensar que el feminisme en aquest país va concentrar les seves energies en la consecució de la igualtat de drets, entesa aquesta com l'accés al gaudi dels drets garantits als homes. Això no obstant, el nostre treball mostra que l'accés a la igualtat de drets no era sinó una part de les reivindicacions dels moviments dels anys setanta, l'altra se centrava a proposar canvis en l'organització d'estructures de la nostra societat, és a dir, es volien transformar les vides de dones i homes.

Amb els anys, els processos d'institucionalització d'algunes d'aquestes demandes feministes han posat l'accent en la construcció d'un marc jurídic i institucional que garanteix la igualtat de drets i amb freqüència relega la construcció d'un espai social. Per això, els *sostres de vidre* han aparegut sobre els nostres caps des del moment en què la igualtat s'ha desvinculat d'aquesta lluita per un canvi social més profund que és necessari recuperar per no buidar de contingut la igualtat.

Bibliografia

- ADINOLFI, G. "Sobre *subculturas* femeninas". *Mientras Tanto*, n. 2, 1980. Pàg. 23-26.
- AGRA, M.X. "Algunas cuestiones relevantes en torno a la teoría de la justicia de J. Rawls". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, n. 31, 1994. Pàg. 145.
- ALCAIDE, C. *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Ediciones Flor de Viento, 1996.
- AMORÓS, C. *Diez palabras clave sobre mujer*. Estella: Editorial Verbo Divino, 1995.
- AUBET, M.J. i CALVET, M.D. "Divorcio ¿para qué?" *Mientras Tanto*, n. 5, 1980. Pàg. 25-35.
- BALLESTERO, M.V. "Acciones positivas. Punto y aparte". *Doxa*, n. 19, 1996. Pàg. 91-109.
- BARRÈRE UNZUETA, M.A. *Discriminación, derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*. Madrid: Cuadernos Cívitas, 1997.
- BARRÈRE UNZUETA, M.A. "Feminismo y ciencia jurídica: incursiones feministas en el método jurídico", a ECHEVARRÍA, J. i DE LORENZO, J. (coord) *Calculemos... Matemáticas y libertad (Homenaje a Miguel Sánchez-Mazas)*. Madrid: Trotta/Publicaciones UPV, 1996.

- BARTLETT, K. "Craking Foundations as Feminist Method". *Journal of Gender, Social Policy and the Law*, vol. 8, 2000. Pàg. 45-46.
- BELTRAN, E. "Las dificultades de la igualdad y la teoría jurídica contemporánea", a ORTEGA, M., SÁNCHEZ, C. i VALIENTE, C. (ed.) *Género y ciudadanía*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1999.
- BENHABID, S. *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- BENHABID, S. "El otro generalizado y el otro concreto: la controversia Kohberg-Gilligan y la teoría feminista", a BENHABID, S. i CORNELLA, *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990.
- BENHABID, S. i CORNELLA, D. *Teoría feminista y teoría crítica*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990.
- BODELÓN, E.: "Género y derecho", a AÑÓN, M.J., BERGALLI, R., CALVO, M., CASANOVAS, P. (ed.) *Derecho y Sociedad*. València: Tirant lo Blanch, 1998.
- BODELÓN, E. "La igualdad y el movimiento de mujeres: propuestas y metodología para el estudio del género". *Working Papers*, n. 148. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1998.
- BODELÓN, E. "La soberanía popular y el sujeto femenino: los límites del concepto de soberanía desde una crítica feminista", a BERGALLI, R. *Soberanía: un principio que se derrumba*. Barcelona: Paidós, 1996.
- BODELÓN, E. i QUEROL, E. "La violència familiar a Catalunya: polítiques públiques i accions ciutadanes contra la violència a les dones", a FLAQUER, L. *Informe sobre la situació de la família a Catalunya, un intent de diagnòstic*. Barcelona: Departament de Benestar social, Generalitat de Catalunya, 2001.
- BORREGUERO, C. *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos, 1986.
- CAMPARI, M.G. "La misura maschile della parità". *Democrazia e diritto*, n. 2, 1993. Pàg. 269-277.
- CARRERAS, M. *Aproximación a la jurisprudencia feminista*. Madrid: Ayuntamiento de Alcalá de Henares, 1995.
- CIGARINI, L. *La política del deseo*. Barcelona: Icaria, 1995.
- COBO, R. *Fundamentos del patriarcado moderno. Jean Jacques Rousseau*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1995.
- COORDINADORA D'ORGANITZACIONS FEMINISTES DE L'ESTAT ESPANYOL (1898): *Contra la violencia machista*.
- DE LUCAS, J. "La desigualdad y las políticas de discriminación inversa". *Página Abierta*, n. 58, 1996. Pàg. 10-13.
- DE VILLOTA, P. (de) *Las mujeres y la ciudadanía en el umbral del siglo XXI*. Madrid: Editorial Complutense, 1998.
- DEL RÍO, T., "La discriminación positiva", a *Mujer, Derecho y Sociedad*. Sevilla: Fundación el Monte, 1996. Pàg. 321-339.
- DIOTIMA. *Il pensiero della differenza sessuale*. Milà: La Tartuga, 1987.

- DURÁN Y LAGUNA, P. "Una aproximación comparada a las acciones positivas. El caso de Italia, Noruega y Argentina". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34, 2000. Pàg. 279-298.
- FERRAJOLI, L. "La differenza sessuale e le garanzie dell'uguaglianza". *Democrazia e Diritto*, n. 2, 1993. Pàg. 49-73.
- FINLEY, L.M. "Transcending Equality Theory: a Way Out of the Maternity and the Workplace Debate". *Columbia Law Review*, 1986, 6, 1986. Pàg. 1118-1182.
- FRASER, N. "¿Qué tiene de crítica la teoría crítica? ¿Habermas y la cuestión del género?", a GARCÍA AMADO, J.A. "¿Tienen sexo las normas? Temas y problemas de la teoría feminista del derecho". *Anuario de Filosofía del Derecho*, IX, 1992. Pàg. 13-42.
- GARCÍA AMADO, J.A. *Igualdad y discriminación*, ponència presentada al congrés internacional La Personal y el Derecho en el Fin de Siglo, Santa Fe, Argentina, 1996.
www.geocities.com/collegepark/unio/3939.
- GIL RUIZ, J.M. *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*. Granada: Universidad de Granada, 1996.
- GIMÉNEZ, P. "Algunas cuestiones en torno al tema 'mujer y derecho'", a BERGALLI, R. (ed.) *Contradicciones entre derecho y control social*. Barcelona: M. J. Bosch/Goethe Institut, 1998.
- GRAU, E. "De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990", a DUBY, G. i PERROT, M. *Historia de las mujeres*. Madrid: Taurus, 1993.
- HABERMAS, J. *Facticidad y validez*. Madrid: Editorial Trotta, 1998.
- HABERMAS, J. *Conciencia Moral y acción comunicativa*. Barcelona: Península, 1991.
- IRIGARAY, L. *Ese sexo que no es uno*. Madrid: Saltés, 1982.
- JÓNASDÓTTIR, G.A. *El poder del amor*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1993.
- KOHLBERG, L. *Essays on Moral Development*. San Francisco: Harper and Row, 1984.
- LLIBRERIA DE DONES DE MILÀ *No creas tener derechos*. Madrid: Horas y Horas, 1991.
- LÓPEZ DE LA VIEJA DE LA TORRE, T. "Tolerancia y cuotas de representación femenina". *Derechos y Libertades*, n. 5, 1995. Pàg. 253-263.
- MACKINNON, C. *Hacia una teoría feminista del Estado*. Madrid: Cátedra, Colección Feminismos, 1989.
- MEEHAN, J. *Feminist Read Habermas. Gendering the Subject of Discourse*. Nova York: Routledge, 1995.
- MESTRE, R. "Derecho y género. A propósito de El feminisme com a crítica de Neus Campillo". *Anuario de Filosofía del Derecho*, 1998. Pàg. 337-347.
- MINOW, M. *Making All the Difference*. Cornell University Press, Ithaca, 1990. Pàg. 50-78.
- MINOW, M. "Rights of One's Own". *Harvard Law Review* 98, 5, 1985. Pàg. 1084-1099.
- MOLINA, C. *Dialéctica feminista de la ilustración*. Madrid: Anthropos, 1995.
- MOUFFE, C. *El retorno de lo político*. Barcelona: Paidós, 1999.
- OKIN, S. *Justice, Gender and the Family*. Nova York: Basic Books, 1989.
- ORTEGA, M., SÁNCHEZ, C. i VALIENTE, C. (de) *Género y ciudadanía*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1999.

- PATERMAN, C. *El contrato sexual*. Madrid: Anthropos, 1995.
- PICONTÓ-NOVALES, T. "Family Law and Family Policy in Spain", a KURCZEWSKI, J. i MACLEAN, M. *Family Law and Family Policy in New Europe*. Oñati: Oñati International Series in Law and Society- Dartmouth, 1997.
- PINEDA, E. "¿El mito de la feminidad cabalga de nuevo?" *El viejo topo*, núm. extr. 10, 1980. Pàg. 19.
- RUBIO, A. *Feminismo y ciudadanía*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer, 1997.
- RUBIO, A. "Rousseau: El binomio poder-sexo". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, n. 31, 1994. Pàg. 147-167.
- RUIZ MIGUEL, A. "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional". *Doxa*, n. 19, 1990. Pàg. 79-82.
- TAUB, N. i WILLIAMS, W. "Will Equality Require More Than Assimilation, Accommodation, or Separation from the Existing Social Structure?", a SMITH, P. *Feminist Jurisprudence*. Nova York: Oxford University Press, 1993.
- VALCÁRCEL, A. "El sentido de la libertad". *Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, 34, 2000. Pàg. 399.
- VALCÁRCEL, A. "El derecho al mal". *El Viejo Topo*, n. extra 10, 1980.
- VALIENTE, C. "El feminismo institucional en España: El Instituto de la Mujer 1983-1994". *Revista Internacional de Sociología*, 13, 1996. Pàg. 163-204.

6. Rebel·lió i adaptació: processos d'institucionalització del moviment feminista*

Sònia Ruiz García

Llicenciada en ciències polítiques i de l'administració per la UAB. Directora del Programa del pla d'igualtat del Servei de Promoció de les Polítiques d'Igualtat Dona—Home de la Diputació de Barcelona.

Amor, ¿quina ombra aixeca barricades / al pas de l'ona en festa? ¿Quina lluita / abrusa els teus carrers? ¿Quin tren escala / El cos balb de la por i obre la misa / Dels teus ulls i l'explora? Tot de besos / Calquen pasquins de revolta. / - Deixa'm, amor! Tinc la casa revolta / I el cor per endreçar. Faig barricades amb deixies d'hivern, runa de besos [...] / - Amor, les barricades i la lluita / oblidaran l'escala de la mina / quan, dins, els besos facin la revolta!¹

Aquest article es desprèn d'un estudi titulat «Rebelión y adaptación. Evolución e institucionalización del movimiento feminista. El caso de Barcelona», centrat en un període comprès entre finals del decenni dels anys vuitanta i inicis del segle XXI, moment que correspon a trencaments teòrics i d'acció col·lectiva del moviment feminista protagonista del primer període postfranquista, a la creació d'un feminisme institucional i la integració de part de les demandes feministes a l'agenda política, així com a l'aparició de noves estructures i discursos. L'objectiu de l'article és fer més clars els *processos d'institucionalització del moviment feminista* i mostrar els seus impactes a les estructures i a l'acció col·lectiva del moviment.

La lluita contra les relacions patriarcals es difumina per donar lloc a la política de les dones. Les estructures es multipliquen, s'atomitzen i s'«enxarxen», alhora que es dissipen les referències feministes en un moment d'apogeu de l'associacionisme de dones. Els discursos passen de les polítiques redistributives d'inicis del període fins al predomini de les vinculades al reconeixement, a la reivindicació cultural (Fraser, 1997 i 2005). En l'article s'identifica el marc d'acció col·lectiva del moviment feminista com l'espai propi.

En primer lloc mostrem el marc teòric i metodològic que guia l'anàlisi del procés d'institucionalització. Les conclusions es presenten pel que fa a l'estructura d'oportunitat política del període, els canvis en les estructures i algunes de les característiques de la seva mobilització, i se'n destaca, en especial, el marc d'acció col·lectiva. Què comporta i quines han estat algunes de les conseqüències del procés d'institucionalització del moviment feminista?

*Aquest article està sota llicència de Creative Commons i en reserva alguns drets.

1. Fragments de *Sextina revolta*, M. MERCE MARÇAL.

Marc teòric i metodològic: moviment, processos d'institucionalització, teories de moviments socials i perspectives feministes

*The feminist position has to be the result rather than a starting point for struggle.*²

Encara que de vegades parlem gairebé de manera indistinta de *moviment feminista*, *moviment de dones* i *associacionisme de dones*, hi ha una sèrie d'elements que diferencien els tres termes.

El moviment feminista s'identifica com a moviment social format per activistes que prenen consciència d'interessos que comparteixen, es mobilitzen i estableixen una estratègia i un discurs enfront de la normativitat patriarcal vigent. Així mateix, els grups feministes tindran consciència o interessos comuns i els seus objectius s'emmarcaran al voltant de reivindicacions polítiques, cosa que no passa, necessàriament, en el cas de l'associacionisme de dones. S'afirma, per tant, que *moviment de dones* és qualsevol grup, associació o organització configurat únicament o en la seva gran majoria per dones.³ Les dues formes pertanyen al moviment de dones, però les segones no tenen per què dedicar esforços al trencament dels models assignats, als processos d'alliberament cognitiu (De Miguel, 2003), al qüestionament de la discriminació i les desigualtats de gènere o les estructures patriarcals. La trobada entre dones, les pràctiques conjuntes, no comporten directament un replantejament de la subordinació de les dones a les nostres societats, encara que pugui ser un primer contacte amb la teoria i la pràctica feminista (FPF, 1999).

Pertanyen al moviment feminista els grups que es mobilitzen per una transformació de la política com a participació activa en la vida pública i privada. El moviment feminista utilitza un diagnòstic i una concepció d'objectius que són polítics (Valcárcel, 2001) i que produeixen propostes alternatives a les normes i estructures imperants.

Classificar el moviment feminista com a nou moviment social no seria el més òptim per a un moviment les primeres reivindicacions del qual, realitzades per grups de dones cohesionats a Catalunya, daten de 1889 amb la formació de la Societat Autònoma de Dones o l'Agrupació de Treballadores Autònomes de Barcelona (1891). Witting defensa la necessitat d'anomenar *feminista* al moviment *actual* per subratllar la història de les vindicacions i el llaç polític amb el primer moviment (Witting, 1981). I és que el moviment feminista sotmès a —o que propicia— les transformacions socials, polítiques i econòmiques apareix o desapareix de la història (Fagoaga i Luna, 1986) i en determinats moments s'institucionalitza.

2. La posició feminista ha de ser el resultat, més que no pas un punt d'inici de la lluita. Schmidt-Gleim, M; M. Verloo.

3. L'exigència de *no-mixticitat* és pròpia d'algunes agrupacions de dones.

Partint de la base de la diversitat de projectes i de propostes feministes, s'opina que el feminisme, la seva filosofia política i la seva pràctica són, abans que res, un projecte en contínua transformació i reconstrucció, tant pel que fa als seus discursos, com a les estructures en què agafa forma i a l'acció col·lectiva de què es dota com a moviment. I en períodes determinats pateix processos d'institucionalització. Les desigualtats de gènere són multiformes i el quefer feminista se centra, en part, en la visibilització de la teranyina de les discriminacions i subordinacions estructurals.

L'anàlisi d'un procés d'institucionalització d'un moviment social té diversos aspectes interessants i la mateixa definició de *institucionalització* comporta obrir un parèntesi aclaridor. Tot moviment social té entre les seves característiques principals el fet de no pertànyer a l'*entramat institucional*: la seva antiinstitucionalitat (Ibarra i Tejerina, 1998). Les seves reivindicacions proposen maneres de fer alternatives que denoten una manifesta tensió amb les institucions i es doten d'estructures visiblement diferents de les institucionals. El cas del moviment feminista al llarg dels segles n'és una clara evidència, ja que ha estat generador de discursos i de pràctiques molt diferents de les imperants.

Aquest article se centra en els processos d'institucionalització que pateix el moviment feminista en el període d'anàlisi, encara que és fonamental evidenciar que els processos d'institucionalització han estat *bidireccionals* i que també es materialitzen en la creació d'un *feminisme institucional* (Lovenduski, 1997; Bustelo, 2002; Valiente, 1994):⁴ orgànicament, en la fundació de l'Institut de la Dona (1983), la creació de l'Institut Català de les Dones (1989) i la proliferació de regidories de la dona i d'igualtat a la província (semta, el 2006), sobretot a partir de 1995⁵.

La creació d'organismes governamentals amb la missió d'elaborar, d'implantar i d'avaluar polítiques d'igualtat de gènere, es podria denominar com una de les màximes expressions d'institucionalització de les reivindicacions feministes. L'aparició de les polítiques de gènere en els diferents àmbits governamentals de l'Estat espanyol ve molt determinada per l'impacte de la legislació i de les polítiques comunitàries i internacionals (Lombardo, 2004), i per una sintonia amb les reivindicacions del moviment feminista internacional en aquest període.

La institucionalització de les demandes d'un moviment social —o de part d'aquestes demandes— ha estat qualificada de factor concloent per tal que els moviments socials

4. Lovenduski planteja qüestions interessants sobre si les buròcrates o *femòcrates* es poden considerar *feministes institucionals*, i va més enllà quan es pregunta si la institucionalització dels interessos feministes ha creat xarxes de feministes en els aparells estatals. Valiente parla d'un feminisme d'estat.

5. Noves recerques han indicat la diferència entre formalització, institucionalització i estatalització. La primera és refereix a indicadors d'estructura organitzativa (personal contractat, existència d'estatuts, professionalització,...). El segon es vincula a indicadors de relació amb la institució, mentre que l'estatalització té a veure amb les demandes i el discurs del moviment un cop són assolides per l'Estat. (Owells i Coll, 2007).

entrin en processos d'institucionalització després d'un (curt) període d'existència (Ibarra i Tejerina, 1998). En aquest sentit, s'investigarà què succeeix quan el moviment feminista es veu forçat a compartir l'espai polític, i quina incidència tindrà aquest desplaçament de l'*esfera pública* en la configuració dels seus objectius, estructures i acció col·lectiva.

I és del moviment de dones d'on sorgeixen les «sospites» i els plantejaments de canvi:

El moviment feminista, que tradicionalment s'ha caracteritzat per ser un moviment autònom i dinàmic, ha estat parcialment engolit pel sistema [...]. Podem parlar d'un moviment feminista oficial que ha acabat col·laborant plenament amb les institucions [...] (LDS, 2004).

Constatem que el discurs i la pràctica feministes, que van néixer fa anys com a discurs i pràctica revolucionàries i alternatives, avui dia esdevenen, en determinats àmbits, institucionals, acomodades, conservadores i poc reivindicatives. Diem institucional en el sentit d'estar dins del sistema (GLF, 2001).

L'objecte d'aquest article és, per tant, albirar els processos d'institucionalització del moviment feminista, per a la qual cosa analitzem els canvis en les estructures i en l'acció col·lectiva del moviment. El marc metodològic es basa en les teories de moviments socials, fet que va despertar-ne la revisió a partir d'una perspectiva feminista, ja que els paràmetres utilitzats moltes vegades pecaven d'una manca de perspectiva de gènere. Aquestes teories van ser aplicades a casos d'estudi⁶ i a una revisió històrica del moviment. L'anàlisi es va centrar a partir de les eines següents:

L'estructura d'oportunitat de política (EOP) ajuda a explicar la incidència i «el grau en què és probable que els grups siguin capaços d'accedir al poder i de manipular el sistema polític» (McAdam, 1998). Acostuma a tenir en compte les oportunitats *politiques* —les directament vinculades al sistema polític del moment— i també té un fort component cultural. L'EOP defineix l'entorn polític i les possibilitats que tenen els moviments socials per incidir-hi.

En aquest punt cal destacar tots els aspectes que incideixen directament en la configuració del sistema patriarcal i de les desigualtats entre dones i homes. Fem referència a criteris sexuals i de gènere, i així determinem que el moviment feminista acostuma a trobar una estructura d'oportunitat política tancada, a causa del fet que les desigualtats i

6. Criteris de selecció dels casos d'estudi: grups 1) que pertanyin al moviment feminista; 2) qüestionament de la subordinació patriarcal, les desigualtats de gènere i que indaguin en les seves causes i formes de dominació; 3) grups que plantegin alternatives, les difonguin i creïn, així, una consciència col·lectiva lligada a la transformació social; 4) acció no sectorialitzada en un àmbit concret d'activitat (laboral, violència, salut, etc.); 5) activitat circumscripita al període d'anàlisi; 6) grups amb prou material escrit per realitzar l'anàlisi de discurs.

les violències de gènere es troben en (re)definició permanent, són multiformes i requereixen llargs processos de sensibilització i de conscienciació social. A l'EOP s'han assenyalat els elements següents:

a) Punts d'accés al sistema i alineament de les elits: com ara les oportunitats polítiques, culturals, socials i de gènere que sorgeixen o són fruit del treball del moviment feminista. Alhora, indiquen que determinades circumstàncies poden resultar en una capacitat de desenvolupar, difondre i integrar les seves propostes.

b) Sistema d'aliances amb altres moviments socials i, especialment, amb el feminisme institucional.

c) Connexió amb el *temps mundial*: *Zeitdiagnose* del moviment feminista.

Les estructures de mobilització són canals col·lectius —formals i informals— a través dels quals les persones es poden mobilitzar i implicar en l'acció col·lectiva (McAdam, McCarthy i Zald, 1999). L'anàlisi de les tipologies i característiques organitzatives del moviment feminista ajuda a mostrar la materialització dels processos d'institucionalització. La progressiva atomització del moviment serà un dels elements que cal destacar, i la creació de xarxes, una de les estratègies per curtcircuitar-la. La progressiva desaparició de la categoria *feminista* és un element clar d'institucionalització per la invisibilització que comportarà.

Si bé en aquest punt no ens aturarem especialment en el nivell micro —el funcionament intern de les organitzacions—, pel que fa a l'acció col·lectiva del moviment interessa aportar els criteris de Jo Freeman d'estructuració democràtica a les organitzacions (feministes). L'autora assenyala els següents: 1) la delegació per mètodes democràtics, 2) l'exigibilitat de responsabilitats, 3) la distribució de l'autoritat entre el major nombre de persones possible, 4) la rotació de llocs de responsabilitat, 5) la difusió de la informació, 6) l'accés igualitari als recursos; i s'afegeix a aquesta llista un nou element com a nou criteri que cal tenir en compte, 7) la promoció de la formació —com a intercanvi de coneixements i apropiació de pràctiques i discursos.

Amb la seva acció col·lectiva, els moviments socials busquen comunicar i transmetre les seves reivindicacions, generen solidaritat i identitat entre els seus membres, desafien (Olson, 1992) i plantegen estratègies. Així mateix, les seves pràctiques remeten a les produccions simbòliques al voltant de les quals els moviments emmarquen les seves reivindicacions. L'estratègia d'acció col·lectiva d'un moviment social està molt lligada a l'EOP de cada moment i, en aquest cas, ve determinada per l'entrada de les desigualtats de gènere en el terreny de l'acció institucional.

L'acció col·lectiva s'analitza primer com a repertori de confrontació (Tilly, 1998), distribuint els recursos d'entitats respecte a tangibles (diners, espai, difusió) i simbòlics es-

pecialitzats (experiència, accés i aliances amb altres xarxes associatives, accés als mitjans de comunicació, estatus dins del moviment) i simbòlics no especialitzats (temps i compromís) (Freeman, 1979). La institucionalització del moviment feminista es percep clarament respecte al repertori de confrontació que utilitza. A llarg termini es rebutgen les accions i les estratègies que no funcionen i el pas del temps acaba fent convencional —i ineficaç— allò que en un principi era innovador (Olson, 1992).

Si bé no es presenten conclusions respecte a una anàlisi dels impactes del procés d'institucionalització en el discurs del moviment feminista, sí que es mostren les conclusions respecte al seu marc d'acció col·lectiva (Snow i Benford, 1988), que aporta referències als objectius del moviment en el període concret d'estudi segons una anàlisi de marcs. Els moviments emmarquen la seva acció col·lectiva entorn de símbols culturals escollits a partir de referències culturals (Tarrow, 1997, p. 210).

Els moviments socials incideixen en l'àmbit cultural, social i polític perquè creen sistemes de creences i codis d'interpretació de la realitat (Ibarra i Tejerina, 1998, p. 12). Al seu torn, fer o crear feminisme és realitzar *teoria del discurs*, que és una presa de consciència discursiva dirigida a allò polític amb l'objectiu de transformar l'actual paradigma d'exclusió, d'explotació i d'opressió de les dones (Colaizzi, 1990, p. 20).

Un marc és un esquema interpretatiu que estructura el significat de la realitat (Bustelo i Lombardo, 2005). La seva funció és explicar la realitat a través de determinats valors, elaborar diagnòstics que impliquen tant la identificació d'un problema com l'atribució de culpabilitat o causalitat, mobilitzen i suggereixen formes d'acció alternatives (Snow i Benford, 1988, p. 197-217; Ibarra, Gomà i Martí, 2002, p. 44).

En aquest article s'entén que un dels marcs d'acció col·lectiva més importants del moviment feminista, la qüestió al voltant de la qual s'han mobilitzat més recursos i ha unit un major nombre de grups de dones de manera conjunta durant el període d'anàlisi en una reivindicació d'èxit, ha estat la creació de l'espai propi: estratègia i dilema.

Estructura d'oportunitat política: la irrupció en escena del feminisme institucional

A continuació presentem un quadre on apareixen dates i moments clau del feminisme institucional amb perspectiva global i local:

1983. Primer programa per a la dona, Ajuntament de Barcelona.

1985. Centre de Documentació de la Dona, Ajuntament de Barcelona.

1985. Llei de bases del règim local: estableix que les corporacions locals poden dur a terme activitats complementàries a altres administracions públiques en matèria de promoció a la dona.

1986. Entrada de l'Estat espanyol a la Comunitat Europea i adopció del patrimoni comunitari en polítiques d'igualtat de gènere.
1989. Creació de l'Institut Català de la Dona, Llei 11/1989, Parlament de Catalunya, i del Consell Nacional de Dones de Catalunya (256 membres el 2005).
1991. I Pla municipal per a les dones. Regidoria de la Dona de Terrassa.
1991. Integració serveis de planificació familiar a la xarxa sanitària pública.
1993. Creació del Centre Municipal d'Informació i Recursos per a les Dones (CIRD).
1994. Creació del Consell de Dones de Barcelona.
1995. Conferència Mundial de Dones de Pequín.
1996. Proliferació de regidories de la dona o d'igualtat, de centres d'atenció, informació i documentació, i de consells de dones a la província de Barcelona.
1996. Jornades Vint Anys de Feminisme. Participació directa d'ajuntaments i de consells de dones.
1996. Creació de l'Oficina Tècnica del Pla d'Igualtat de la Diputació de Barcelona.
1997. Tractat d'Amsterdam (article 2.3 i d'altres).
1999. 1r Congrés de les Dones de Barcelona.

En el moment en què s'estableixen organismes responsables de la promoció de la igualtat de gènere en l'àmbit local hi ha un enfortiment democràtic i s'instaura un punt d'accés al sistema directe per a les demandes del moviment associatiu. Serà un canal privilegiat no exempt de controvèrsies. Les reivindicacions tenen un interlocutor clar a l'administració, encara que siguin depurades per elements burocràtics, quedin destil·lades o perdin el sentit inicial de la vindicació, i poden arribar fins i tot a ser contraproductius per a la igualtat de gènere. Igualment, la maquinària institucional requereix una cooptació de membres, i les activistes, moltes vegades, han estat les que han definit i integrat les estructures institucionals.

Les aliances estratègiques més importants del moviment feminista s'han trobat també allà, a les institucions. En general, l'estratègia de negociació i de confrontació de reivindicacions ha utilitzat canals dissenyats per l'administració pública per vehicular es demandes del moviment, com ara els consells de dones, els congressos d'associacions de dones (1999, Barcelona, i 2003, Catalunya) o espais de negociació *ad hoc*.

La consulta periòdica a les entitats i els grups de dones per part del feminisme institucional també es presenta com una de les pràctiques establertes, encara que desperta controvèrsies en el mateix moviment.⁷ Si bé les referències sobre la possibilitat o impossibilitat de portar a terme polítiques feministes des de les institucions continua visible en el discurs, també apareixen pràctiques de pressió política o *lobbying* que són àmplia-

7. El 2003 Ca la Dona manifesta el seu descontentament amb aquest tipus de pràctiques, que les institucions generalment assumeixen com a voluntàries per part de les activistes.

ment acceptades. Aquest acostuma a estar dirigit a l'obtenció de recursos —també canalitzats a través de les subvencions econòmiques— i respecte a reivindicacions concretes (preguntes al Parlament de Catalunya, influència en l'elaboració de lleis i polítiques públiques, etc.). Gran part de les pràctiques de relació entre la institucionalitat i el moviment es viuen des del prisma de *dona-moviment a dona-institució*, *pontejant* així el dilema que sobreviu en el moviment respecte a l'essència patriarcal de la institució. I, encara que la relació entre activistes i femòcrates és constant —i moltes vegades es converteix en *triangle de vellut*, quan s'uneixen les acadèmiques—, des d'estudis europeus es posa de manifest una manca de participació activa del moviment feminista en la implantació d'estratègies de transversalitat de gènere (Verloo, 2005).

En la seva relació amb altres moviments socials, el feminista ha participat visiblement en les mobilitzacions pacifistes i contra la guerra (Ca la Dona, Dones per Dones, etc.), però no es perceben grans connexions amb altres moviments socials que podrien ser d'interès estratègic.⁸ Respecte a les aliances en l'àmbit internacional, algunes de les xarxes més importants han portat a terme activitats a Barcelona, entre elles la Marxa Mundial de Dones o la xarxa Las Mujeres Cuentan. La participació del moviment feminista *agrupat* en esdeveniments internacionals com ara el Fòrum Social no ha esdevingut una tasca continuada durant el temps de l'estudi.

Entre les oportunitats que aporta aquesta EOP trobem la incorporació de part de les demandes feministes i el desenvolupament de polítiques específiques i de transversalitat de gènere que contribueixen a l'enfortiment democràtic i a la lluita contra les desigualtats de gènere. Els riscos que han comportat processos d'institucionalització en el si del moviment es mostren en una revisió de les reivindicacions feministes des de paràmetres burocràtics, les carències pressupostàries i de plantilla dels mateixos organismes d'igualtat, un elevat cost en temps i experiència de les activistes invertit en els processos institucionals —amb transvasament de membres inclòs—, una relativa pèrdua d'autonomia i de capacitat d'actuació (la dependència de les subvencions i l'exemple de la co-optació de la gestió dels centres de planificació familiar) i una pèrdua de protagonisme del moviment feminista com a actor hegemònic en el panorama polític.

Estructures de mobilització: pluralisme, atomicitat i xarxes

Les estructures organitzatives de què es dota el moviment feminista de Barcelona en el període d'estudi presenten una gran varietat. El pluralisme de grups, entitats i asso-

8. Un dels casos d'estudi se centra en el Grup de Lesbianes Feministes, organització que participa en la formulació de discursos i d'estratègies de la lluita gai-lèsbica. Si diferenciem per àmbits temàtics, apareixen aliances puntuals.

ciacions és una de les característiques principals de l'associacionisme de dones. La institucionalització no representa una disminució numèrica, com a mínim pel que fa a l'associacionisme de dones. En el panorama barceloní apareixen noves formes d'organitzar-se. La dècada dels noranta s'ha definit com «l'explosió de la diversitat, de pràctiques molt plurals i d'enorme diversificació en el terreny del pensament i en el de l'organització del mateix moviment» (Montero, 2002, p. 29). Les estructures autònomes, els grups de dones, continuen sent la manera predominant del moviment de dones, encara que hagin proliferat altres maneres que s'han multiplicat en aquest període.

Els dies 1, 2 i 3 de novembre de 1985 van tenir lloc, a les Llars Mundet de Barcelona, les III Jornades Estats 10 Anys de Lluita del Moviment Feminista, on es van reunir més de quatre mil dones a diferents fòrums de discussió. Barcelona no va tornar a viure una reunió feminista d'aquestes característiques fins al cap d'onze anys. L'impacte d'aquestes jornades va ser determinant en l'apogeu de l'associacionisme de dones, ja que entre 1985 i 1989 es crearen a la ciutat de Barcelona quaranta-dues associacions noves de dones, un 55,8% de les quals s'englobava en la categoria de *reivindicació i drets de les dones*, davant d'un 71,4% del període entre 1980 i 1984.⁹ El descens de la reivindicació política com a objectiu fonamental de les organitzacions de dones no havia fet sinó començar.

El 1996, cent cinquanta-nou grups de dones (de tot Catalunya i alguns de les Illes Balears i del País Valencià) es van adherir a les Jornades XX Anys de Feminisme. D'aquests grups,¹⁰ cent eren de la ciutat de Barcelona. A Catalunya, segons la *Guia d'associacions i d'entitats de dones de Catalunya*, de l'Institut Català de la Dona,¹¹ el 2002 hi havia set-centes cinquanta-una associacions de dones.

Associacionisme de dones a Catalunya. Classificació temàtica¹¹

La temàtica o objectiu que engloba un nombre major d'associacions de dones a Catalunya és la cultural (21,6%), seguida del lleure (17%), la salut (11,3) i les educatives (11). La categoria amb un menor percentatge d'associacions de dones és la de planificació familiar (2,4%), problemàtica totalment integrada a l'agenda i a l'estructura institucional. La classificació de *reivindicació feminista* o de *reivindicació política* queda emmudida.

9. Aquestes dades han estat elaborades a partir de l'estudi d'Alemaný i Morón de la bibliografia.

10 En aquesta categoria incloem els grups que s'estenen per tot el territori català, ja que generalment tenen la seva activitat central a Barcelona.

11. Institut Català de la Dona, *Guia d'associacions i d'entitats de dones de Catalunya*. És possible consultar-la per Internet. S'han utilitzat les dades del 9 de juliol de 2002.

Àmbit temàtic	Nombre d'entitats	%
Culturals	374	21,6
Educatives	190	11,0
Jurídiques	98	5,7
Lleure	294	17,0
Medi ambient	85	4,9
Planificació familiar	42	2,4
Salut	196	11,3
Social: altres	59	3,4
Social: immigració	77	4,4
Social: solidaritat i cooperació internacional	116	6,7
Social: violència de gènere	127	7,3
Treball	73	4,2
TOTAL	1.731	100,0

Per la seva banda, la *Guia d'associacions de l'Ajuntament de Barcelona*¹² recull cent vuitanta-vuit associacions, entitats i grups de dones a la ciutat de Barcelona el 1998. El novembre de 2001 a Barcelona n'hi havia dues-centes noranta-tres.

Associacions de dones a Barcelona¹¹

El mapa de l'associacionisme de dones a Barcelona va augmentar en termes absoluts, encara que és evident que aquelles organitzacions que tenien entre els seus objectius fonamentals la lluita per l'emancipació de les dones van perdre pes en el panorama associatiu a favor de l'inici d'una sectorialització i diversificació, cosa que sembla que comporta una progressiva pèrdua de l'objectiu de la reivindicació política. Baixa el nombre d'associacions polítiques reivindicatives i augmenten les relacionades amb l'ajuda o el suport a les dones com a individus, amb la inserció professional o amb la presa de con-

12. Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes de la *Guia d'entitats i d'associacions de Dones de Catalunya* de l'Institut Català de la Dona. Com veiem, hi apareixen mil set-centes trenta-una associacions, xifra superior a les set-centes cinquanta-una que es presumien com a totalitat. Les dades s'extreuen d'una autoclassificació de les organitzacions que tenen una resposta múltiple. Utilitzem la classificació de 2002. Actualment, les categories han estat modificades a vint-i-dues, entre les quals s'ha inclòs l'opció feminista, que té un total de cinquanta-vuit organitzacions a tot Catalunya.

13. L'edició utilitzada per a aquesta anàlisi és al Centre d'Informació i Recursos per a les Dones de l'Ajuntament de Barcelona, amb informació recopilada fins al 16 de novembre de 1998, i és l'actualització de la que es va publicar el 1994. La guia pretén «respondre a la voluntat d'informar àmpliament sobre les motivacions, els interessos i els objectius de treball de les associacions i entitats de dones de Barcelona i, alhora, posar de manifest la riquesa de la diversitat del teixit associatiu femení».

Àmbit temàtic	Nombre d'entitats	%
Art	12	4,10
Comunicació	5	1,70
Consells de participació	13	4,44
Cooperació internacional	5	1,70
Coordinadores i federacions	4	1,67
Cultura i lleure	61	20,82
Ecologia	2	0,68
Educació no sexista	2	0,68
Espais	3	1,02
Immigració i minories ètniques	13	4,44
Lesbianisme	7	2,39
Pacifisme	1	
Política	13	4,44
Professionals	16	5,46
Religions	7	2,39
Salut	12	4,10
Societat	46	15,70
Solidaritat	16	5,46
Treball: empresàries	8	2,73
Treball: inserció laboral	2	0,68
Treball: sindicats	33	11,26
Violència contra les dones	5	1,70
Xarxes	7	2,39
TOTAL	293	100,00

ciència de situacions de violència. Es reemplacen els valors col·lectius d'una consciència de transformació social comuna per beneficis personals i d'assistència (Kamienski, 2004).

La categoria de polítiques inclou, en totes dues classificacions, les comissions o secretaries de la dona de partits polítics. El criteri feminista s'invisibilitza o queda diluït en una multitud de tipologies o objectius. On es troba el moviment feminista? Cultura i societat o xarxes i espais?

Les formes d'organització que ha assumit el moviment són múltiples, cosa que està en la seva línia habitual d'innovació en l'autoorganització. Mantenen la tipologia d'associació, de grup o d'entitat autònoma (amb diferents objectius i línies d'actuació, algunes també professionalitzades o «onegeitzades»); són corrent d'opinió, reflexió i investigació

en el món acadèmic; són associacions de dones professionals; *lobbies* o grups de pressió política; secretaries de partits polítics o departaments sindicals; grups d'expressió artística i cultural. S'han convertit en institucionalitat feminista a partir dels consells de dones i les mateixes regidories de la dona i d'igualtat.

Davant d'aquest nombre d'associacions de dones, l'atomicitat s'alça com una nova característica del moviment, cosa que es constata en la varietat d'organitzacions que treballen en camps sectorialment diferenciats (salut, treball, lesbianisme, cultura, etc.) i en la desaparició del panorama barceloní del treball a coordinadores feministes.

Davant d'aquesta situació d'atomicitat i de l'absència de coordinadores feministes des de l'inici dels anys vuitanta, s'opta de mica en mica per la creació de xarxes: temàtiques, territorials i vivencials. El màxim exponent d'aquesta estructura-estratègia del moviment feminista a Barcelona pren forma en la Xarxa Feminista,¹⁴ creada a partir de les Jornades XX Anys de Feminisme a Catalunya (1996). Les xarxes feministes es constitueixen com a «espai de relació entre dones i grups de dones amb l'objectiu de mantenir el vincle i propiciar intercanvis d'idees i propostes»¹⁵ i també al voltant de discursos i d'objectius concrets. Això no obstant, l'apogeu de les xarxes s'evidencia a partir de 2002, quan es crea la Xarxa de Dones per la Salut o la Xarxa Feminista contra la Violència de Gènere (Estat espanyol).¹⁶ El 1993, organitzacions de dones de barri creen la Plataforma Unitària contra la Violència de Gènere. Objectius territorials uneixen altres xarxes, com ara la Federació de Dones del Baix Llobregat; formada per divuit associacions, opten pel model de representació i s'allunyen de l'assembleari. La Federació de Dones del Baix Llobregat va ser molt activa en les reivindicacions contra la feminització de la pobresa d'una nova xarxa mundial, la Marxa Mundial de les Dones 2000. I sense abandonar els vincles entre allò local i allò global trobem la xarxa Las Mujeres Cuentan, impulsora de la Vaga Mundial de Dones a Barcelona i pertanyent a la Campanya Internacional de Dones per un Salari per al Treball sense Sou.

L'estructuració en xarxa ofereix una dimensió organitzativa en què el moviment feminista se sent còmode ja que la interconnexió es realitza de manera horitzontal, buscant un allunyament dels sistemes jerarquitzats i piramidals. Això no obstant, les xarxes no són per si mateixes garants d'un funcionament democràtic. Resulta significatiu observar com la xarxa de xarxes, Internet —tal com s'indicarà més endavant—, no ha estat explotada per a l'acció col·lectiva del moviment en aquest període.

14. El 2002 agrupava tres-centes seixanta dones individuals i grups.

15. Presentació de la Xarxa Feminista a la web <<http://www.pangea.org/xarxafem/>>. Consulta: maig 2004.

16. La Xarxa Feminista contra la Violència de Gènere té, entre les seves organitzacions fundadores, la Federació de Dones Progressistes, l'associació federada de la qual a Catalunya és la Federació de Dones de Catalunya per la Igualtat.

Pel que fa a les estructures internes, l'assemblearisme es manté, però és una pràctica més en un gran ventall de models organitzatius. La gran majoria dels grups de dones tenen, com a mínim, una comissió *coordinadora* de les accions i activitats. Gran part dels grups de dones no tenen en compte la formació —en la participació, en la reflexió, en l'apropiació, en la difusió— com un dels principis bàsics per a una estructuració i un funcionament democràtics. La funcionalitat de les organitzacions feministes dels anys vuitanta es va veure colpejada per la manca d'estructures clares i aquest model no es repeteix. Es podria dir que s'ha après dels «errors» del passat i que fins i tot alguns dels grups més assemblearis busquen recollir les seves experiències i reflexions i traspassar-les a format paper o electrònic, en contraposició amb aquella tirania de carència de torns de paraula o d'elaboració d'actes. La controvèrsia de l'única militància o la doble militància perd vigència davant de la incorporació d'activistes a les institucions. Els canvis en les estructures s'han produït, moltes vegades, per tractar amb la institucionalitat o segons les seves necessitats. L'obligatorietat de registrar una associació per tenir accés a subvencions i ajudes públiques n'és l'exemple més clar.

Repertori de confrontació i marc d'acció col·lectiva

Diversos autors han constatat la crisi de l'acció col·lectiva dels *clàssics*¹⁷ moviments socials entre mitjan decenni dels anys vuitanta i mitjan dècada dels anys noranta a l'Estat espanyol (Pastor, 1998; Ibarra i Tejerina, 1998). El moviment feminista no en serà una excepció i la manca d'innovació en el seu *repertori de confrontació* serà un dels elements de la seva institucionalització.

La capacitat de difusió i de comunicació de les reivindicacions feministes a Barcelona no gaudeix de bona salut. Les publicacions feministes perden la transcendència de dècades anteriors. El 1990 desapareix LaSal, edicions de les dones, i la revista del Grup de Lesbianes Feministes *Tribades* ho fa el 1997. Més enllà de la revista de Ca la Dona i de la revista *Dones*, de l'Associació de Dones Periodistes de Catalunya, el moviment feminista a Barcelona no té revistes d'àmplia difusió durant el període d'estudi. La forma predominant de difusió de les activitats i de les informacions són els mateixos espais: butlletins en línia i alguna llista de correu electrònic, cosa que demostra una voluntat de *mantenir la moral i el compromís de les ja militants*, però no aconsegueix l'ampliació del seu activisme i difícilment transcendeix el cercle de les *ja convençudes*.¹⁸ La creació

17. El moviment obrer és anomenat *moviment social clàssic* per diversos autors i autores. Altres ho consideren un *nou moviment feminista social*.

18. A tall d'exemple: la Biblioteca Francesca Bonnemaison, que té un dels fons especialitzats en la dona més importants de tot Catalunya, rep només quatre revistes de dones de la ciutat de Barcelona: *La veu de Torre Llobeta*, *Dones de Sant Martí*, la revista *Ca la Dona* i *Dones*, de l'Associació de Dones Periodistes.

de mitjans de comunicació propis en aquest període no es planteja com a possibilitat fins a inicis del segle XXI.

El moviment feminista no ha desenvolupat formes que comunicuessin les seves reivindicacions i demandes per a la sensibilització social i la cooptació de noves activistes. Les relacions entre les dones del mateix moviment s'estableixen com a fonamentals; en canvi, la captació o l'entrada de noves activistes, no. S'evidencia un bloqueig generacional i una reduïda regeneració de l'activisme. L'esquerda generacional entre les activistes s'amplia cada vegada més, així com la de classe i l'ètnica.

La manca d'innovació en l'acció es mostrarà en aquesta progressiva pèrdua de capacitat d'interessar a noves activistes i també pel que fa a les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC). Internet i les TIC, en general —sense ser la panacea tenint en compte l'esquerda digital de gènere, d'edat i de classe—, poden ser l'element essencial per frenar l'atomització del moviment o, com a mínim, impedir que l'aïllament dels grups i de les mateixes dones sigui menys intens, així com per captar noves i joves activistes. I no només en l'àmbit local, sinó participant de l'oportunitat d'ampliar sabers i estratègies arreu del planeta.

El moviment feminista a la ciutat de Barcelona no està especialment vinculat a les «ciberpràctiques» en els noranta. Encara són poques les organitzacions de dones que tenen una pàgina web i menys encara les que la mantenen actualitzada. L'ús estratègic de les TIC no és explotat pel moviment feminista i el debat sobre el que podria ser una nova estratègia es presenta en termes de mostrar-se a favor o en contra de l'ús de les TIC. S'aprecia la seva importància, però encara no se'n fomenta la utilització per a l'acció feminista.¹⁹ El limitat ús estratègic de les TIC minva la capacitat del moviment per interessar potencials militants i per comunicar la seva acció col·lectiva.

El carrer, la conquesta de l'espai *públic*, *exterior*, no és la prioritat del moviment feminista a Barcelona. S'organitza una manifestació cada any, el 8 de març, amb lemes de reivindicació diversa i és també una acció unitària a la qual se solen adherir desenes d'organitzacions de dones i on s'utilitzen cartells que es pengen a carrers de diferents punts de Barcelona i ciutats adjacents.

Més enllà de les commemoracions —institucionalitzades— es constata una tendència general a abandonar el carrer, encara que hi ha excepcions que han de ser destacades, malgrat que es tracta d'accions puntuals en què es fa una apropiació de l'espai públic i que són portades a terme per organitzacions aïllades.²⁰ Ara una nova data està fent que

19. En el període d'estudi trobem dos grups de dones vinculats a «ciberpràctiques»: *Ciberdones* i l'Espai de Dones de Pangea.

20. Recordem accions del GLF amb estàtues del Parc de la Ciutadella o la significativa campanya, amb èxit, per reivindicar un carrer «per a les lesbianes». Barcelona disposa ja d'un carrer que es diu Safo.

les dones es manifestin a moltes ciutats i pobles del Barcelonès, el 25 de novembre, Dia Internacional contra la Violència de Gènere.

Marc d'acció col·lectiva: estratègies i dilemes

El marc d'acció col·lectiva que ha guiat l'estratègia del moviment feminista els anys d'estudi ha estat la creació de l'espai propi. Aquest espai es converteix en *leitmotiv* del moviment i en acció col·lectiva d'èxit.

L'espai és un element essencial per a la teoria i la pràctica feminista i ha estat objecte de reflexions continuades. L'espai forma part de la ideologia —de la representació del món—, la qual és sempre modelada per la classe dominant i sobretot per la categoria dominant: els homes (Vianello i Caramazza, 2002, p. 39).

Les feministes han plantejat críticament l'espai moltes vegades com a dicotomia entre allò *públic* i allò *privat*, dualitat que ha estat la pedra de toc de gran part de la filosofia feminista i de la configuració del patriarcat. Aquesta dualitat es percep com a universal, transcultural i transhistòrica (Pateman, 1996). Les anàlisis sobre espai públic - espai privat són multidisciplinàries i es fonamenten en la relegació de les dones a l'esfera privada o domèstica i en l'àmbit públic com a escenari del quefer dels homes, entre els quals hi ha una jerarquització.

Les dificultats de l'accés de les dones a l'escenari públic, la seva invisibilització, la seva discriminació en aquesta esfera; la subordinació i repressió que també es donen a l'espai privat, es complementen i es recullen en la reivindicació «Allò que és personal és polític». Aquest lema feminista rebutja la «divisió social entre l'esfera pública i la privada, amb tipus diferents d'institucions, activitats i atributs humans [...]». *A priori* no s'ha d'excloure cap institució o pràctica social com a tema propi de discussió i d'expressió públiques» (Young, 1986, p. 114), ni de reivindicació.

També s'han indicat les formes d'explotació capitalista que s'alimenten a l'espai privat i que no són objecte de cap valoració, i que, per tant, són invisibilitzades i no comptabilitzades. Per Delphy (2002), la base econòmica del patriarcat es troba a l'espai privat. Actualment, el treball domèstic també ha sortit al mercat i s'ha privatitzat en un esdevenir entre els dos espais, però les dones continuen sent les que se n'ocupen i es tracta d'un sector de condicions laborals precàries i de remuneració deficient.

L'espai públic ha patit transformacions amb la progressiva aparició en escena de les dones, i, encara que s'intuïa, cal recordar que la seva simple integració en l'esfera pública no ha significat una transformació feminista (Lombardo, 2005; Pateman, 1996; Fraser, 2005). La presència al mercat laboral, per exemple, ha comportat dobles i triples jor-

nades, contractes a temps parcial que no sustenten les necessitats econòmiques i que augmenten la feminització de la pobresa, economia submergida i una discriminació directa i indirecta que s'acarnissa contra les dones. I és que segurament l'estratègia s'ha de dissenyar com a revisió de la totalitat, de les dues esferes, diagnosticant i pronosticant la perspectiva integral: «Cada situació és una trobada entre *allò que és privat* i *allò que és públic*» (Mouffe, 1999, p. 118).

I la institucionalització de les demandes feministes, la seva entrada directa a l'agenda pública, a l'esfera política tradicional, entesa com a l'espai polític-públic, ha comportat necessàriament un impacte en l'acció col·lectiva del moviment feminista. Quin és l'espai del moviment feminista en un moment en què irromp el feminisme institucional, alhora que es constata que la simple integració de les dones en l'àmbit públic no representa la solució esperada?

Quin és l'espai del moviment feminista?

De les reivindicacions amb més d'èxit del moviment feminista durant el període, cal destacar la feina constant i continuada d'apropiació d'espais propis. Un moviment social generalment viu l'espai com un recurs per a l'acció col·lectiva.²¹ Un recurs tangible i, fins a cert punt, intercanviable per d'altres. En el cas del moviment feminista, l'espai presenta una problematització que va més enllà del que és palpable.

En el moviment feminista de Barcelona, l'espai no s'ha viscut només com a lloc físic, sinó com a marc d'acció col·lectiva, com a objectiu essencial del moviment: «Voliem un espai que donés valor als sentiments i als vincles afectius i que donés suport a la transformació personal i al treball sobre la pròpia subjectivitat» (CLD, 2003).

Després de l'entrada en crisi dels primers espais autogestionats de dones, l'inici dels anys vuitanta es va caracteritzar per la manca d'espais —per a molts moviments socials— i especialment de llocs on les dones poguessin trobar-se fora de la llar, compartir i articular estratègies de canvi.

L'estratègia d'acció política per a l'apropiació d'espais per part del moviment ha presentat múltiples formes: des de la negociació, la pressió política a les institucions i dels negocis *ad hoc*, passant per l'*okupació* (1986 i 2000), la petició i declaració des de consells de dones, fins a les manifestacions del 8 de març dedicades a l'obtenció d'es-

21. En certa manera el moviment feminista fa un treball *simbòlic* en el marc dels moviments per l'*okupació*, que entenem directament vinculat a la creació i *okupació* d'espais autònoms com a reivindicació política. En el període d'anàlisi hi ha grups feministes directament vinculats a aquest moviment. Les Tenses, vinculades a diferents centres socials *okupats* —especialment La Hamsa de Sants—, són un exemple concret de la Barcelona de finals del segle xx.

país concrets. L'associació d'una gran varietat d'organitzacions per a l'obtenció d'espais mostra, al seu torn, la unió al voltant d'un objectiu concret.²²

La reivindicació i creació d'espais propis per part del moviment feminista ha estat analitzada per diverses autores anglosaxones vinculades al feminisme radical nord-americà (Echols, 1989) o la segona onada feminista a Nova Zelanda (Holmes, 2000). Segons aquesta última, era més fàcil per a les dones actuar com a actores polítiques si no estaven en juxtaposició directa amb els homes i creaven els seus propis espais «alliberats de la dominació masculina»; aquests espais també es van organitzar per explorar els elements en comú que tenien entre les dones i relacionar-los (Holmes, 2000). I, també, davant la pèrdua de l'hegemonia del discurs feminista en els espais polítics públics.

La Xarxa Feminista sorgida després de les Jornades XX Anys de Feminisme s'estableix com un «espai de relació i de comunicació per donar a conèixer tot allò que fem, sentim i pensem les dones» (1996, p. 407). L'objectiu de la relació entre les dones és fonamental. És allò que algunes autores han anomenat *la política de les relacions —politics of relationships—* (Holmes, 2000). La transformació social del feminisme es troba en «la relació política que establim entre nosaltres (les dones)» (CLD, 2003).

A les Jornades XX Anys de Feminisme hi ha un debat específic sota el títol «Espais de dones», i davant una pregunta concreta: «Hem de parlar d'espais de dones o d'espais feministes?». La resposta sembla que es troba en la primera opció. L'elecció és rellevant. El moviment feminista a Barcelona, un cop païda la ruptura entre la militància doble i l'única, buscarà la unió determinada pel fet de ser dones. La unió i l'estratègia d'acció col·lectiva ve donada per la diferència sexual. Un marc d'acció que lliga «l'alliberament de la dona amb el desenvolupament i el manteniment d'una contracultura femenina» (Alcoff, 2002), en un espai propi.

En contraposició a aquest marc d'acció col·lectiva *general*, hi haurà altres pràctiques —atomitzades— en què cal l'alliberament d'espais, en concret dels tangibles, però atorgant la mateixa importància a l'ocupació dels simbòlics. El Grup de Lesbianes Feministes dirà que «estenent, fent créixer i alliberant espais del domini heteropatriarcal».²³

22. La reivindicació anterior a 1999 i la final consecució del Centre de Cultura de les Dones el 2003 n'és un dels últims exemples concrets: «El Centre de Cultura de les Dones es proposa com un espai de trobada, intercanvi i creació, que reculli les aportacions que en el terreny de la cultura han promogut les dones des de sempre i en tots els àmbits. Entenem aquest espai cultural de dones com un instrument de participació i de millora de la qualitat de les condicions de producció de la cultura de les dones»

23. Extret de la pàgina web del grup. En aquest punt és interessant assenyalar les darreres formes d'ocupació de l'espai públic per part de grups o col·lectius: la creació de parcs...i «el botellón»?

Un marc d'acció col·lectiva dels *espais propis de dones* estarà determinat per la diferència sexual, a la qual caldria afegir l'amplitud de les discriminacions i subordinacions generades pel sistema patriarcal.

Més enllà de l'espai públic i del privat: el dilema de Woolf

Virginia Woolf, en la seva obra *Una habitació pròpia*, afirmava que les causes per les quals les dones no havien aconseguit destacar en el món literari era la manca d'una renda que els permetés tenir temps per invertir-lo en l'escriptura i una habitació pròpia: un espai físic a la seva disposició. L'habitació pròpia és un recurs fonamental a mercè de la creació.

La reivindicació d'una «habitació pròpia» s'ha d'entendre com a mitjà, no com a fi. Representa un recurs, no un objectiu. Si es converteix en objectiu corre el risc d'esdevenir tirania i aïllament.

La presència de la dona a l'espai públic ha estat estranya fins fa poques dècades, tot i que sens dubte les dones sempre han sortit dels *espais privats*: a treballar (encara que fos de manera invisible i sota discriminacions), a comprar, a portar les criatures a l'escola, per endinsar-se en altres espais privats: visites a familiars, etc. Del Valle afirma que els espais de dones, els espais feministes, han de ser concebuts com a espais pont (Del Valle, 1991).

Els espais interiors són «els que van de la porta del carrer a l'habitatge», fins i tot tenint en compte que les xarxes socials també es poden activar des de l'espai interior (mitjançant les TIC, per exemple) i «s'identifiquen amb aspectes propis de la vida privada: la cura del cos, la vida sexual i reproductiva» (Del Valle, 1991, p. 9), així com les relacions. Els espais públics, en canvi, són llocs «de tots i totes» i «abracen sectors diferenciats de població definits per l'edat, el sexe, la classe social, l'ocupació, la condició física i la ideologia política» (Del Valle, 1991, p. 10). Els espais pont són denominats per l'autora com a *suports de canvi* i el seu futur és desaparèixer «un cop hagin complert els seus objectius»: són necessàriament circumstancials (Del Valle, 1991, p. 18). Entre les característiques d'aquests espais trobem el fet que les dissenyadores dels espais en són les protagonistes i que es tracta d'espais on «crear estratègies per arribar a l'altra banda» (Del Valle, 1991, p. 18). Aquests espais es troben entre els «interiors» i els públics, perquè es mouen en una esfera pública, però continuen tenint referències directes amb els espais privats (activitats codificades com a típicament femenines o relacions entre dones, per exemple).

La creació i reivindicació d'espais propis, com a marc d'acció col·lectiva del moviment feminista, suggereix diferents aspectes que es detallen a continuació, en un ventall d'elements positius i de riscos que s'anomena *dilema de Woolf*.

L'espai propi del moviment feminista és necessari mentre hi hagi «pont» i lloc de reflexió i de relació entre les dones, però no s'entén si no és com a recurs-estratègia per a la progressiva ocupació de l'espai públic i la reformulació i transformació de l'espai privat (i personal). En cas contrari, pot esdevenir espai de defensa de l'espai propi i no una eina de canvi feminista.

La reivindicació i creació d'espais propis ha d'anar acompanyada d'una planificació d'objectius per a la seva translació a l'esfera pública, si no corre el perill de romandre com a objectiu, quan l'objectiu del moviment feminista és la transformació social.

- L'espai propi ha de ser, a més d'espai d'interrelació, espai d'extrarelació, és a dir, lloc a partir del qual es creïn aliances, connexions i articulacions que ampliin l'àmbit del propi espai i afavoreixin l'entrada de noves activistes. Afavorir la intergeneracionalitat i l'entrada de noves i diverses activistes és fonamental.
- La pregunta de si els espais propis de les dones, en l'era de les TIC, han de tenir tan sols qualitat d'espai físic s'amplia quan es tenen en compte les dificultats de mobilitat de moltes dones i el temps de què disposen, ben reduït a causa de les responsabilitats múltiples a què han de fer front.
- Un espai del moviment feminista no pot ser únicament un *espai de dones*, sinó que ha d'integrar reflexions que incideixin en totes les formes en què es diversifica el sistema patriarcal (sexualitat, classe, ètnia, etc.) i integrar, quan escaigui, la participació dels homes. El debilitament en la utilització del concepte *feminista* no beneficia l'acció col·lectiva.
- L'espai propi del moviment feminista requereix uns mecanismes democràtics de control que evitin la perpetuïtat dels grups dominants i treballin per la renovació constant de les dones i de les xarxes que volen i s'han d'implicar en la transformació feminista.

Bibliografia

- ALEMANY, C.; MORÓN, M. *Les iniciatives de les dones a la ciutat de Barcelona*. [Estudi no publicat encarregat per la Regidoria d'Afers Socials i Joventut de l'Ajuntament de Barcelona], 1992.
- BUSTELO, M. «La evaluación de las políticas de igualdad de género. Conclusiones a partir de una metaevaluación de planes de igualdad centrales y autonómicos». Jornades de Polítiques d'Igualtat organitzades el desembre de 2002 per l'Ajuntament de Gasteiz.
- BUSTELO, M.; E. LOMBARDO. «*Mainstreaming* de género y análisis de los diferentes "marcos interpretativos" de las políticas de igualdad en Europa: el proyecto MAGEEQ». 2005. <www.proyectomageeq.org> [Consulta: maig 2006]
- CA LA DONA. «Un espai on la política de les dones és la política». Document llegit al Congrés d'Associacions de Dones de Catalunya, maig 2003.
- LES DONES DEL SAC. «El desencontre». *Ca la Dona*, 2004.
- COLAIZZI, G. [ed.]. *Feminismo y teoría del discurso*. Madrid: Cátedra, 1990.
- COLL, G.; CRUELLES, M.; Entre l'impacte i la pèrdua d'autonomia: estratègies dels moviments socials en front de les institucions públiques. Els casos del moviment ecologista, feminista i lèsbic-gai-transsexual, 2007. Recerca no publicada: IGOP-Institut de Govern i Polítiques Públiques.
- FAGOAGA, C.; L. LUNA. «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales». *Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Ordenamiento Jurídico y Realidad Social de las Mujeres, Siglos XVI a XX*. 1986.
- FÒRUM DE POLÍTICA FEMINISTA DE MADRID. «Análisis de la situación actual de la alianza entre asociaciones de mujeres. Estrategias». *La organización de las asociaciones de mujeres*. Madrid: Fórum de Política Feminista, 1999.
- FRASER, N. «Mapping the Feminist Imagination: from Redistribution to Recognition to Representation». Conferència de Nancy Fraser a Barcelona, juny de 2005.
- FRASER, N. «Justitia interrupta. Reflexiones críticas desde la posición postsocialista». *Siglo del Hombre*, Santafé de Bogotá, 1997.
- FREEMAN, J. «A Model for Analyzing the Strategic Options of Social Movement Organizations». Primera publicació amb el títol «Resource Mobilization and Strategy: A Model for Analyzing Social Movement Organization Actions». A: ZALD, Mayer N.; MCCARTHY, John D. [ed.]. *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass.: Winthrop Publishers, 1979, i a <www.jofreeman.com> [Consulta: maig 2004]
- FREEMAN, J. «The Tyranny of Structurelessness». Primera publicació a *Women's Liberation Movement*. 1970. <www.jofreeman.com> [Consulta: maig 2004]. Traducció al castellà de Fany Rubio. <www.nodo50.org/mujeresred> [Consulta: maig 2004]
- GOMÀ, R.; P. IBARRA, P.; S. MARTÍ, [coord.]. «Creadores de incertidumbres. Insensatos y además... impredecibles». *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria, 2002.

- GRUP DE LESBIANES FEMINISTES. *El vestit nou de l'emperadriu*. Barcelona: Grup de Lesbianes Feministes, 2001.
- IBARRA, P.; B. TEJERINA. «Hacia nuevas formas de acción colectiva». *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- LOMBARDO, E. «Integrating or Setting the Agenda? Gender Mainstreaming in the European Constitution-Making Process». *Oxford Journals, Social Politics*. <<http://sp.oxfordjournals.org/cgi/content/abstract/12/3/412>> [Consulta: març 2006]
- LOVENDIUSKI, J. «Feminismo institucional: género y estado». A: URIARTE, E.; ELIZONDO, A. [coord.]. *Mujeres en política*. Barcelona: Ariel, 1997.
- MARÇAL, M. *Llengua abolida (1973-1988)*. València: Eliseu Climent Editor, 1989.
- MCADAM, D. «Orígenes conceptuales, problemas actuales y direcciones futuras». A: IBARRA, P.; TEJERINA, B. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- MCADAM, D.; J. MCCARTHY; M. ZALD. «Oportunidades, estructuras de movilización y procesos enmarcadores: hacia una perspectiva sintética y comparada de los movimientos sociales». *Movimientos Sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo, 1999.
- MIGUEL, A. de «El movimiento feminista y la construcción de marcos de interpretación: el caso de la violencia contra las mujeres». *Revista Internacional de Sociología - RIS*, núm. 35 (2003), p. 127-150.
- MONTERO, J. «Apuntes de un recorrido por el movimiento feminista». A: GRAU, E.; P. IBARRA, (coord.). *El futuro de la red. Anuario de movimientos sociales 2001*. Donostia; Barcelona: Betiko Fundazioa: Icaria Editorial, 2002.
- OLSON, M. *La lógica de la acción colectiva*. Mèxic: Limusa, 1992.
- PASTOR, J. «La evolución de los nuevos movimientos sociales en el Estado español». A: IBARRA, P.; B. TEJERINA. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- PATEMAN, C. «Críticas feministas a la dicotomía público / privado». *Perspectivas feministas en teoría política*. Madrid: Paidós, 1996.
- SCHMIDT-GLEIM, M.; M. VERLOO. «One more Manifesto of the Political», IWM, Vienna, Working Paper n.º 2, 2003.
- SNOW, D.; BENFORD, R. «Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization». *Internacional Social Movement Research*, 1, 1988, p. 197-217.
- TARROW, S. *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Editorial, 1997.
- TILLY, C. «Conflicto político y cambios sociales». A: IBARRA, P.; TEJERINA, B. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- VALCÁRCEL, A. «Qué es y qué retos plantea el feminismo». *Sí. Tú puedes. Formación política de mujeres*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001.
- VALIENTE, C. *Feminismo de estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994*. Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994.
- VERLOO, M. «Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality». Document per a la Conferència General de l'ECPR a Budapest del 8 al 12 de setembre. 2005.

VIANELLO, M.; E. CARAMAZZA. *Género, espacio y poder. Para una crítica de las Ciencias Políticas*. Ediciones Cátedra, 2002.(Feminismos)

WITTIG, M. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos. No se nace mujer* (1981). Barcelona: Egales, 2006.

7. Polítiques i estratègies d'igualtat en l'àmbit local. L'experiència de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat

Alba Garcia Sánchez

Llicenciada en història (especialitat d'història de l'art) per la UB. Responsable del Programa contra la violència masclista al Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya.

L'administració local, la més propera a la ciutadania, ha portat a terme, des que hi ha democràcia, un seguit d'accions i estratègies per afavorir l'equitat i la igualtat entre dones i homes al llarg de tot el territori de l'Estat. Ha estat un desenvolupament heterogeni i desigual que, per manca de marc competencial específic i únic, depèn massa de les decisions polítiques i conjunturals dels diferents governs municipals. Incloure o no a l'agenda pública les polítiques de dones, d'igualtat i d'equitat esdevé fonamental per la seva consolidació i continuïtat. Comptar amb estructures, recursos econòmics i persones que desenvolupin una planificació estratègica de les polítiques farà que la tasca de l'administració local esdevingui clau per contribuir al canvi social que pot obrir la porta a una situació on les dones no siguin objecte de les polítiques, sinó que en siguin els subjectes.

L'estudi d'aquest àmbit de desenvolupament de polítiques públiques ens brinda l'oportunitat de conèixer els seus orígens, veure el seu particular recorregut històric, la relació amb els altres nivells de l'administració i la relació tan estreta amb les polítiques comunitàries i internacionals, el grau de consolidació de les accions, els diferents models organitzatius i de funcionament, accions, programes i plans que moltes vegades han estat mirall d'altres institucions i organismes i que formen un paquet d'experiències i pràctiques valuoses; en definitiva, un àmbit que hem d'analitzar, conèixer i tenir en compte quan parlem de polítiques públiques de dones, d'igualtat o d'equitat.

L'herència

Els pobles i les ciutats de la Catalunya del present són hereus d'una època històrica que va marcar tres generacions de ciutadanes i de ciutadans en molts aspectes de les seves vides. Persones que amb els seus problemes, expectatives i propostes ara són les que comparteixen, decideixen les nostres ciutats actuals i hi viuen i hi conviuen. Aspectes que els ajuntaments del present (i del futur) han de tenir en compte a l'hora de planificar les seves polítiques públiques.

El llarg període de la dictadura franquista, entre altres aspectes, va propugnar un model estereotipat de les dones. El model educatiu i les consignes polítiques d'institucions annexes al règim, com ara la Sección Femenina de la Falange y de las JONS, dedicaven grans esforços a promoure aquest model de dona submissa, eternament menor d'edat i sense drets individuals. També va definir en tot moment quin havia de ser el seu lloc, el seu rol dins aquella societat i el seu lloc, per descomptat, en la institució familiar. Directrius que van marcar l'educació i la formació de dues o tres generacions de dones que van actuar de maneres molt diverses: algunes van assumir aquesta realitat sense més, d'altres la van qüestionar i van intentar canviar-la des d'instàncies ben diferents i amb graus de consciència també molt diferent, però, així sí, aprofitant totes aquelles oportunitats oficials, formals, informals o clandestines que aquella situació anava brindant.

Les dones, durant els darrers anys del franquisme, van passar de la lluita per la supervivència a prendre consciència del valor i la necessitat de la participació ciutadana (García-Nieto París, 1993). Tant la vida laboral com l'acció ciutadana són factors que fan despertar sensibilització i conscienciació, motiven les dones a formar-se, a tenir coneixements i cultura (la taxa d'analfabetisme era alta entre les dones i ho va seguir sent durant dècades fins al final de la dictadura), a prendre consciència de la seva condició, a conèixer els drets bàsics i, per tant, a adonar-se de la necessitat de mobilitzar-se.

Els anys setanta, a més a més, arriben alguns textos dels Estats Units, de França i de la Gran Bretanya, i, sobretot, el 1975, que les Nacions Unides declaren com a Any Internacional de la Dona. El desembre del mateix any es porten a terme les Primeras Jornadas de Liberación de la Mujer, a Madrid, i uns mesos més tard, el maig de 1976, ja mort el dictador, es fan les Primeres Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona.¹

Aquests dos esdeveniments signifiquen la confirmació i la reafirmació davant el règim, però també davant de l'oposició democràtica, del fet que existeix un moviment de dones amb inquietuds, maneres d'estar pròpies i reivindicacions específiques i pren caràcter de moviment social autònom (Grau, 1993). «A partir de llavors es creen grups i espais de dones molt diversos i en gairebé tots els àmbits. La major part d'organitzacions pretenen ser assembleàries, obertes i unitàries i intenten prendre decisions per consens més que per majoria, no ser jerarquitzaes» (Cervera Rodón, 1996).

1. «El 1976 [...], al cap de poc de la mort del dictador i en semiclandestinitat, celebràvem al Paranimf de la Universitat de Barcelona les Primeres Jornades Catalanes de les Dones a Catalunya. Prop de quatre mil dones, diferents, polèmiques, contradictòries, ens amuntegàvem, les unes damunt de les altres, assegudes a terra, enfilades [...], sentint el recer d'aquella sala, matriu càlida de la nostra aparició pública», paraules de Manola, p. 12 de la presentació de: DDAA, 20 anys de feminisme, Barcelona, Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i l'Ajuntament de Barcelona, 1996.

Aquestes reivindicacions² que van arribar a pobles i les ciutats de l'entorn de Madrid i Barcelona van desencadenar un seguit de demandes que els diferents grups de dones van canalitzar de manera diferent. A Barcelona i l'Àrea Metropolitana van ser l'origen de centres de planificació, assessories jurídiques, grups d'autoajuda i reivindicacions polítiques per canviar la legislació discriminatòria, que els anticonceptius entressin en la Seguretat Social, l'accés al treball assalariat amb igualtat d'oportunitats i condicions, la socialització del treball domèstic, l'accés a tots els nivells de l'educació, la coeducació, el dret a la lliure disposició del propi cos, més educació sexual, la legalització de l'avortament, la supressió de la legislació que perseguia l'homosexualitat, la legalització del divorci, l'abolició del Servicio Social, la supressió de l'adulteri com a delictes, etc. (Bodelón, 2003).

El naixement del primer centre de planificació familiar l'any 1977 al Prat de Llobregat (I. Gràcia Fernández, 1998) és el símbol de tota aquest període: posar a l'abast de totes les dones, independentment del nivell d'ingressos i condició, els serveis mínims per garantir una cura del propi cos, una maternitat planificada, una sexualitat —diferenciada de la reproducció— saludable i satisfactòria, informació, assessorament i presa de consciència. Quelcom molt important per moltes dones i grups que es van preparar, es van informar i, amb ajut d'alguns i algunes professionals, van poder «divulgar opuscles, denunciar, propagar l'autoconeixement i l'autoajuda (Cervera Rodón, 1996).

Persones que havien militat o participat en diferents moviments socials i polítics en la clandestinitat accedeixen als governs locals en les primeres eleccions democràtiques. La presència de dones en els primers consistoris va ser molt escassa: de vuit mil municipis a tot l'Estat només un 1,1% havien estat dones alcaldesses el 1979, i hi va haver molt poques regidores. Tot i així, aquelles persones d'esquerres que havien estat lluitant pels drets fonamentals ara eren al govern. Moltes, obreres, estudiants, membres d'associacions veïnals, sindicalistes, intel·lectuals, feministes, havien d'agafar les regnes de les ciutats que tantes vegades havien imaginat en reunions i en documents i havien d'assumir aquelles reivindicacions dels moviments socials, en general, i del moviment feminista, en particular.

Els anys vuitanta

En aquesta dècada, les administracions públiques fan un esforç per definir els marcs competencials i es creen organismes específics per al desenvolupament de les polítiques d'igualtat que directament o indirectament, juntament amb els programes internacionals i europeus, serviran de models i de referent.

2. Conclusions, ponències i documents que es troben a la publicació de la Comissió Catalana d'Organitzacions no Governamentals, 1977.

El Govern de l'Estat crea l'Institut de la Mujer com a organisme autònom (1983). El 1985 es defineix el marc competencial per a les administracions locals amb la Llei reguladora de bases de règim local que, juntament amb el desenvolupament de la legislació sobre els serveis socials, definirà el marc d'actuació de les polítiques d'igualtat a escala local.

L'entrada a la UE (1986) i la creació d'organismes encarregats de les polítiques adreçades a les dones i a la igualtat a la major part dels governs autonòmics (la Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, el 1987, i l'Institut Català de la Dona, el 1989) també esdevindran referents.

Primeres accions als municipis

Les primeres accions als municipis estan molt vinculades al grau de compromís que anaven adquirint els ajuntaments amb el moviment de dones. Es plantegen l'actuació a partir de tres àmbits: la informació dels drets de les dones i l'assessorament jurídic, sobretot en situacions de maltractaments; l'atenció sanitària quant a la planificació familiar i l'educació sexual, i la promoció sociocultural mitjançant escoles de persones adultes i universitats populars (FEMP, 1992). Assumeixen i municipalitzen —sobretot, els municipis més grans— serveis com ara els centres de salut integral, de planificació familiar, les escoles bressol municipals, les escoles de persones adultes, les assessories jurídiques (Garcia Sánchez, 1998). Es comencen a fer les primeres accions positives en matèria d'ocupació aprofitant estratègies i iniciatives comunitàries com ara el NOW (Tot Dona de Vilanova i la Geltrú); els primers programes d'educació que incorporen propostes coeducadores en alguns centres (l'Hospitalet de Llobregat.); els primers equips especialitzats per atendre dones amb greus problemàtiques com ara l'EAD de l'Ajuntament de Barcelona, dins de la regidoria de Benestar Social, o el CAID, a l'Hospitalet, resultat de la pressió de grups i associacions dins de l'Àrea Municipal de Sanitat i Serveis Socials, que esdevé un dels primers serveis específics que «ofereix atenció interdisciplinària específica per a dones de la ciutat que presenten problemàtiques derivades de la discriminació sexista» (Pérez-Portabella, 2002).

El desplegament de la Llei de serveis socials i la manca de marc competencial específic fan que moltes vegades les accions i els primers serveis d'atenció estiguin ubicats o vinculats a les regidories de serveis socials o benestar social i tinguin un caràcter marcadament assistencialista (FEMP, 1992).

El estudio realizado por la Comisión de la Mujer de la FEMP en 1990 y presentado por su presidenta, Vicenta Bosch, en el I Encuentro de Agentes de Igualdad en 1992, revelaba que hasta entonces sólo el 8% de los municipios de más de 50.000 habitantes tenía plan

de igualdad, figura desconocida en los de menor tamaño; que la Concejalía de la Mujer sólo se había creado en uno de cada 15 ayuntamientos de más de 100.000 habitantes (en los de 5.000 a 20.000 habitantes sólo el 2%) y que todo ello repercutía en una asistemática de las políticas municipales de igualdad (FEMP, 1992).

Estructures polítiques i tècniques

L'estudi realitzat per Judith Astelarra per a l'ICD el 1994 entre altres coses revela que els anys vuitanta dels disset ajuntaments estudiats només dos havien iniciat l'àmbit de polítiques; el 1988, cap, i el 1989, tres. D'aquests disset, vuit (47%) tenien regidoria específica, quatre (23%) tenien comissió interdepartamental, i quatre (23%) tenien una unitat específica dins de serveis socials.

Quant al personal, la major part era personal contractat, no funcionari, no estable: un 51% amb llicenciatures i un 37% amb diplomatures, amb una mitjana d'edat de trenta-un a quaranta anys, treballant per contracte, un 51% unes hores a la setmana i un 43% a jornada completa.

En la legislatura de 1991 a 1995 hi ha una incorporació notable de dones a l'espai polític. Les dones d'alguns partits, després d'una tasca de sensibilització i conscienciació interna, aconsegueixen ocupar llocs a les llistes que els brinden la possibilitat de tenir representació municipal. És la legislatura en què es creen més regidories específiques de dones o d'igualtat d'oportunitats.

Segons l'estudi de la Federación Española de Municipios y Provincias (FEMP, 1992), el 1991 es creen el 47% dels àmbits específics per desenvolupar les polítiques als ajuntaments estudiats, responenent, això sí, a una decisió política més que a un plantejament programàtic o estratègic.

La dècada dels anys noranta veu com, a poc a poc, es va superant la crisi de participació del moviment associatiu, que afectava tot tipus d'entitats i grups i també els de dones (Grau, 1993), i torna a sorgir la implicació i el compromís ciutadà de la mà dels nous moviments socials. És un període en el qual es creen en alguns municipis, impulsats pels mateixos ajuntaments, consells municipals de dones (Cornellà, Sant Feliu de Llobregat) i es fa un gran esforç per dinamitzar nous grups i donar suport als més antics.

Aquesta major representació política de dones fa que, d'una banda, els ajuntaments pioners que durant els anys vuitanta havien iniciat accions, programes o serveis, els consolidin (l'Hospitalet) i, fins i tot, es plantegin el disseny de plans integrals o transversals (Barcelona), i de l'altra, els ajuntaments que inicien les polítiques per primera vegada (Sant Feliu de Llobregat, Terrassa), encara que no sempre, afavoreixin la creació d'es-

tructures tècniques mínimes amb més o menys personal i pressupost propi per poder aconseguir els objectius programàtics o atendre els serveis específics adreçats a les dones.

La legislatura següent ve molt marcada pel revulsiu institucional i participatiu que va esdevenir la IV Conferència Mundial de les Dones organitzada per les Nacions Unides a Beijing (la Xina) el 1995. És potser el millor exponent del grau de transferibilitat que poden tenir les polítiques d'igualtat a escala internacional en les administracions més properes a la ciutadania: és «el marco institucional de la globalización del derecho a la igualdad entre hombres y mujeres, un referente positivo para todas las políticas y demandas» (San José, 2003).

Tant l'alta participació de dones catalanes al Fòrum Alternatiu d'Hairou com el treball informatiu i explicatiu posterior dels Acords de Beijing amb la seva Plataforma per a l'Acció fins al 2000 van generar nombrosos grups de treball, xerrades i exposicions,³ així com un transvasament i un diàleg amb tot allò que dones d'arreu del món havien reivindicat, decidit, debatut o rebutjat. Un bon exponent d'aquest moviment va ser el treball en xarxa entre diferents ajuntaments en el marc de la Comissió de la Dona de la Federació de Municipis de Catalunya, adscrita a la de Serveis Socials i formada per tècniques i regidores de diversos ajuntaments catalans i de la Diputació de Barcelona que, després de diverses sessions de treball conjunt, va elaborar tot un treball que després va ser una publicació que tenia com a finalitat adaptar els objectius mundials per al III Mil·leni a la realitat municipal (FCM, 1998).

Un altre exemple d'aquest transvasament també és la incorporació dels objectius, les definicions i les estratègies, com ara el *mainstreaming*, en els plans i les accions de les administracions locals (Pla de Sant Feliu, per exemple).⁴

3. Un bon exemple va ser l'exposició itinerant «Mirant el món amb ulls de dones», Conselleria de Cultura del Consell Comarcal del Baix Llobregat, 1996, que va estar a nombrosos municipis de la província de Barcelona i que va generar una unitat didàctica per a educació primària amb el mateix nom.

4. El Pla d'acció per a les dones de Sant Feliu de Llobregat (1998-2003) aprovat per unanimitat pel Ple municipal el juliol de 1998. Consta de sis apartats i un annex amb documents sobre la Plataforma per a l'Acció de Beijing 95, l'estudi del projecte ESTELA i un estudi sobre el mercat de treball a Sant Feliu de Llobregat. Hi ha una presentació, una introducció que fa referència als moviments de dones, les polítiques a escala mundial, europea, estatal i autonòmica, les Nacions Unides, la Unió Europea, una referència sobre els plans estatals i autonòmics, un apartat sobre el concepte *mainstreaming* i un recull sobre les polítiques públiques d'àmbit local, i un altre apartat on s'apunten conceptes i s'emmarca el Pla quant a competències i marc legal, criteris, dades, línies de treball, eixos i una relació dels àmbits de treball.

Els tipus d'accions i els recursos

Podríem dir, quant als productes o les estratègies de les polítiques públiques a escala local, que a la dècada dels noranta experimenten dues fases: una primera en què s'implanten els primers plans integrals o globals i una segona en què s'analitza com incorporar el nou principi aportat per la IV Conferència de les Nacions Unides sobre les Dones (Beijing 1995) i la seva Plataforma per a l'Acció fins al 2000: el *mainstreaming* de gènere.

L'Estudi d'identificació i avaluació de bones pràctiques en accions d'igualtat d'oportunitats (CIREM, 1998), fruit del treball conjunt d'un seguit d'ajuntaments en el marc del projecte europeu ESTELA, va aportar un primer balanç i informació sobre el tipus d'accions que en aquest període havien desenvolupat els onze ajuntaments participants, el seu impacte, els propòsits de les accions i el grau de transferibilitat en la població al llarg d'uns quatre anys.

Les tres-centes cinquanta accions es van agrupar en cinc grans tipologies i cap no era «pla integral». Totes feien referència als programes d'activitats de tipus cultural i lúdic per a dones, els serveis específics d'atenció, les accions de foment de l'ocupació, les de sensibilització i promoció de la igualtat i les mesures internes. Dels onze ajuntaments del Baix Llobregat, analitzats, cap no comptava amb un pla fins a aquell moment.

L'organització

Si analitzem els aspectes organitzatius, es pot veure que no canvien gaire respecte a l'etapa anterior, tot i que a l'inici de la dècada, i coincidint amb el període preelectoral i electoral, hi ha un augment de dones en les llistes i, per tant, en els càrrecs electes. Vol dir que hi ha nombroses corporacions locals que posen en marxa regidories de la dona i, en aquest cas, tot i que se segueix depenent de decisions polítiques, en alguns programes electorals apareix algun punt sobre les polítiques d'igualtat d'oportunitats municipals.

Quant als recursos humans, hi ha moltes limitacions. Veiem que les administracions locals tenen resistències a l'hora de dotar les polítiques de recursos humans. És difícil la consolidació i continuïtat de les polítiques davant la mobilitat del personal que, igual que els anys vuitanta, encara no compta amb un perfil professional específic en la major part d'ajuntaments. Exceptuant els ajuntaments dels municipis de més de 50.000 habitants, hi ha poca consolidació de personal, dedicacions a temps parcial, prestacions de serveis o dedicacions compartides amb altres responsabilitats municipals. Tot plegat ens dóna un ventall bastant heterogeni tant del nombre de persones tècniques dedicades al desenvolupament de les polítiques en l'àmbit local com una

gran diversitat de perfils professionals, tot i l'esforç que fa temps que estan fent institucions, organismes i entitats per unificar perfils formatius i professionals.⁵

Els pressupostos

Pel que fa als pressupostos, hi ha pocs ajuntaments que no adrecin alguna partida pressupostària a portar a terme accions de promoció de la igualtat d'oportunitats, però tornem a la diversitat quant a fórmules financeres. Hi ha ajuntaments que compten amb partides pressupostàries per al desenvolupament d'accions, programes i plans, i n'hi ha d'altres on les partides depenen d'altres seccions, departaments o àrees. N'hi ha que compten amb plantilles i espais, i n'hi ha d'altres que dediquen recursos al desenvolupament de programes d'activitats. En tots els casos, també és important valorar el suport econòmic de les administracions supralocals com a garantia per al desenvolupament de serveis, programes i plans integrals.

El Programa de la dona de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. Àmbits d'actuació i funcionament

L'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, governat per ICV, el 1991 inicia el desenvolupament de la seva política pública adreçada a les dones i a la igualtat a l'inici de la quarta legislatura amb la creació d'una regidoria específica.

Es va contractar una tècnica i, més endavant, es va crear una estructura organitzativa adscrita a l'Àrea de Serveis a la Persona. Així doncs, el 1992, l'Ajuntament comptava amb una regidora, una tècnica, una única partida pressupostària i un lloc en l'organigrama municipal.

Les primeres accions

El 1992 els primers programes van ser els d'activitats. El primer va ser el que es va crear amb motiu de la commemoració del 8 de març, Dia Internacional de la Dona, en relació

5. Al llarg dels anys noranta, entitats com ara la Fundació Dolores Ibárruri, amb seu a Madrid, però d'àmbit estatal, o l'Institut Basc de la Dona, Emakunde, intenten definir un perfil professional, tècnic, per poder portar a terme i desenvolupar les polítiques d'igualtat d'oportunitats. Es fan programes formatius, recerca i publicacions a aquest efecte i s'aconsegueix que el nom agent per a la igualtat sigui reconegut com una professió per a la Clasificación Nacional de Ocupaciones de l'aleshores anomenat INEM (B. SAN JOSÉ, 2003). Actualment, les edicions de la Diplomatura de Postgrau Gènere i Igualtat d'Oportunitats i del Màster en Polítiques d'Igualtat de Gènere: Agents d'Igualtat, organitzats per la Universitat Autònoma de Barcelona i la Diputació de Barcelona estan donant l'oportunitat de formar tècnics i tècniques per desenvolupar polítiques en tots els àmbits.

amb l'esport amb motiu de l'any olímpic. A partir de llavors, es va crear també el primer espai de reflexió i formació obert a tota la població: les Jornades de Tardor de la Dona, que s'han celebrat sense interrupció fins ara. Aquests han estat espais per a la sensibilització i conscienciació de la població en general i molt especialment per a l'apoderament de les dones en matèria d'igualtat.

Àmbits d'actuació i funcionament

El Programa de la dona està ubicat orgànicament dins l'Àrea de Serveis Personals, dirigida per un regidor/a i per un director/a d'àrea. Els departaments de Serveis Socials, de Cultura, d'Educació i Infància, de Joventut, de Salut Pública, i els programes d'immigració, de participació, de persones amb discapacitats, de gent gran i de dona són els que componen aquesta gran àrea. La Regidoria del Programa de la dona ha compartit responsabilitats amb altres regidories al llarg del temps: Serveis Socials, Cultura, Salut, Gent Gran, Persones amb Discapacitats, Promoció Econòmica.

El Programa s'estructura en sis blocs temàtics

- L'àmbit d'acció supramunicipal conté tots aquells projectes i accions amb altres nivells de l'administració, amb altres ajuntaments o institucions: l'Observatori de Dones als Mitjans de Comunicació, els projectes europeus com ara ESTELA o *Women's Network*, etc.
- La promoció de la recerca històrica i la recuperació de genealogies de dones ha estat un àmbit d'actuació que ha generat productes, com ara la beca de recerca Blanca Bardiera i la col·lecció de llibres que duu el mateix nom; ens ha donat la possibilitat de conèixer la història de la ciutat i de la comarca des d'una perspectiva nova on les dones ja no són invisibles, sinó protagonistes, i també ha facilitat el treball en xarxa amb institucions i organismes culturals de la ciutat com ara l'Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat o el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, amb els quals es col·labora i es porten a terme accions conjuntament com ara cursos de recerca, programes de tertúlies, exposicions⁶ etc.

6. Curs d'iniciació a la recerca, juntament amb el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i el Consell Comarcal del Baix Llobregat; Curs d'història oral de les dones, 1998; Tertúlies a l'Arxiu, 1997-2001; activitats vinculades al programa «8 de març» i a les Jornades de Tardor; Materials del Baix Llobregat. Les dones al Baix Llobregat, 1998, núm. 4; creació d'una col·lecció d'imatges de dones de Sant Feliu de Llobregat; exposició «Les dones hi som», 1999, a càrrec de la historiadora Isabel Segura; col·laboració en l'obra *Les dones i la història* al Baix Llobregat, editada pel Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1998-2002.

- L'àmbit de la sensibilització, formació i apoderament ha estat l'espai adient per als programes d'activitats i tot el que generen de treball conjunt amb el teixit associatiu, els programes de formació especialitzada adreçada a personal tècnic i polític, als grups de dones, a joves o a població en general.
- L'àmbit de participació esdevé l'espai de dinamització per excel·lència del Consell Municipal de les Dones de Sant Feliu de Llobregat.
- L'àmbit del treball transversal ha estat, sobretot, el que ha suposat el disseny, la implantació, el seguiment i l'avaluació del Pla d'acció per a les dones de Sant Feliu i possiblement ho serà també del II Pla. Però també és l'espai pel treball transversal amb altres programes i departaments municipals, com per exemple la Xarxa d'Infància.
- L'àmbit dels serveis d'atenció específica és el Servei d'Informació i Orientació per a les Dones de Sant Feliu (SIOD), que compta amb els dos serveis d'atenció individual especialitzada, l'assessoria jurídica i el suport psicològic, i des d'on es fa orientació i es dona informació sobre qualsevol tema relacionat amb la situació de les dones i la igualtat, esdevé un punt de referència per a tota la població i per al personal municipal i també és l'àmbit des d'on es lidera i coordina la Xarxa de Coordinació i Atenció a les Dones Víctimes de Violència amb el seu circuit d'atenció, els programes de formació i els de prevenció.

Alguns productes

El Programa de la dona ha anat portant a terme simultàniament tant accions específiques adreçades directament a millorar les condicions de vida i la situació de les dones com accions transversals i integrals. Al llarg dels anys han estat significatius productes com ara la *Guia de recursos i serveis per a les dones*, el concurs per al millor cartell anunciador del 8 de març, el Pla d'acció per a les dones, la col·lecció «Blanca Bardiera», el programa de tertúlies a l'Arxiu, els cursos d'habilitats socials i personals, la beca de recerca, els tallers de prevenció de la violència en la parella jove, els programes interdepartamentals adreçats a joves nouvingudes, i tots aquells productes sorgits de la intervenció en matèria de violència vers les dones, per destacar-ne alguns.

La intervenció en matèria de violència vers les dones: la Xarxa

Les polítiques públiques d'àmbit local han tingut, des de finals dels anys noranta, un eix comú que els ha portat a desenvolupar circuits i accions adreçades a l'atenció de les dones que pateixen violència masclista i que trobem en ajuntaments de tot tipus i grandàries.

L'Ajuntament de Sant Feliu compta amb una llarga trajectòria en accions transversals i treball en xarxa que data de principis dels anys noranta des de la redacció d'un projecte de casa d'acollida⁷ com a punt de partida fins a la creació de la Xarxa de Coordinació i Atenció a les Dones Víctimes de Violència el 1999.

Composició de la Xarxa

Les componen agents —recursos, serveis, organismes i institucions— que en un territori concret (en aquest cas, el municipi) actuen en algun moment per atendre un cas de violència des de qualsevol punt, ja sigui l'equip de professionals, el departament, el programa d'atenció, el recurs, el servei o tota la institució. Actualment, la Xarxa a Sant Feliu la formen:

- Departaments i programes municipals: Policia Local, CAS, Programa d'infància, Programa d'immigració, Serveis Socials, Salut Pública i Consum, Educació, Cultura, Programa de gent gran, OAC, Centre Municipal de Formació Ocupacional, Departament de Joventut, Programa de la dona i SIOD.
- Organismes, institucions, serveis i recursos locals: fiscalia, Col·legi d'Advocats, jutjats, metges forenses, centres de salut (ABS i CAP), responsable del Programa d'atenció a la salut sexual i reproductiva de l'ICS, CAP de Salut Mental, Cos Nacional de Policia, grups de dones.

Característiques

La Xarxa es caracteritza per esdevenir més una eina de treball, una metodologia, que una estructura formal. No compta amb una reglamentació com altres òrgans de participació o de coordinació. Es caracteritza per la seva flexibilitat i la seva capacitat d'emmotllar-se en cada moment a les necessitats reals. És un ens formal poc o gens reglamentat i obert en el qual poden entrar i del qual poden sortir els seus membres quan ho creguin oportú. La principal característica d'una xarxa és, d'una banda, l'elasticitat, la flexibilitat, i de l'altra, la convicció que tots els seus nòduls, nusos o membres gaudeixen del mateix estatus i autoritat, cap no és més important que els altres. És una malla en la qual els professionals es troben enllaçats per poder sumar esforços, evitar duplicitats i segones o terceres victimitzacions de les dones.

7. Avantprojecte del centre d'acollida (1992); II Cicle de Conferències al Baix Llobregat: La Violència contra les Dones (1995); monogràfic sobre violència familiar, estratègies de coordinació i atenció a les víctimes (V Jornades de Tardor) (1996); curs Les agressions a les dones en l'entorn familiar; causes, detecció, i elements per a la intervenció i la prevenció, constitució de la Comissió Tècnica i presentació pública de la Xarxa (1999).

Estructura

La Xarxa de Sant Feliu compta amb un plenari, una comissió tècnica, grups de treball i productes.

- El Plenari es un òrgan consultiu, format per persones que poden prendre decisions (caps de servei, jutges, caps tècnics, responsables polítics), que es reuneix un o dos cops l'any i aprova la memòria de l'any en curs i el pla de treball per al proper període. Es fa balanç de les actuacions, s'exposa un resum de les dades quantitatives i qualitatives respecte del perfil de les dones ateses pels diferents serveis que formen la Xarxa i es convida una persona experta en algun dels temes relacionats amb les violències vers les dones per fer una exposició.
- La Comissió Tècnica de la Xarxa esdevé el nucli organitzatiu, de coordinació, encarregat de portar a terme el pla de treball, fa propostes, alhora que esdevé un referent respecte del tema de la violència tant per a la ciutadania en general com per a professionals d'altres àmbits. Esdevé un bon espai de relació entre professionals, proposa grups de treball i temes de recerca, elabora productes, proposa accions, assessora i orienta. La integren persones amb diversitat de perfils professionals i rols diversos, persones que, a la vegada, compten amb un grau d'implicació i compromís alts.
- Com a productes de la Xarxa tenim els programes de formació, els de sensibilització (campanyes), tallers de prevenció de la violència en la parella jove i els circuits. Els circuits són el producte per excel·lència del treball en xarxa. Han estat acordats, consensuats i dissenyats per tots els membres de la Xarxa i, per tant, responen a la realitat del territori. Esdevenen una eina per actuar sempre sobre unes pautes i treballar de manera més eficaç evitant al màxim les duplicitats i les victimitzacions secundàries. A Sant Feliu, la Xarxa compta amb dos circuits locals: un per als casos que es detecta una situació de violència, però no es denuncia, i l'altre per quan el cas comença per una denúncia.

El valor afegit de la Xarxa

Esdevé un bon recurs per a l'atenció coordinada, global i integral de les víctimes en tots els sentits i tenint en compte totes les fases del cicle de la violència. Eviten la victimització secundària, rendibilitzen els recursos econòmics i humans, faciliten la coordinació, i les diferents actuacions són més eficaces.

Les xarxes esdevenen un referent per unificar criteris, vocabulari, conceptes, coneixements, un marc per compartir informació. Faciliten la diagnosi, l'avaluació i el seguiment del model d'intervenció, així com el coneixement de la realitat respecte dels recursos i les necessitats. I, a més a més, han d'esdevenir un espai de cura dels professionals. En

aquests moments esdevenen un dels recursos més adients i eficaços que tenen els agents d'àmbit local per fer front a la violència contra les dones, és a dir, per intervenir localment davant un fenomen de dimensions globals. Són estructures de funcionament i de coordinació que, a la vegada, esdevenen una metodologia de treball.

Fins ara les xarxes estan demostrant que són el recurs més adient per a tot tipus de realitat: tant les que compten amb pocs recursos econòmics i humans com les que en tenen més, tant per a territoris extensos com per a més petits, tant per a àmbits d'intervenció sectorials com per a àmbits globals.

Apunt final

Les polítiques públiques adreçades a les dones, a la igualtat i a l'equitat en l'àmbit local esdevenen estratègies rellevants que cal tenir en compte quan estudiem les polítiques públiques en general. Han generat espais i programes, estructures de funcionament i marcs d'actuació més o menys ambiciosos que, sense comptar amb obligacions competencials específiques, han sabut trobar el marc legal i teòric per poder treballar i força. Tenen en comú nombrosos trets amb les polítiques d'altres àmbits, tant els positius com els negatius, però el caràcter de proximitat a la ciutadania els dona el privilegi de poder canviar, transformar o reforçar les relacions socials entre els homes i les dones des de la quotidianitat, des del que és personal i, per tant, del que realment és.

CRONOLOGIA D'ACTUACIÓ DE LA REGIDORIA

1991

- Creació de la Regidoria

1992

- Incorporació d'una tècnica a temps parcial
- Jornades de Dona i Esport (8 de març)
- I Jornades de Tardor
- Avantprojecte de centre d'acollida

1993

- Creació de la Comissió de Control i Seguiment en relació amb l'assajament sexual

1994

- Creació del SIOD: assessoria jurídica (advocada)

1995

- Participació en el Fòrum d'Hairou de la IV Conferència Mundial sobre les Dones (Beijing, la Xina)
- I Beca de Recerca Novadona (després, Blanca Bardiera)

1996

- Aprovació del Reglament Orgànic del Consell Municipal de les Dones de Sant Feliu

1997

- Creació del Servei de Suport Psicològic (psicòloga)
- Procés participatiu per a l'elaboració del I Pla d'acció
- 1998
- Aprovació pel Ple per unanimitat del Pla d'acció per a les dones de Sant Feliu de Llobregat (1998-2003)
- Projecte europeu ESTELA
- Fòrum de Dones i Ciutat (Fundació M. Aurèlia Capmany)

1999

- Creació de la Xarxa de Coordinació i Atenció a Dones Víctimes de Violència
- Presentació del manual (llibre blanc) *Dones i ciutat*

2000

- Col·lecció «Blanca Bardiera»
- Publicació *Bruixes a Sant Feliu de Llobregat. El procés a Blanca Bardiera (1578)*, de Mercè Gras
- Observatori de les Dones als Mitjans de Comunicació
- Woman's Network, Endavant, UPC
- Participació del Consell Municipal de les Dones en la Marxa Mundial de Dones (Brussel·les)

2001-2002

- Projecte Violeta

2002

- Publicació de *Paraules de dones en la premsa comarcal*. Primer terç del segle xx, de Júlia Cabaleiro, II Beca Blanca Bardiera
- I Congrés de les Dones del Baix Llobregat

2003

- Avaluació del Pla (conveni amb la Diputació de Barcelona)
- Publicació *Dones migrants a Sant Feliu de Llobregat*, d'Eva Rosas Feijóo, III Beca Blanca Bardiera

2004

- Auditoria de gènere (conveni amb la Diputació de Barcelona)

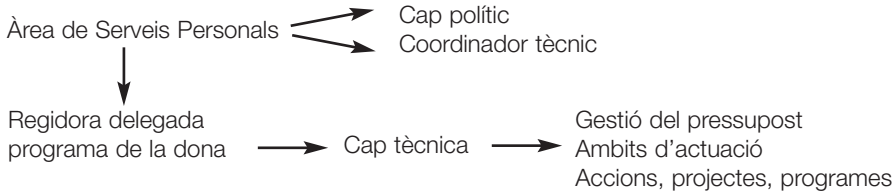
2005

- Conveni CIE (Benestar i Família, Generalitat)
- XIV Jornades de Tardor de les Dones

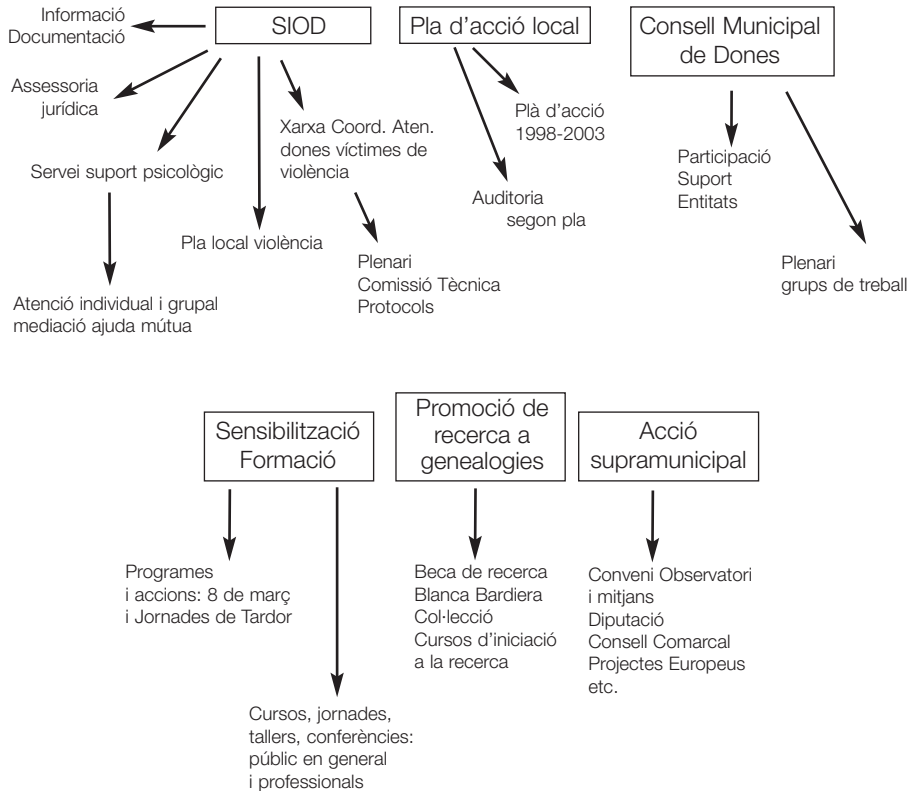
2006

- Publicació de *Dones de Sant Feliu de Llobregat*, de Caterina Riba, IV Beca Blanca Bardiera
- II Congrés de les Dones del Baix Llobregat

Organigrama

Esquema d'àmbits d'actuació i funcionament

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Pla municipal per a les dones de Barcelona*, 1991.
- AJUNTAMENT DE SANT FELIU DE LLOBREGAT. *Pla d'acció per a les dones de Sant Feliu de Llobregat*, 1998-2003.
- ALABAR I VILA, A. «Els moviments socials a Catalunya». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 7, 1998.
- ASTELARRA, J. *Polítiques dels ajuntaments de Catalunya a favor de les dones*. Barcelona: ICD, 1994.
- BODELÓN, E. «Dos metáforas para la libertad: igualdad y diferencia». *Separata d'Anales de la Cátedra Francisco Suárez*, núm. 36, Universidad de Granada, 2002.
- BORDERÍAS, C.; S. BENGOCHEA, [coord.]. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I i II. 2002
- BUSTELO RUESTA, M. *La evaluación de las políticas de género en España*. Madrid: Universidad Complutense. Facultad de Ciencias Políticas y Sociología, 2004.
- BUSTELO RUESTA, M. «Políticas públicas de igualdad y de género en España: Evolución y evaluación». A: ORTEGA M.; C. SÁNCHEZ; C. VALIENTE. *Género y ciudadanía. Revisiones des del ámbito privado*. Madrid: Instituto Universitario de Estudios de la Mujer UAM: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales: Instituto de la Mujer, 2004, p. 367-389.
- CANTERA ESPINOSA, L. M. *Te pego porque te quiero. La violencia en la pareja*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Psicologia de la Salut i Psicologia Social, 1999.
- CERVERA RODON, M. «Dones i salut: una lluita de les dones pel dret a decidir». A: DDAA. *20 anys de feminisme*. Barcelona: Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona: Ajuntament de Barcelona, p. 90-97, 1996.
- COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS, SECRETARIAT DE LES JORNADES. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona. (Alternatives) [Edició en català], 1977.
- CORSI, J. [comp.]. *Violencia familiar. Una mirada interdisciplinaria sobre un grave problema social*. Buenos Aires: Paidós SAICF, 1997.
- Declaración de Beijing y Plataforma para la Acción*. IV Conferencia Mundial sobre las Mujeres. Beijing (China), setembre 1995. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales: Instituto de la Mujer, 1996.
- DDAA. *Administración local y políticas de igualdad de la mujer. La intervención de las corporaciones locales en la promoción de la igualdad de oportunidades de la mujer*. Madrid: Federación Española de Municipios y Provincias (FEMP): Comisión de la Mujer, 1992.
- DDAA. *Dona i municipi. Propostes d'actuació local sobre els Acords de Pequín*. Barcelona: Federació de Municipis de Catalunya (FMC).
- DDAA. *Planificant. Propostes metodològiques d'elaboració de plans d'igualtat locals*. Barcelona: Diputació de Barcelona. (Guies Metodològiques), 2002.

- DDAA. Textos para la Historia de las mujeres en España. Madrid: Càtedra Editorial, 1994.
- DDAA. 20 anys de *feminisme*. Barcelona: Associació de dones per a la celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i Ajuntament de Barcelona, 1996.
- FUNDACIÓ CIREMM, PROJECTE EUROPEU ESTELA. Estudi d'identificació i avaluació de bones pràctiques en accions d'igualtat d'oportunitats. Barcelona, 1998.
- GARCIA SÁNCHEZ, A. «Polítiques públiques adreçades a les dones en l'àmbit de l'administració local al Baix Llobregat». A: DDAA. *Les dones al Baix Llobregat i altres escrits*. Sant Feliu de Llobregat: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. (Materials del Baix Llobregat; 4), 1998.
- GARCÍA-NIETO PARÍS, M. C. «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista». A: DUBY, G.; PERROT, M. *Historia de las mujeres en Occidente*. Barcelona: Santillana SA, p. 662-671, 1998.
- GRÀCIA FERNÁNDEZ, I. «Els centres de "Planing" del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història». A: DDAA. *Les dones al Baix Llobregat i altres escrits*. Sant Feliu de Llobregat: Centre d'estudis Comarcals del Baix Llobregat. (Materials del Baix Llobregat; 4), 1998.
- GRAU, E. «De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español 1965-1990». A: DUBY, G.; PERROT, M. *Historia de las mujeres en Occidente*. Barcelona: Santillana, p. 672-683, 1993.
- LOMBARDO, E. «Políticas de igualdad de género en los ayuntamientos de Barcelona: origen, características y retos para el futuro». GAPP, núm. 25 (setembre-desembre), 2002.
- PÉREZ-PORTABELLA, M. «Les demandes d'atenció psicosocial de les dones de l'Hospitalet des d'una perspectiva de gènere (1977-1997)». A: C. BORDERÍAS; S. BENGOCHEA. [coord.]. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Editat per Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, 2002.
- RIVERA GARRETAS, M. M. *Mujeres en relación. Feminismo 1970-2000*. Barcelona: Icaria, 2003.
- SAN JOSÉ SERRÁN, B. «De la globalización del derecho a la igualdad al trabajo local y cotidiano». *Jornadas Políticas Locales para la Igualdad entre Mujeres y Hombres*, 2003. Vitoria-Gasteiz: Ayuntamiento de Vitoria-Gasteiz, p. 24-50.
- VARELA, N. *Feminismo para principiantes*. Barcelona: Ediciones B, 2005.

<www.santfeliu.org/dona>

<www.observatoridelesdones.org>

<www.undp.org>

<www.mujeresenred.net>

<www.mtas.es/mujer>

8. La configuració de la igualtat entre les dones i els homes

Teresa Freixes San Juan

Doctora en dret per la Universitat de Barcelona (UB). Catedràtica de dret constitucional a la UAB i catedràtica Jean Monnet de dret constitucional europeu.

Tal com està reconeguda en la Constitució, tenint en compte que com que és dret fonamental ha de ser interpretada d'acord amb els tractats i els convenis internacionals ratificats per Espanya (article 10.2 CE) i que el dret comunitari també conté regulacions precises de la igualtat entre les dones i els homes, cal efectuar una anàlisi integral d'aquesta manifestació de la igualtat per tal de configurar-la d'acord amb els paràmetres constitucionals i europeus.

En aquest sentit, la igualtat entre les dones i els homes de l'article 23 de la Carta dels drets fonamentals de la Unió Europea, que s'integra als mandats constitucionals d'igualtat i no-discriminació, és un dret fonamental que té dos àmbits d'acció.

En primer lloc, com a conseqüència d'haver estat reconeguda «en tots els àmbits» (article 23.2 CDF) i d'acord amb els articles 2 i 3 TCE, la igualtat entre les dones i els homes té un caràcter transversal en tota reglamentació jurídica i en tota acció política (la transversalització de gènere). Com a complement, en la interpretació de la igualtat com a dret fonamental, un ampli àmbit d'aplicació, també transversal, però restringit als drets reconeguts al Conveni Europeu de Drets Humans i els seus protocols vigents, queda reforçat per l'article 14 d'aquest Conveni i la jurisprudència emesa pel Tribunal d'Estrasburg sobre el mateix Conveni. Per la seva banda, el Tribunal de Justícia de la Unió Europea també ha afirmat la configuració jurídica de la igualtat entre les dones i els homes com a dret fonamental, en connexió amb situacions jurídiques diverses, i ha reconegut que la prohibició de qualsevol forma de discriminació prohibeix també les discriminacions indirectes i ha acceptat la inversió de la càrrega de la prova en els plets en què s'al·lega discriminació. Aquest caràcter transversal ha originat l'elaboració de criteris interpretatius en sentit ampli, que han de ser seguits en l'aplicació i interpretació de les manifestacions específiques de la igualtat i la no-discriminació.

A més, a partir de les previsions normatives concretes i tenint en compte les clàusules horitzontals de la Carta, la igualtat entre les dones i els homes presenta manifestacions específiques, entre les quals destaquem: la igualtat de remuneracions, la igualtat de tracte a la feina, la igualtat de tracte a la seguretat social, la igualtat de tracte en relació amb els treballadors i treballadores independents, la igualtat de drets en el matrimoni, la protecció de l'embaràs, el permís de maternitat, els permisos parentals, la conciliació entre

la vida professional i la familiar, el treball a temps parcial, la dignitat a la feina i la prohibició de l'assetjament sexual, les accions positives en l'àmbit professional, la participació equilibrada en la presa de decisions, la imatge de cadascun dels sexes en els mitjans de comunicació i la publicitat, la cooperació per al desenvolupament, la ciència i l'educació i la formació professional, la violència i l'explotació sexual i la perspectiva de gènere en els fons estructurals.

En tots els àmbits d'aplicació de la igualtat també cal tenir en compte que les normes reguladores poden tenir, segons la seva naturalesa jurídica, un caràcter vinculant (*hard law*) o un valor orientatiu (*soft law*).

Entre les primeres, en l'àmbit intern, cal esmentar les constitucions, les lleis i els reglaments, així com les sentències amb força de llei i els convenis internacionals ratificats i publicats oficialment, a més del dret comunitari. Això no obstant, en relació amb aquest darrer, cal assenyalar que no totes les normes tenen aquest caràcter aplicatiu, ja que només són vinculants els tractats, els reglaments i les directives, les decisions i les sentències del Tribunal de Justícia, així com els tractats internacionals ratificats per la Unió Europea, la Comunitat Europea o els Estats membres.

Com a normes d'orientació de les polítiques, tant comunitàries com dels Estats membres, podem assenyalar les recomanacions i les resolucions comunitàries, així com les d'altres organitzacions internacionals com ara les Nacions Unides i el Consell d'Europa, incloent-hi les sentències i els dictàmens dels seus òrgans de control, als quals hem de recórrer perquè són suggeriments indicats en l'àmbit d'aplicació de les disposicions horitzontals de la Carta de drets fonamentals de la Unió Europea.

En aquest sentit, d'acord amb aquestes disposicions horitzontals, la igualtat entre les dones i els homes s'ha d'interpretar de manera que no es destrueixi el grau de protecció o estàndard ofert per:

- El dret comunitari: especialment l'article 6 TUE, que remet als drets del Conveni Europeu de Drets Humans i a les tradicions constitucionals comunes als Estats membres com a principis generals del dret comunitari, les disposicions del Tractat de la Comunitat Europea en relació amb la igualtat entre les dones i els homes tal com va ser incorporada pel Tractat d'Amsterdam i, en el seu respectiu àmbit d'aplicació, les directives, les decisions, les recomanacions i les resolucions, així com les sentències del Tribunal de Justícia de la Unió Europea relatives a les diverses manifestacions jurídiques de la igualtat.
- Els convenis del Consell d'Europa, entre els quals destaquen sobretot el Conveni Europeu de Drets Humans de 1950, especialment l'article 14 i les respectives sentències del Tribunal d'Estrasburg, així com les disposicions en matèria d'igualtat de la Carta social europea revisada.

- Els convenis de les Nacions Unides, sobretot el Conveni sobre els Drets Polítics de la Dona; les disposicions sobre igualtat i no-discriminació del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics i del Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals, interpretats mitjançant els informes emesos pels respectius comitès de control de vigilància; la Convenció sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona i, també, els dictàmens del seu Comitè de Control.
- Les disposicions de les constitucions dels Estats membres en relació amb la igualtat i la no-discriminació, en l'àmbit de les tradicions constitucionals comunes envers la Unió Europea i els Estats membres en el seu conjunt i, també, en l'àmbit d'aplicació de cada constitució als respectius Estats membres.

Tenint en compte el conjunt d'aquestes regulacions, per interpretar correctament la igualtat entre les dones i els homes es necessitarà, subsegüentment, tenir en compte el grau de protecció o estàndard més elevat, obtingut de la interpretació sistemàtica de les disposicions de les normes abans esmentades.

Així doncs, caldrà, en primer lloc, configurar l'abast general que pot presentar la igualtat entre les dones i els homes i, posteriorment, determinar les manifestacions específiques de la igualtat.

La igualtat entre les dones i els homes: construccions interpretatives generals

La igualtat entre les dones i els homes presenta una dimensió general que es pot deduir del conjunt de les normes que, a partir de les clàusules horitzontals assenyalades, es pot configurar mitjançant diverses construccions jurídiques: la transversalitat o tècnica de la transversalització, el *test* o escrutini sobre la igualtat i la no-discriminació, la prohibició de discriminacions indirectes i la inversió de la càrrega de la prova.

La transversalització o la igualtat transversal

Els tractats comunitaris regulen la igualtat entre les dones i els homes mitjançant una configuració complexa. El Tractat d'Amsterdam inclou la igualtat des de diferents manifestacions jurídiques. En l'article 2 TCE, la igualtat constitueix una missió de la Comunitat. En l'article 3 TCE, la igualtat és un mitjà d'acció per aconseguir els fins de l'article 2 i un objectiu que ha de ser present en totes les polítiques comunitàries. L'article 13 TCE permet a les institucions comunitàries, en el seu respectiu àmbit competencial, l'adopció de mesures dirigides a la lluita contra tota discriminació per raó de sexe o d'orienta-

ció sexual. D'aquesta manera, amb aquestes previsions del Tractat d'Amsterdam, les recomanacions de la Declaració i la Plataforma d'Acció de la IV Conferència de les Nacions Unides sobre la Dona, que va tenir lloc a Pequín el setembre de 1995, s'han introduït en el dret comunitari i, subsegüentment, en l'ordenament jurídic dels Estats membres de la Unió.

D'altra banda, cal assenyalar que, com a conseqüència del reenviament realitzat per l'article 6 TUE al Conveni Europeu dels Drets Humans i a les tradicions constitucionals comunes, com a principis generals del dret comunitari, que la Unió ha de garantir i preservar, ens trobem una altra vegada davant la igualtat i la no-discriminació com a dret fonamental estretament lligat, en la seva interpretació i aplicació, als drets fonamentals de la Carta.

D'aquesta manera, el dret comunitari formalitza, de manera vinculant, la perspectiva de gènere o igualtat transversal com un instrument que necessàriament ha de ser utilitzat en l'elaboració, la interpretació i l'aplicació de totes les normes i totes les polítiques comunitàries.

La Comissió Europea ha definit la igualtat transversal com a fonament de la democràcia i lamenta les insuficiències que encara hi ha respecte de la igualtat d'oportunitats, així com les confusions conceptuals que encara són presents en relació amb la dimensió transversal de la igualtat. En efecte, la transversalitat, lluny de poder ser considerada un mitjà per promoure únicament els drets de les dones, ha de ser concebuda com un instrument per mobilitzar explícitament, cap a l'objectiu de la igualtat, el conjunt de les accions i polítiques generals.

Des d'aquesta perspectiva, la introducció de la transversalització de gènere, la igualtat d'oportunitats o la igualtat transversal en les polítiques públiques, d'acord amb les orientacions comunitàries, ha de ser realitzada mitjançant l'aplicació de certs indicadors, els quals han estat ja prefigurats des de les Nacions Unides o la mateixa Unió Europea, diverses agències especialitzades, el Banc Mundial, el Consell d'Europa i altres organismes internacionals. Entre aquests indicadors, podem suggerir els següents:

- Desagregació per sexe de tota dada estadística, com a instrument previ, perquè l'anàlisi de gènere sigui correcta.
- Utilització d'un llenguatge pertinent des de la perspectiva de gènere, ja que de vegades s'haurà de «neutralitzar» el llenguatge mentre que, altres vegades, caldrà utilitzar un llenguatge «sexeespecífic».
- Investigació sobre la utilització dels recursos per part dels dos sexes, per determinar de manera dividida la utilització del temps, de l'espai, dels diners, de la informació, etc., a cadascuna de les polítiques públiques.

- Examen de la configuració dels estereotips socials i de les expectatives professionals per a cada sexe, per tal de verificar-ne el grau d'influència en la situació real de cadascun en relació amb una política concreta.
- Anàlisi de les normes jurídiques en vigor i de la jurisprudència per determinar si tenen o no incidència en la situació real de les dones i els homes.
- Implantació de normes de caràcter pressupostari i financer, per aplicar la transversalització a tots els àmbits, ja que altrament la política d'igualtat d'oportunitats resulta impracticable.
- Avaluació de l'impacte de gènere de les normes i les polítiques per verificar l'adequació de la legislació, la jurisprudència i la pràctica administrativa a les exigències de la igualtat.

Aquesta dimensió integral de la igualtat ha estat reafirmada en l'estratègia en el marc comunitari que ha proposat la Comissió Europea en matèria d'igualtat entre les dones i els homes, així com en el V Programa d'acció comunitari, adoptat pel Consell per als anys 2000-2005.

El test o escrutini sobre la igualtat i la no-discriminació

Així doncs, la perspectiva de gènere és adoptada com a criteri general en la interpretació i aplicació de les normes i en la implantació de les polítiques. En aquest sentit, cal precisar que el concepte inclou diferents perspectives, sobretot quan cal atorgar un tracte igual o quan, amb la finalitat d'assolir la igualtat real, cal impulsar diferències de tracte que no siguin discriminatòries, incloent-hi les accions positives. En principi, per a situacions iguals en si mateixes, s'imposa la igualtat de tracte. Però gairebé mai som davant de situacions idèntiques, sinó que tenim situacions semblants o amb un cert grau de similitud. En aquests últims casos, cal determinar el grau o la intensitat de possibles diferències de tracte, dins de les raonables i no discriminatòries.

En aquest sentit, el test o escrutini sobre la igualtat i la no-discriminació prefigurat pel Tribunal Europeu dels Drets Humans és especialment remarcable i pertinent. El Tribunal l'ha elaborat a partir de l'aplicació de l'article 14 CEDH, que garanteix la igualtat en el gaudi dels drets reconeguts pel Conveni. Cal indicar que, des de les seves primeres sentències, el Tribunal ha determinat l'àmbit d'aplicació de l'article 14 CEDH en el sentit de la no-discriminació (*without discrimination*) de la versió anglesa, per afirmar que l'article 14 CEDH no impedeix tota diferència de tracte. Per veure-ho en assumptes concrets, el Tribunal construeix la seva anàlisi sobre tres punts:

- L'existència de situacions comparables: si les situacions són idèntiques, s'imposa la igualtat de tracte, i si les situacions no tenen cap grau de comparació possible,

allò que s'imposa és el tracte diferent. Així doncs, per aplicar el test ens hem de trobar davant de situacions veritablement comparables, amb indicis de precisar una certa diferència de tracte.

- La pertinència del tracte diferent: la diferència de tracte s'ha de justificar mitjançant raons objectives i compatibles amb els principis, generalment reconegudes en una situació democràtica.
- El principi de proporcionalitat: la diferència de tracte ha de ser proporcional a les causes que l'originen i a les finalitats perseguides, i la proporcionalitat també ha de ser present en els mitjans utilitzats per a aquest fi.

Si els tres punts del *test* o *escrutini* resulten positivament avaluats, la diferència de tracte no és discriminatòria i és compatible amb les exigències de l'article 14 CEDH. Aquest *escrutini*, que també és utilitzat pel Tribunal de Justícia de la Unió Europea i pels tribunals constitucionals dels Estats membres, permet determinar la pertinència de les normes incidents a la igualtat i la no-discriminació, la seva aplicació pels poders públics i els particulars, i la seva interpretació i aplicació judicial. Resulta també especialment útil per a la posada en pràctica de la transversalització de gènere en l'elaboració de les notes, de les sentències, dels actes administratius i de les polítiques públiques, així com en l'adopció justificada de mesures d'acció positiva, ja que permet determinar les situacions en què cal aplicar la igualtat de tracte i, alhora, justificar, si escau, la graduació de les diferències de tracte en un sentit no discriminatori.

La prohibició de les discriminacions indirectes

El Tribunal de Justícia de la Unió Europea és qui ha consagrat la prohibició de les discriminacions indirectes com a discriminacions no declarades i no manifestades literalment, però que poden ser a les normes, a les sentències, als actes administratius o a les activitats privades, no sent directament discriminatòries en aparença, però produint en la pràctica efectes discriminatoris.

El Tribunal de Justícia considera discriminatòries les diferències que no es poden explicar mitjançant elements objectius i raonables i, per tant, només poden ser compreses, malgrat que no s'expliciten expressament, com a resultat d'una discriminació per raó de sexe (assumpte Stad Lengerich i d'altres contra Angelica Helmig i d'altres (C-399/1992) i assumptes Seymour Smith i Perez contra el Regne Unit (C-167/1007)).

D'aquesta manera, el Tribunal ha considerat discriminació indirecta per raó de sexe una clàusula d'un conveni col·lectiu en què el treball a temps complet predeterminava la promoció professional, ja que la major part de les dones de fet hi treballaven a temps parcial (assumpte H. Nimz contra Freie und Hansestadt Hamburg (C-184/89)).

La inversió de la càrrega de la prova

El Tribunal de Justícia de la Unió Europea també ha establert la inversió de la càrrega de la prova quan s'interposa una demanda judicial al·legant discriminació per raó de sexe. El Tribunal afirma que en aquests casos és l'empresa i no el treballador o la treballadora qui ha de provar les seves al·legacions, incloent-hi les discriminacions indirectes. Des d'aquesta perspectiva, el que cal provar no és que s'ha estat discriminat, sinó que no hi ha cap discriminació, ni directa ni indirecta (assumpte Nils Draehmpaehl contra Urania (C-180/1995)).

Amb aquesta jurisprudència consolidada, la Directiva del Consell 97/80/CE, de 15 de desembre de 1997, imposa la càrrega de la prova a la part demandada a tots els litigis relatius a assumptes de discriminació fundada sobre el sexe, ja sigui en la jurisdicció social, administrativa o civil.

Les manifestacions específiques de la igualtat

Tant el dret comunitari com el produït pels estats contenen regulacions específiques sobre la igualtat. En relació amb la igualtat entre les dones i els homes, el dret comunitari contenia, fins al Tractat d'Amsterdam, una única referència: la igualtat de l'antic article 119 TCE, que establia la igualtat de remuneracions entre els treballadors masculins i femenins per un mateix treball. Això no obstant, aquesta succinta regulació és a l'origen d'una àmplia legislació i jurisprudència en relació amb diverses manifestacions específiques de la igualtat, la importància de les quals no ha deixat d'augmentar fins als nostres dies.

A partir de l'article 23 de la Carta de drets fonamentals, i en el sentit del seu article 53, amb tots els seus reenviaments al dret comunitari, al Conveni Europeu de Drets Humans i les constitucions dels Estats membres, en concordança amb l'article 6 TUE i els seus reenviaments respectius al Conveni Europeu de Drets Humans i les tradicions constitucionals comunes, la igualtat entre les dones i els homes presenta diverses manifestacions específiques. Totes estan regulades per diverses classes de normes, que tenen un valor precís i determinat, com a *hard law* o valor jurídic vinculant, la violació del qual és objecte de sanció, o com a *soft law* o valor jurídic orientatiu, molt útil per al legislador o la legisladora, el jutge o la jutgessa o l'Administració, però difícilment garantit mitjançant els instruments clàssics oferts per l'ordenament jurídic comunitari. Des d'aquesta perspectiva caldrà determinar les manifestacions vinculants de la igualtat entre els tractats, els reglaments i les directives, i les sentències del Tribunal de Justícia relatives a aquestes especificitats. Això no obstant, no em referiré a totes a les manifestacions de la igualtat, sinó que em centraré en les que opino que són singularment rellevants en el context d'aquest treball.

La igualtat de remuneracions

Directament inscrita a l'article 141 TCE, la igualtat de remuneracions entre les dones i els homes inclou la garantia d'un salari igual per un treball d'igual valor. L'article 16 de la Carta comunitària dels drets socials fonamentals dels treballadors exigeix, al seu torn, aquesta igualtat de remuneracions.

El Tribunal de Justícia ja havia adoptat un criteri interpretatiu sobre l'antic article 119 TCE, que establia la igualtat de remuneracions entre les dones i els homes per un mateix treball, amb la consideració que les paraules mateix treball havien de ser interpretades també com a *treball del mateix valor* (assumpte Stad Lengerich i altres contra Angelia Helmig i altres (C-149/77), a més de molts altres). En l'assumpte Douglas Harvey Baber contra Guardian Royal Exchange Assurance Groups (C-262/88), el Tribunal va indicar que la igualtat de remuneracions ha de ser garantida per a cada element de la retribució i no únicament en una apreciació global de l'import del salari percebut pels treballadors i treballadores.

Aquesta fórmula, *treball del mateix valor*, ha estat introduïda al Tractat d'Amsterdam mitjançant la modificació de l'antic article 119 TCE (relatiu a la igualtat de remuneracions per a un mateix treball) per afirmar un estàndard més elevat, en el sentit de les normes internacionals abans esmentades. D'aquesta manera, l'article 141.4 TCE garanteix la igualtat de retribucions no només per un mateix treball, sinó també per un treball d'igual valor.

L'antic article 119 TCE havia estat desenvolupat per la Directiva 75/117/CE, de 19 de febrer de 1995, amb la previsió de l'acostament de les legislacions dels Estats membres relatives a l'aplicació del principi d'igualtat de remuneracions entre treballadors masculins i treballadores femenines, introduint el concepte, consagrat pel Tribunal de Justícia, de *salari igual per un treball d'igual valor*. En l'assumpte Brunnhofer (C-381/99), el Tribunal va precisar com interpretar les previsions d'aquesta directiva.

La igualtat de remuneracions per un mateix treball i un treball d'igual valor també està inscrita en els articles 4.3 i 20.c de la Carta social europea revisada; en l'article 11.1 de la Convenció sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona; en l'article 7.a del Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals, i en la Convenció (n. 100) de l'Organització Internacional del Treball.

D'altra banda, com a disposició d'orientació, el 17 de juliol de 1996 la Comissió va adoptar un Codi de conducta que conté recomanacions per a l'aplicació d'aquest principi (COM (96) 336). La Resolució del Parlament Europeu, de 20 de setembre de 2001, sobre una remuneració igual per un treball del mateix valor (2000/2312 (INI), (A5-0275/2001)), fa una crida a les institucions comunitàries perquè adoptin mesures per tal de posar fi a les persistents desigualtats encara presents en aquest àmbit.

La Declaració Universal dels Drets Humans, per la seva part, estableix, en el seu article 23.2, que tota persona té dret, sense cap discriminació, a un salari igual per un treball igual.

La igualtat en l'ocupació i el treball

L'article 137.i TCE afirma que la Comunitat donarà suport i completarà l'acció dels Estats membres en l'àmbit de la igualtat entre les dones i els homes pel que fa a les oportunitats al mercat de treball i el tracte a la feina.

La Directiva 2002/73/CE, del Parlament Europeu i del Consell, de 23 de desembre de 2002, que modifica la Directiva 76/207/CEE del Consell, relativa a la posada en pràctica del principi d'igualtat de tracte entre homes i dones pel que fa a l'accés a l'ocupació, a la formació i a la promoció professionals i a les condicions de treball, ha posat al dia les noves necessitats actuals de la igualtat en aquest àmbit incloses al Tractat d'Amsterdam. La Carta comunitària de drets socials fonamentals dels treballadors inclou la igualtat de tracte en l'accés a l'ocupació i les condicions de treball a l'article 16; també la decisió del Consell, de 13 de març de 2000, sobre les línies directrius per a les polítiques d'ocupació dels Estats membres.

El Tribunal de Justícia ha dictat un gran nombre de sentències en què inclou l'accés a l'ocupació i les condicions de treball en el marc de la igualtat d'oportunitats entre les dones i els homes, per exemple en l'assumpte *Carole Louise Webb contra EMO Air Cargo* (C-32/93); en l'assumpte *Onem contra Madeleine Minne* (C-13/93); en l'assumpte *Ministeri Públic contra Stoeckel* (C-345/89); en l'assumpte *Rummer contra Dada-duckk* (C-237/85), o en l'assumpte *Johnson contra Chiel constable of the Royal vester constabulary* (C-222/84).

El Tribunal ha precisat, en l'assumpte *Royal Marines* (C-273/97), que les autoritats nacionals poden fer ús del seu marge de discrecionalitat per reservar únicament als homes l'accés a cossos militars singulars només pel que fa a les condicions específiques d'intervenció d'aquestes unitats com a comandos d'assalt, i en l'assumpte *Dreil contra Alemanya* (C-256/98), que l'exclusió total de les dones de tota ocupació militar que comporti la utilització d'armes no està coberta pel marc de les diferències de tracte admeses per raons de protecció de la dona.

En relació amb el treball nocturn, el Tribunal afirma, en l'assumpte *Stoeckel* (C-345/98), que els Estats membres no poden prohibir el treball nocturn a les dones, fins i tot si aquesta prohibició comporta excepcions, quan no hi hagi cap prohibició del treball nocturn per als homes.

Cal recordar també que la igualtat entre les dones i els homes en l'ocupació i les condicions del treball també està inscrita en l'article 11.1.a, b i c de la Convenció contra totes

les Formes de Discriminació en contra de la Dona. El Pacte Internacional sobre els Drets Econòmics, Socials i Culturals exigeix, de manera genèrica, la igualtat entre les dones i els homes en l'exercici dels drets compresos en el seu àmbit (article 3), entre els quals el dret al treball (article 6) i a les condicions del treball (article 7).

La Carta social europea revisada també regula, en l'article 20, el dret a la igualtat d'oportunitats i de tracte en matèria d'ocupació i de professió, sense discriminació per raó de sexe.

En aplicació de l'article 14 del Conveni Europeu dels Drets Humans, el Tribunal d'Estrasburg també s'ha pronunciat sobre la igualtat en l'ocupació. En l'assumpte Karlheinz Schmidt contra Alemanya ha considerat que no es pot exigir la prestació de serveis determinats, com ara el de bomber, únicament als homes.

D'altra banda, entre la legislació d'orientació es pot assenyalar la Resolució del Consell, de 7 de juny de 1984, relativa a les accions dirigides a combatre la desocupació de les dones; la Resolució del Consell, de 16 de desembre de 1988, relativa a la reintegració professional i la integració professional tardana de les dones; la Resolució del Consell i dels representants dels governs dels Estats membres reunits en el si del Consell, del 6 de desembre de 1994, relativa a la participació equilibrada de les dones en una estratègia de creixement econòmic orientat cap a la intensificació de l'ocupació en el si de la Unió Europea, i la Recomanació del Consell, de 14 de febrer de 2000, relativa a la posada en pràctica de les polítiques d'ocupació als Estats membres. L'Agenda per a la política social també conté indicacions en aquest sentit.

La igualtat de tracte en la seguretat social i en l'ajuda social

La igualtat de tracte en relació amb les diferents previsions de la seguretat social es preveu, en el dret comunitari vinculant, en la Directiva del Consell 79/7/CE, de 19 de desembre de 1978, i la Directiva del Consell 86/378/CE, de 24 de juliol de 1986 (modificada per la Directiva 96/97/CE, de 20 de desembre de 1996), relatives a la progressiva realització del principi d'igualtat de tracte entre els homes i les dones en matèria de seguretat social. La Carta comunitària de drets socials fonamentals dels treballadors inclou la protecció social entre les accions en què la igualtat entre les dones i els homes ha de ser garantida (article 16).

En general, el Tribunal de Justícia exigeix, des de l'assumpte Defrenne contra Bèlgica (C-80/70 - Defrenne III) fins a, més recentment, l'assumpte Barber contra Guardian Royal Exchange Assurance Group (C-262/88) o l'assumpte Griesmar (C-366/99), la igualtat de tracte entre les dones i els homes pel que fa a les pensions de jubilació. Pot ser que temporalment s'acceptin algunes excepcions, de manera ocasional, si es fonamenten en

motius aliens al sexe (assumpte Dietz, C-435/93). En l'assumpte Gardland contra British Rail (C-12/81), el Tribunal disposa que les ajudes socials, en aquest cas avantatges en matèria de transport, són discriminatòries si es concedeixen només als empleats jubilats del sexe masculí.

L'assumpte Lisa Jacqueline Grant contra South-West Trans Ltd. (C-249/96) justifica, sobre la base que en el dret comunitari, de moment, les relacions estables fora del matrimoni entre persones del mateix sexe no tenen el mateix estatus jurídic que les parelles heterossexuals, que no es pot considerar discriminatòria la negativa d'atorgar un plus de transport a favor d'una persona del mateix sexe que tingui una relació estable amb el beneficiari directe de la reducció. Això no obstant, cal tenir en compte que les disposicions de l'article 13 del Tractat d'Amsterdam, que prohibeixen les discriminacions per raó d'orientació sexual, han canviat la jurisprudència del Tribunal de Justícia en aquest àmbit.

Des d'una altra perspectiva, en l'assumpte Lommers (C-476/99) el Tribunal de Justícia ha acceptat els avantatges a les dones en l'accés dels fills i filles a les places d'escoles bressol subvencionades com a no discriminatòries si, alhora, aquest accés també està permès als homes que tenen cura ells mateixos dels seus fills i filles.

El Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals inclou el dret a la seguretat social en l'article 9, el qual, d'acord amb l'article 3 del mateix Pacte, ha de ser garantit de manera igual als homes i les dones. La Convenció per a l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona reconeix a les dones el dret a la seguretat social sense discriminació i en condicions iguals que els homes, especialment en matèria de jubilació, de desocupació, de malaltia, de discapacitat, de vellesa o d'una altra incapacitat per treballar, així com el dret a les vacances remunerades (article 11.1.3 de la Convenció).

L'article 14 del Conveni Europeu dels Drets Humans, en connexió amb l'article 1 del Protocol Addicional a la Convenció, constitueix el fonament de la sentència del Tribunal d'Estrasburg per la qual es disposa que les ajudes econòmiques familiars han de ser atorgades en condicions d'igualtat a homes i dones (assumpte Van Raalte contra els Països Baixos).

La Carta social europea revisada també afirma el dret a la igualtat d'oportunitats i de tracte, sense discriminació per raó de sexe, pel que fa la protecció contra l'acomiadament (article 20.a).

La conciliació entre la vida familiar i la vida professional

En la seva accepció general, la conciliació entre la vida familiar i professional constitueix una manifestació de la igualtat entre les dones i els homes que s'invoca en diversos instruments jurídics internacionals i europeus.

De manera vinculant, el Reglament 1260/1999, de 21 de juny de 1999, relatiu a les disposicions generals sobre els fons estructurals, estableix que la Unió i els Estats membres han de procurar que les accions dels fons i les altres polítiques comunitàries siguin coherents amb la igualtat transversal, incloent-hi la conciliació entre la vida familiar i la vida professional. La Directiva 93/104/CE del Consell, de 23 de novembre de 1993, relativa a l'organització del temps de treball, ha estat completada, en alguns aspectes concrets de la conciliació, per la Directiva 97/81/CE del Consell, de 15 de desembre de 1997, relativa a l'acord marc sobre el treball a temps parcial signat per les diferents organitzacions socials (sindicats i patronals) d'àmbit europeu, per tal d'impulsar la igualtat i no-discriminació en l'àmbit del treball a temps parcial. El Tribunal de Justícia de la Unió Europea, per la seva part, en l'assumpte Lommers abans esmentat, va establir, com hem vist, determinades condicions a l'accés a les places subvencionades d'escola bressol. L'article 33 de la Carta de drets fonamentals de la Unió Europea, per la seva banda, inclou en l'àmbit de la conciliació la protecció contra tot acomiadament originat per motius relacionats amb la maternitat, el dret de la dona a un permís de maternitat retribuït i el dret de pare i mare a un permís parental després del naixement o l'adopció de criatures.

Quant a la legislació d'orientació i als programes d'acció comunitaris, podem esmentar la Carta comunitària dels drets socials fonamentals dels treballadors, que estableix, en l'article 16.3, que és convenient desenvolupar mesures que permetin a les dones i als homes una millor conciliació entre les seves obligacions professionals i familiars. També la introducció de la conciliació a l'Agència per a la Política Social (Comunicació de la Comissió COM (2000) 379 final); els acords del Consell de Lisboa del 23 i 24 de març de 2000 amb la integració de mesures de conciliació en l'estratègia global comunitària; la Resolució del Consell i dels ministres de Treball i d'Afers Socials (3001073102), de 29 de juny de 2000, relativa a la participació equilibrada dels homes i les dones en l'activitat professional i la vida familiar; la Nota del Comitè de Representants Permanents (13481/00 LIMITI SOC 437), de 17 de novembre de 2000, insistint en la promoció d'una millor articulació de les responsabilitats professionals i familiars; les mesures indicades al V Programa d'acció comunitari sobre l'estratègia en relació amb la igualtat entre les dones i els homes per als anys 2001-2005; la inclusió de la conciliació a la Recomana- ció del Consell (2002/178/CE), de 18 de febrer de 2002, sobre l'aplicació de les polítiques de treball als Estats membres, i la Resolució del Parlament Europeu, de 28 de gener de 1999, sobre la protecció de la família i dels infants (B4-0800/1988, A4-0004/1999, R4-0004/1999). El llibre verd Partenariat per a una nova organització del treball (COM (97) 128), de 16 d'abril de 1997, conté una reflexió sobre la incidència de les mesures de conciliació en l'organització del treball.

En el marc de les Nacions Unides, l'article 5 de la Convenció sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona obliga els estats signataris a garantir el re-

coneixement de la responsabilitat comuna d'homes i dones pel que fa a l'educació i al desenvolupament dels seus fills i filles. I, en la legislació d'orientació, la Recomanació 165, de 23 de juny de 1981, sobre la igualtat de tracte entre treballadors i treballadores amb responsabilitats familiars, inclou diverses previsions relatives a les mesures de conciliació entre la vida professional i la vida familiar.

L'Organització Internacional del Treball, per la seva banda, ha adoptat la Convenció 156, de 23 de juny de 1981, sobre els treballadors amb responsabilitats familiars, a partir de la qual els estats estan obligats a adoptar mesures per fer efectiva la conciliació.

En el marc del Consell d'Europa, la Carta social europea revisada disposa, en l'article 27.1.b, que cal tenir en compte les necessitats dels treballadors amb responsabilitats familiars pel que fa a l'organització de les condicions del treball, i en l'article 27.1.c, l'obligació dels estats signataris per desenvolupar o promoure serveis, públics o privats, en particular els serveis d'escola bressol diürna per a les criatures o altres models de custòdia en aquest sentit. A la legislació d'orientació podem assenyalar la Recomanació (96) 5 del Comitè de Ministres, de 18 de juny de 1996, sobre la conciliació entre la vida familiar i professional.

L'organització pertinent del treball a temps parcial

La Directiva 97/81/CE del Consell, de 15 de desembre de 1997, relativa a l'acord marc sobre el treball a temps parcial signat per UNICE, CEEP i CES, posa èmfasi sobre el fet que les disposicions de l'acord marc han de ser adoptades d'acord amb el principi d'igualtat entre les dones i els homes (clàusula 5.4).

El Tribunal de Justícia de la Unió Europea ja havia advertit, fa unes quantes dècades, que el treball a temps parcial podia violar el principi de no-discriminació per raó de sexe; de fet, va pronunciar diverses sentències sobre el tema. En l'assumpte Jenkins contra Kingsgate (C-96/80), el Tribunal considera que no és contrari al dret comunitari un nivell/hora de remuneració dels treballadors a temps parcial que sigui inferior al dels treballadors a temps complet, amb la finalitat d'incentivar el treball a temps complet, sempre que això sigui independent del sexe del treballador. En l'assumpte Bilka contra Karin Weber von Hartz (C-170/84) i en l'assumpte Rinner-Kühn contra FWW (C-171/88), el Tribunal afirma que cal tenir en compte que un percentatge considerablement més baix de dones que d'homes treballen a temps complet i que, subsegüentment, l'exclusió dels treballadors a temps parcial d'un pla de pensions d'empresa seria contrari a l'article 119 TCE (actualment, article 141 TCE), ja que les dones tenen moltes més dificultats per poder treballar a plena jornada. En aquest sentit, per poder considerar que la disposició de l'empresa no és contrària al dret comunitari, s'hauria de poder provar que aquesta mesura està fonamentada en criteris que exclouen una discriminació per raó de sexe. El

mateix criteri va ser aplicat posteriorment pel Tribunal en l'assumpte *Lrüger contra Krankenhaus Ebersberg* (C-281/97) en relació amb la percepció de primes anuals.

L'assumpte *Kowalska contra Freie und Hansestadt Hamburg* (C-33/89) consagra el principi que un conveni col·lectiu en què s'acorden beneficis en cas de desocupació única als treballadors a temps complet, com que la major part de dones treballaven sota la seva cobertura a temps parcial, ha de ser considerat contrari al dret comunitari si aquesta diferència no es pot justificar en raons objectives i independents de tota discriminació fundada sobre el sexe. A més, el Tribunal considera també contrària al dret comunitari, en el mateix sentit que amb la interpretació anterior, en l'assumpte *Gerster contra Freistaat Bayern*, una legislació nacional que prescriu, per al càlcul de l'antiguitat dels funcionaris, que els períodes a temps parcial siguin computats com a dos terços. El mateix criteri també va ser adoptat en l'assumpte *Hill i Stapleton contra The Revenue Commissioners i el Departament de Finances* (C-243/95) per a l'atribució de les escales de remuneració.

La dignitat a la feina i la prohibició de l'assetjament sexual a la feina

La Directiva 2002/73/CE del Parlament Europeu i del Consell, de 23 de setembre de 2002, que modifica l'anterior Directiva 76/207/CEE, relativa a la posada en pràctica del principi d'igualtat de tracte entre homes i dones pel que fa a l'accés a l'ocupació, a la formació i a la promoció professionals i les condicions de treball, introdueix per primera vegada la prohibició de l'assetjament sexual en el dret comunitari vinculant.

La Carta social europea revisada, al seu torn, en l'àmbit del Consell d'Europa, havia regulat en l'article 23 el dret a la dignitat a la feina, incloent-hi la sensibilització, la informació i la prevenció en matèria d'assetjament sexual al lloc de treball.

Anteriorment, la Resolució del Consell, de 29 de maig de 1990, sobre la protecció de la dignitat de la dona i de l'home a la feina; la Recomanació de la Comissió, de 27 de novembre de 1991, sobre la protecció de la dignitat de dones i homes a la feina, que inclou un codi pràctic dirigit a combatre la persecució sexual, i la Declaració del Consell, de 19 de novembre de 1991, sobre la posada en pràctica de la Recomanació de la Comissió sobre la dignitat de les dones i els homes a la feina, destaquen entre la legislació d'orientació.

Les accions positives en l'àmbit professional

El paràgraf 4 de l'article 141 TCE, des del Tractat d'Amsterdam, impedeix que es puguin considerar contràries al principi d'igualtat de tracte el manteniment o l'adopció, per part

dels Estats membres, d'avantatges concrets dirigits a facilitar, al sexe menys representat, l'exercici d'activitats professionals o a evitar o compensar desavantatges en les seves carreres professionals.

El Tribunal de Justícia de la Unió Europea ha precisat minuciosament l'aplicació d'aquestes accions positives. En l'assumpte *Kalanke contra Freie Hansestadt Bremen* (C-450/93), el Tribunal va afirmar que el principi d'igualtat de tracte no podia tenir un caràcter absolut i, en conseqüència, podia admetre excepcionalment un tractament diferenciat sempre que estigués justificat per raons objectives i que fos proporcionat; alhora, a causa del seu caràcter excepcional, per al Tribunal les accions positives no podien ser interpretades de manera extensiva, sinó en sentit restrictiu.

Posteriorment, sobretot com a conseqüència de les previsions del Tractat d'Amsterdam, el Tribunal va ampliar l'àmbit d'aplicació de les accions positives. En l'assumpte *Mars hall contra Land Nordrhein-Westfalen* (C-409/95), les accions positives sobre el sexe menys representat en una categoria professional concreta no són contràries al principi d'igualtat de tracte si s'apliquen en circumstàncies d'equivalència objectiva de currículums professionals. L'assumpte *Badek* (C-195/97) permet al Tribunal afirmar aquestes accions en la funció pública quan es considerin necessàries per assegurar el respecte dels objectius dels plans de promoció de les dones, a condició que la reglamentació garanteixi que les candidatures són objecte d'una apreciació objectiva que tingui en compte les situacions particulars d'ordre personal de tots els candidats, que les mesures d'acció positiva siguin aplicades de manera temporal i, a més, que s'adoptin en els supòsits de qualificacions equivalents entre candidats del sexe oposat. Amb major precisió encara, l'assumpte *Abrahamsson i Anderson contra Elisabet Fogelqvist* (C-407/98) estableix la manera d'interpretar l'equivalència de qualificacions per permetre l'aplicació de l'acció positiva quan la diferència entre els mèrits dels respectius candidats no és de tanta importància per originar un resultat contrari a l'exigència d'objectivitat que n'ha de presidir l'adopció.

En la legislació comunitària d'orientació podem remarcar la Recomanació del Consell, de 12 de desembre de 1984, relativa a la promoció de les accions positives a favor de les dones.

Però les accions positives no estan únicament previstes en el dret comunitari. Entre les normes vinculants de les Nacions Unides, la Convenció sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona estableix, en l'article 4.1, que no es poden considerar discriminatòries les mesures especials, de caràcter temporal, dirigits a accelerar la igualtat real entre els homes i les dones. En la legislació d'orientació, la Declaració i la Plataforma de Pequín (1995) impulsen les accions positives que han d'utilitzar els governs i els agents polítics, econòmics i socials, com a instruments pertinents per assolir la igualtat real entre les dones i els homes.

La participació equilibrada en la presa de decisions

Sempre regulada en normes d'orientació, la participació equilibrada de les dones i dels homes en la presa de decisions polítiques, econòmiques i socials constitueix una de les manifestacions de la igualtat que més importància adopta en el dret comunitari. En aquest context, la Resolució del Consell, de 27 de març de 1995, i la Recomanació del Consell, de 2 de desembre de 1996 (86/694/CE), relativa a la participació equilibrada de les dones i dels homes en els processos de decisió, recomana als estats l'adopció d'una estratègia integral dirigida a afavorir aquesta participació equilibrada en tots els àmbits polítics, econòmics i socials, i a aprovar, si escau, mesures legislatives, reglamentàries o promocionals. El Parlament Europeu, per la seva banda, ha emès dues resolucions en aquest àmbit: la Resolució de 2 de març de 2000 sobre les dones en el procés de decisió (B5-0180/2000, R.50084/2000), en què preconitza el recurs a les quotes electorals com a mesura transitòria i paral·lela a la formació i informació de les candidates dels partits, i la Resolució de 15 de juny de 2000, en què el Parlament sol·licita l'aplicació de les disposicions de la Plataforma de Pequín sobre la representació equilibrada. D'altra banda, la Resolució del Parlament Europeu sobre la representació de les dones en els interlocutors socials de la Unió Europea (2002/2026 (INI)), de 25 de setembre de 2002 (A5-0279/2002), constata la feble representació de les dones en aquest àmbit.

Però les accions a favor de la participació política de les dones han estat objecte de normes vinculants de les Nacions Unides. Així, en la Convenció sobre els Drets Polítics de la Dona de 1952, l'article II disposa que les dones han de ser elegibles en *condicions d'igualtat* amb els homes, i en l'article III s'estableix que les dones tenen dret a ocupar els càrrecs públics i a exercir totes les funcions públiques en condicions d'igualtat amb els homes. Cal remarcar els termes en condicions d'igualtat perquè aquesta nomenclatura no imposa la igualtat de tracte, sinó de creació, de condicions veritablement igualitàries, la qual cosa implica l'adopció d'accions positives en aquest sentit. La mateixa construcció jurídica es repeteix en l'article 25 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics. D'altra banda, en la Convenció sobre l'Eliminació de totes les Formes de Discriminació contra la Dona, a través de la introducció de la prohibició de les discriminacions de *resultat* (article 1 de la primera part), es configura una nova interpretació de les necessitats de promoure el desenvolupament de les dones en tots els àmbits i, particularment, en l'àmbit polític (article 3 de la primera part). Aquestes disposicions, totes vinculants, han estat complementades per normes d'orientació, entre les quals destaquen les de la Declaració i la Plataforma de Pequín.

A partir d'aquestes disposicions i orientacions, la Unió Europea ha adoptat accions concretes per promoure la participació equilibrada en la presa de decisions: la Conferència de París dels ministres responsables de la igualtat entre les dones i els homes, de 28 d'octubre de 2000, i la Decisió de la Comissió relativa a l'equilibri entre les dones

i els homes en el si dels comitès i grups d'experts que es va adoptar el 19 de juny de 2000.

Bibliografia

- AFEM. *L'accès des femmes à la prise de décision en Europe méridionale*. París: AFEM-Commission Européenne-Gouvernement Français, 1997.
- AFEM. *L'égalité entre les femmes et les hommes: un droit fondamental*. Actes de la conferència organitzada els dies 21, 22 i 23 de setembre de 2000 al Palau de Luxemburg, a París. París: AFEM-Commission Européenne-Gouvernement Français, 1997.
- AZCARATE-ASKASUA ALBÉNIZ, A. C. *Mujer y discriminación: del Tribunal de Justicia de las Comunidades al Tribunal Constitucional*. Instituto Vasco de Administración Pública, 1997.
- FREIXES SANJUÁN, T. «La igualdad y la Constitución de la Unión Europea: Elaboración del texto y criterios de interpretación». *Las mujeres en la Constitución Europea*. Universidad de Salamanca: Centro de Estudios de la Mujer, 2005.
- FREIXES SANJUÁN, T. «De la Carta de los Derechos Fundamentales a la Constitución de la Unión Europea». *Meridiana*, núm. 20. 2001.
- FREIXES SANJUÁN, T. «La igualdad entre mujeres y hombres en el proceso de integración europea». A: FREIXES, T. [coord.]. *Mujer y Constitución en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2000.
- FREIXES SANJUÁN, T. «Fundamentos de la democracia paritaria: El Tratado de Amsterdam y los acuerdos internacionales». A: SAAVEDRA, P. [dir.]. *La democracia paritaria en la construcción europea*. Madrid: CELEM-Comisión Europea (DG V), 2000.
- FREIXES SANJUÁN, T. «Constitución, Tratado de Amsterdam e igualdad entre hombres y mujeres». *Consolidación de derechos y garantías: los grandes retos de los derechos humanos en el siglo XXI*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial, 1999.
- FREIXES SANJUÁN, T. «Las mujeres en la nueva sociedad europea». *Info-Mujeres de Europa*. Brussel·les: Comissió Europea-Direcció General X, 1998. [Traduït a totes les llengües dels Estats membres de la Unió Europea]
- FREIXES SANJUÁN, T. «La sentencia Kalanke». *Mujeres*, núm. 21. Ministerio de Asuntos Sociales: Instituto de la Mujer. 1996.
- FREIXES SANJUÁN, T. «Projet de réforme du Traité pour l'Union Européenne en matière de: droits fondamentaux, citoyenneté, égalité entre femmes et hommes et droits économiques et sociaux». *Quaderns de Treball*, núm. 5. 1995.

- GARCIA VIDAL, M.; B. VILA COSTA. «L'influence du droit communautaire sur l'égalité hommes/femmes en Espagne». A: Dubouis, L. [dir.]. Droit communautaire et protection des droits fondamentaux dans les états membres. Paris: Economica, 1995.
- GÓMEZ SANCHEZ, Y. [coord.] *Los derechos en Europa*. Madrid: UNED, 1999.
- MONTILLA MARTOS, J. A. Comentari a la Directiva Comunitària 2002/73/CE, artículo 14, *Una perspectiva de gènere*, n. 11, 2002.
- REY MARTÍNEZ, F. «La discriminación positiva de mujeres». *Revista Española de Derecho Constitucional*, núm. 47 (1996). [Comentari a STJ de la Comunitat, 17 octubre 1995, assumpte Kalanke]
- VERWITGHEN, M. *L'égalité juridique entre femmes et hommes dans la Communauté Européenne*. Louvain-La-Neuve: Presses universitaires, 1987.

9. Accés a la justícia, dret i familisme¹

Alda Facio

Doctora en dret per la Universidad de San José de Costa Rica. Jurista i escriptora.

Fundadora del programa Mujer, Justicia y Género del ILANUD.

Introducció

L'objectiu primordial, encara que no l'únic, d'aquesta article és incitar-vos a reflexionar sobre si els avenços en el camp dels drets humans de les dones i les transformacions que han patit les famílies d'arreu del món els darrers temps, causades tant per aquests avenços com per d'altres factors, estan transformant el model patriarcal de família subjacent a les nostres lleis (o dret legislat), als nostres costums i creences (o dret polític cultural), i al dret judicial, és a dir el dret que es crea mitjançant la selecció, la interpretació i l'aplicació de la resta de drets per part dels operadors i operadores de justícia.

Penso que aquesta transformació, ben necessària, no s'està produint amb la rapidesa que caldria, per això m'agradaria visibilitzar la desharmonia que existeix entre la realitat de les nostres famílies, el dret a la igualtat que tenen tots els membres d'aquestes famílies i el model patriarcal que es manté en els nostres sistemes legals.² El meu objectiu no es basa només en la necessitat de denunciar les desigualtats i les violacions als drets humans que patim les dones, sigui on sigui, sinó en el fet que estic convençuda que si aconseguim famílies democràtiques, justes, igualitàries i felices podrem no només acabar amb la violència intrafamiliar, sinó també construir societats amb aquestes mateixes característiques.

I ara vull aprofundir en el que acabo de dir, malgrat que de tan obvi que és sembla que no requereixi anàlisi. Preguntem-nos el següent: Com podem esperar societats no violentes, justes, democràtiques i solidàries si els blocs amb què les construïm —les famílies— són llocs violents, autoritaris i gens solidaris?³ Si hi reflexionem, no ens costarà

1. Una versió d'aquest text es va presentar com a ponència al VI Encuentro de Magistradas de los más Altos Órganos de los Poderes Judiciales de America Latina, el Caribe Hispano Parlante y España, celebrat a Santo Domingo, República Dominicana, el desembre de 2005, i organitzat anualment pel Programa Mujer, Justicia y Género de l'ILANUD.

2. Considero que els nostres sistemes legals estan formats pel dret legislat, el judicial i el polític i cultural, i per això ho distingeixo de les lleis (que pertanyen al dret legislat). Per a més informació sobre aquest concepte ampli del dret, vegeu Facio, A., 1991.

3. És cert que a escala de l'imaginari col·lectiu pensem en la família com l'espai més segur, cosa que reforça el discurs polític, econòmic i dels mitjans, però les investigacions recents arreu del món ens diuen el contrari: les famílies estan estructurades de manera jeràrquica amb un cap de família a la cúspide i a la base les persones més vulnerabilitzades, contra les quals s'exerceix molta violència.

gens veure l'estreta relació que existeix entre l'organització de la vida en família i la de la societat. És més, haurem d'acceptar que les famílies no són només una institució més d'una societat, sinó que en són la base fonamental. Si ens preguntem com es pot desenvolupar en els infants un sentit de solidaritat o de justícia perquè en el futur puguin ser ciutadans i ciutadanes d'una veritable democràcia, no podrem negar que on més es pot aprendre sobre aquests sentiments i idees és dins la família. Però una família que no es fonamenta en principis de justícia, de solidaritat i d'igualtat difícilment pot produir ciutadans i ciutadanes compromesos amb aquests valors.⁴

El problema és que la majoria de les nostres famílies i el model de família subjacent en els nostres sistemes legals, tot i les reformes legislatives que s'han produït en aquest tema, no es basa en aquests principis. Ben al contrari, les nostres famílies reals són llocs on la dominació i la manipulació predominen sobre la interacció recíproca i el model legal. En lloc de tenir en compte aquesta realitat discriminatòria, hi ha una barreja d'idees incompatibles entre si: d'una banda, el model legislatiu es basa en un ideal de família on es declara la igualtat de drets i de deures entre els cònjuges o convivents i, d'altra banda, insisteix que a tota família hi ha o hi hauria d'haver un *cap de família*.⁵ Com veiem, l'ideal de família legislatiu simultàniament declara la igualtat i institucionalitza la jerarquia. I per empitjorar-ho, aquest model de família, com que no és real i no opta per mesures per combatre la divisió real de rols basada en jerarquies, més aviat fa augmentar la desigualtat. D'altra banda, en els models judicials i polítics sembla que es mantenen aspectes de la família patriarcal romana, juntament amb idees sobre la igualtat entre els cònjuges i convivents i els drets dels fills i filles.⁶

A més, en aquesta jerarquia que estableix el mateix dret, no podem obviar el fet que vivim a societats capitalistes consumistes on proveir en l'economia té més pes que tenir cura dels membres de la família, alimentar-los o oferir-los suport emocional; on els homes valen més que les dones; els adults més que els infants i les dones grans; les persones sense discapacitats més que les persones amb alguna discapacitat; etc. Per

4. Encara que, per descomptat, hi ha excepcions. He conegut persones molt justes i democràtiques que van viure en famílies molt autoritàries. Això no obstant, continuo considerant que hi hauria molta més democràcia si la gran majoria de nosaltres haguéssim crescut en famílies solidàries, felices i justes.

5. És curiós que fins i tot una de les poques constitucions que fan referència expressa a la coresponsabilitat entre pare i mare, la de l'Equador, en el seu art. 40 estableix: "L'Estat protegirà les mares, els pares i els qui siguin caps de família, en l'exercici de les seves obligacions". Com veiem, tot i que aquesta constitució intenta reglamentar un nou tipus de família basat en la coresponsabilitat, no es pot desprendre de la idea que algú o alguns siguin caps.

6. Dic això perquè, d'acord amb un estudi recent de la CEPAL sobre les famílies, el 36% d'aquestes a l'Amèrica Llatina continuen estant formades per un pare que proveeix i una mare que en té cura. En una societat capitalista, que sobrevalora la producció de béns i el treball remunerat, aquesta situació no pot ser propícia per a la suposada igualtat de què gaudeixen els cònjuges.

això a les nostres societats patriarcals, primer establert per la mateixa legislació⁷ però ara ja per tradició, als homes adults sense discapacitat que són al cim de la jerarquia del poder familiar no els toca fer allò que val menys a cada família: tenir cura dels seus membres, alimentar-los, netejar i oferir-los suport emocional. Com ens pot estranyar que sigui tan difícil construir o mantenir societats justes i igualitàries!

En aquesta organització jeràrquica de les nostres famílies tenim que, aquell qui es considera el cap de família i està acostumat al fet que les seves necessitats emocionals els les satisfacin d'altres, la vivència en família li ensenya que ell és el centre de tot el que hi passa i que les seves necessitats i interessos són centrals a la unitat familiar. En aquest ambient poc democràtic, els nens mascles interioritzen la idea que hi ha persones que serveixen i d'altres que manen i, per descomptat, com que són del mateix sexe que els qui manen, aspiren a convertir-se, un dia, en aquest cap de família. I les nenes, encara que reben el mateix missatge, com que són del mateix sexe que les persones que serveixen, molt en el seu inconscient saben que no valen tant com els nens mascles i que si formen una família seran les que s'encarregaran de proporcionar l'atenció i l'afecte que els seus membres requereixin, encara que també proveeixin en l'economia.

Amb homes i dones així és difícil construir democràcies basades en la igualtat de totes les persones. És més, la idea de democràcia que es forma aquesta gent és que requereix jerarquies de persones més valuoses i més poderoses que d'altres. Entenen que encara que es prediqui igualtat, encara que es legisli igualtat, sempre hi ha algú que mana i que val més que les dones, els infants i la gent gran, és a dir, sempre hi ha un home adult, ja sigui a la família o a l'Estat, que té l'última paraula. També es formen la idea que l'Estat i el Govern existeixen per manar, no per administrar els béns que són de tothom ni per garantir un repartiment just de béns i de serveis.

Però possiblement la qüestió més problemàtica és que és difícil que persones així acceptin la idea que alimentar i tenir cura d'una família és tan important i indispensable com

7. En molts dels nostres codis civils s'establia clarament que al pare li tocava proveir en les qüestions econòmiques i a la mare li corresponia l'administració de la llar. Per exemple, al Codi Civil guatemalenc fins a mitjans de 1990 es mantenia l'art. 110, que literalment deia: "El marit està obligat a protegir i a donar assistència a la seva dona, així com a subministrar-li tot el que sigui necessari per al manteniment de la llar, d'acord amb les seves possibilitats econòmiques." Fins aquí no sembla discriminatori per a les dones, però si continuem llegint trobem que "la dona té especialment el dret i l'obligació d'atendre i tenir cura dels seus fills mentre siguin menors d'edat i de dirigir les ocupacions domèstiques". I pitjor encara, l'art. 114 deia: "El marit es pot oposar al fet que la dona es dediqui a activitats fora de la llar..." I aquest article era vigent i es considerava constitucional encara que la mateixa constitució guatemalenc estableix, en el seu art. 47: "L'Estat garanteix la protecció social, econòmica i jurídica de la família. En promourà l'organització sobre la base legal de matrimoni, la igualtat de drets dels cònjuges..." Em pregunto què deu significar per a certs juristes la *igualtat de drets dels cònjuges* quan no la troben incongruent amb el fet que el marit es pugui oposar al fet que la seva dona treballi fora de la llar?

mantenir-la econòmicament. Per això les nostres societats patriarcals han perdut el sentit de per què els éssers humans ens organitzem en societats i per què hem lluitat durant segles perquè aquestes societats siguin justes, igualitàries i democràtiques. Però, com pot haver-hi justícia, democràcia o igualtat quan tasques indispensables per a la nostra supervivència com alimentar, tenir cura de la gent i nodrir són considerades inferiors a produir més i més coses per aconseguir apujar el PIB?

Per això a les nostres societats patriarcals l'emancipació de les dones generalment no va acompanyada d'una major democràcia al país, sinó simplement de més dones en el món masculí de la producció i la política. En aquestes societats, els homes no han entrat al món privat amb la rapidesa ni en el nombre en què ho han fet les dones al món públic. D'aquesta manera, el món femení privat continua desvaloritzat, potser fins i tot més que abans de l'emancipació de les dones. I això, és clar, està afectant les famílies organitzades tal com hem vist i, per tant, tota la societat.

És indispensable que es continuï legislant i que es facin noves polítiques públiques amb l'objectiu de continuar democratitzant les famílies. Però també cal que el dret judicial es transformi pel que fa al seu ideal de família, ja que, perquè el dret canviï —recordem-ho—, es necessiten no només noves lleis, sinó noves interpretacions i aplicacions d'aquestes lleis.

Estic convençuda que si aconseguim crear blocs familiars diversos entre ells però tots formats per persones solidàries i amb el mateix dret a gaudir dels seus drets humans, serà més fàcil construir societats amb persones que es preocupin pel seu benestar, però que entenguin que depenen del benestar de tota la resta per estar realment bé. Més important encara, es podran construir societats amb persones que en comptes de sobrevalorar el PIB o *el desenvolupament econòmic o sostenible i la producció industrial a gran escala* que ens ha portat a l'acumulació obsessiva de coses innecessàries, entenguin que els primers només tenen sentit quan estan en funció de l'atenció i reproducció de la vida.

L'administració de justícia i les famílies

Tornant al tema que ens ocupa, crec que el rol de l'administració de justícia en la construcció de famílies justes i solidàries és de summa importància. Cal que recordem que els drets es concretitzen i les relacions socials igualitàries es reforcen o debiliten en la interpretació de les lleis generals. Els jutges i les jutgesses, quan donen sentit i apliquen les lleis a cada cas concret, han de superar la seva pròpia subjectivitat, les seves creences religioses i els seus prejudicis socials i culturals, i entendre que el món està format per estats de realitats múltiples on conviuen diferents formes de família, totes amb el mateix dret a ser protegides per la llei, totes necessitades de normes que garanteixin

a tots els seus membres el ple respecte pels seus drets humans diversos.⁸ Però més important encara, totes tan naturals com natural és la diversitat humana. I dic que això últim és el més important perquè només entenent que poden existir molts models de família davant del dret, tots igual de valuosos, podem eradicar la família nuclear heterosexual amb fills i filles com l'únic model subjacent en els tres tipus de dret que he assenyalat abans.

Per això, un primer pas que han de fer els jutges i les jutgesses és interpretar les lleis — i no parlo només de les civils o de família, sinó de les laborals, les penals, les administratives, etc.—, com si aquestes partissin d'una pluralitat de formes de família, molt diferents i regides totes pel principi d'igualtat encara que no sigui així. Els jutges i les jutgesses, quan interpreten qualsevol assumpte que afecta una família, han de prioritzar el principi constitucional d'igualtat, i amb més motiu als països on la mateixa constitució, com l'art. 73 de la nicaragüenca, estableix clarament que «les relacions familiars reposen en el respecte, la solidaritat i la igualtat absoluta de drets i de responsabilitats entre l'home i la dona...»

Lamentablement, malgrat les grans transformacions que s'han produït a les famílies i malgrat el principi d'igualtat, la majoria de les nostres lleis, i fins i tot les nostres constitucions, parteixen del model dominant de família on hi ha presència de pare i mare vinculats per matrimoni⁹ amb perspectiva de convivència de llarga durada, fills i filles propis i on els rols de gènere estan perfectament definits. Per això el paper que han de jugar els administradors i administradores de justícia no pot ser aplicar la llei acriticament, sinó que s'ha de complir amb el principi d'igualtat consagrat a totes les nostres constitucions polítiques. Això implica acceptar que el model de família patriarcal subjacent a les nostres lleis no només viola el principi d'igualtat sinó que a més està absurdament desconectat de la realitat.

Malgrat que a moltes de les nostres constitucions es reafirma la idea que el matrimoni és la base de la societat i de la família, això no implica que només les famílies basades

8. Parlo de drets humans diversos dels diferents membres d'una família perquè encara que tots tenen dret a gaudir plenament de tots els drets humans, alguns membres de la família poden necessitar més protecció que d'altres o poden necessitar més d'un component d'un dret humà que no pas un altre membre de la família. Per exemple, una dona amb una discapacitat motora té, de la mateixa manera que la resta de membres de la seva família, el dret a decidir la seva vida reproductiva, però és possible que per gaudir d'aquest dret necessiti més informació o un altre tipus d'informació que el que necessiti una dona que no tingui una discapacitat similar. És més, totes les dones, de la mateixa manera que tots els homes, necessiten informació per poder gaudir del dret a decidir, però és obvi que a les dones els afectarà més no tenir aquesta informació ja que és en els seus cossos on es realitza la reproducció humana.

9. Per exemple, l'article 32.3 de la Constitució salvadorenca assenyala de manera específica que «l'Estat fomentarà el matrimoni, però la seva manca no afectarà el gaudi dels drets que s'estableixin a favor de la família.» I el 47 de la guatemalenc estableix que «l'Estat garanteix la protecció social, econòmica i jurídica de la família. En promourà l'organització sobre la base legal del matrimoni.»

en el matrimoni siguin mereixedores de protecció legal. Així doncs, fins i tot als països on s'especifica que el matrimoni és la base de la família, famílies basades en altres conceptes, com ara la convivència, també són protegides. Això no obstant, el problema no se soluciona amb l'ampliació de la protecció a les famílies basades en les unions de fet, perquè fins i tot a les constitucions on no s'especifica quin tipus de família ha de ser protegida¹⁰ i en els països on es reconeixen legalment les unions de fet, els grups que es formen fora del matrimoni s'entenen com a fenòmens irregulars que, des del punt de vista jurídic, no mereixen el qualificatiu de *família*.

En altres paraules, encara que a molts països s'han reformat els codis i les lleis de família per reconèixer altres models que no es basen en el matrimoni sinó en altres factors com el suport mutu, l'afecte, l'atenció envers persones amb alguna discapacitat, gent gran o infants, etc., les famílies que no es basen en el matrimoni continuen essent considerades pel dret i per la seva interpretació, com irregulars o com una excepció. O encara pitjor, algunes branques del dret, com el penal, el tributari, etc. continuen desconeixent totalment aquests altres models. En part això es deu al fet que poques persones entenen que, encara que *la família* s'ha manifestat en la nostra cultura occidental al llarg de molt de temps com la peça fonamental de l'engranatge social, els processos de canvi social sempre n'han afectat l'estructura i el funcionament. És més, m'atreveixo a dir que *la família* patriarcal sempre ha patit i està patint transformacions malgrat que es mantingui fonamentalment patriarcal.

En altres paraules, *la família* no és una institució que s'ha mantingut invariable al llarg del temps. Ben al contrari, és una institució en transformació permanent que ha canviat des de fora i des de dins en diversos moments històrics. Actualment no som davant la mort o la descomposició total de la família, com al·leguen algunes persones, simplement n'estem presenciant una nova transformació. El problema és que el dret i la seva interpretació encara no ha interioritzat la recent pluralització de les formes de família que institucionalitzen noves maneres de convivència domèstica: llars formades per parelles homosexuals o heterossexuals no matrimonials amb o sense fills/es; llars integrades per una mare amb fills/es; per una àvia amb néts/es; per dues mares amb els seus respectius fills/es; llars formades per dues o més persones que s'uneixen per donar-se afecte i solidaritat amb o sense sexe; a més de les anomenades llars compostes, que incorporen a una llar nuclear o extensa una o diverses persones no emparentades consanguíniament.

És més, el model de família basat en el matrimoni potser mai no ha estat el model majoritari a l'Amèrica Llatina o al Carib, encara que potser sí a Espanya, però el que sí és cert és que a la ment dels legisladors i legisladores i dels administradors i administradores de

10. Per exemple, l'article 4rt de la Constitució Política mexicana obliga el legislador a protegir l'organització i el desenvolupament de la família, però no fa cap referència a un model de família determinat.

justícia, siguin d'aquesta regió o d'Espanya, possiblement és l'únic. A la majoria de les lleis i sentències que no es refereixen específicament a la igualtat dels sexes dins de la família però que d'alguna manera hi estan relacionades, trobem que el model de família que s'hi inclou és un on tenim, d'una banda, un rol femení desvaloritzat, on les dones són responsables dels treballs domèstics i de proveir pel que fa a les qüestions emocionals, afectives i sexuals per al cònjuge masculí i emocionals i afectives per als fills i filles; i, d'altra banda, tenim un rol masculí sobrevalorat, on els homes són responsables de proveir en qüestions materials i simbòliques amb poca o cap responsabilitat pel que fa a l'atenció envers la resta de membres de la família o en les tasques domèstiques.

Aquest model de família pressuposa drets i obligacions explícitament o tàcitament definits a les diferents lleis de família, penals, laborals, administratives, tributàries, etc., així com en interpretacions d'aquestes lleis per part dels operadors i operadores de justícia i també en polítiques públiques, en creences i valoracions de la població en general, basades en un model de família format per responsabilitats asimètriques i amb relacions poc democràtiques.

Les dones, si analitzem les nostres realitats des de la perspectiva de gènere, hem entès que aquesta concepció de la família és possiblement el *locus* principal de la desigualtat entre homes i dones i, per això, hem posat en dubte aquesta visió de la família com un àmbit harmoniós i igualitari. Però, a més de qüestionar la unitat familiar com a espai harmònic, la perspectiva de gènere ha contribuït a visibilitzar les dinàmiques existents entre la parella com a relacions de poder i no com una unitat indissoluble amb els mateixos interessos i necessitats. Entesa així, la família, el matrimoni, la parella i totes les relacions familiars passen a ser espais on ha d'intervenir la legislació i l'administració de justícia ja no per reforçar el poder del pare com ha fet fins fa poc, sinó per afermar els drets humans de tots els seus membres, especialment els de la dona-persona humana però també els de la dona-mare, els dels infants i els de les persones amb alguna discapacitat.

La visibilització de les dinàmiques de poder dins de les famílies i la comprensió que són discriminatòries contra les dones i creen una situació de vulnerabilitat de les persones menys poderoses dins de la família com ara els infants, la gent gran i les persones amb alguna discapacitat, ens porta a plantejar que el dret i la seva interpretació no poden romandre neutrals davant les famílies, sinó que han d'intervenir per garantir la igualtat entre dones i homes i els drets humans de tots els membres d'una família. Si les lleis i la seva interpretació no prenen partit per les víctimes de la violació sexual en la parella, l'abús sexual incestuós, la violència domèstica, l'empobriment post divorci, el no-pagament de la pensió alimentària, la pèrdua dels mitjans de supervivència, la injusta distribució de responsabilitats i drets, etc., estaran tàcitament fomentant les relacions de desigualtat i les violacions dels drets humans que es donen en el si de les nostres famílies.

Però la veritat és que històricament el dret i la seva interpretació per part dels operadors i operadores de justícia no s'han mantingut neutrals davant les violacions als drets humans que es donen dins de les famílies contra les dones, els infants i les persones amb alguna discapacitat. La legislació, la doctrina jurídica i la jurisprudència estan plenes d'exemples amb un clar biaix a favor del cap de família home. Segons el respectat jurista anglès Sir William Blackstone, en el matrimoni el marit i la dona es converteixen en una nova persona davant la llei. Allò que succeïa en realitat, no és que naixés una nova persona davant la llei, sinó que se subsumia la personalitat jurídica de la dona a la de l'home. En altres paraules, ser dona o l'existència de la dona, com deia el mateix Blackstone, «queden suspesos durant el matrimoni» (1914:11), cosa que ell no considerava cap problema perquè no veia res de dolent en el fet que la dona deixés d'existir per al bé i l'harmonia de la família. És interessant notar que a cap d'aquests juristes mai no se li va ocórrer que l'harmonia de la família es podia aconseguir amb mitjans més democràtics o eliminant l'existència de l'home.

És més, les idees determinants o les bases fonamentals del dret de família modern són altament sexistes i encara que molts dels principis següents han estat substituïts per uns de més igualitaris, els seus efectes encara es noten en la majoria de les nostres famílies i en la interpretació que dels nous principis fan els operadors i operadores jurídics.¹¹

Aquestes idees fundacionals del dret de família es podrien resumir en els principis següents, que òbviament afavorien els homes:

1. Matrimoni indissoluble: principi que, de neutral, només en té el nom, ja que afecta molt més negativament les dones si es conjuga amb els altres; o matrimoni dissoluble: només a causa d'adulteri o de concubinat, règim altament discriminatori contra la dona.
2. Incapacitat relativa de la dona casada: principi expressament discriminatori contra el sexe femení.
3. Existència de la potestat marital i la consegüent subordinació de la dona al marit.
4. Pàtria potestat exclusiva del pare.
5. Adulteri com a figura tipificada en forma discriminatòria contra la dona.
6. Filiació matrimonial fortament afavorida.
7. Preponderància del marit en l'administració dels béns.

11. Per exemple, malgrat que a Costa Rica el Codi de Família estableix igualtat en les causals de divorci, els jutges i les jutgesses continuen diferenciant entre l'adulteri de la dona i el de l'home, i és molt més fàcil de provar el primer que no pas el segon.

A aquests principis s'hauria d'afegir el no-reconeixement jurídic de la violència intrafamiliar i moltes altres mancances, amb la qual cosa queda comprovat que el dret de família neix sexista i, malgrat que ha patit modificacions, aquestes no han estat tan profundes com per desplaçar del tot aquests principis.

Cal recordar la classificació d'éssers irracionals que de les dones casades feien tots els nostres codis civils derivats del Codi Napoleònic. Així, segons la llei, la dona casada no podia portar a terme cap transacció sense la signatura del seu marit, no podia comprar a crèdit, vendre, donar o rebre títols, hipotecar una propietat, ni tampoc obrir un compte bancari. El marit era l'administrador legal de tots els béns de la dona, la qual, per treballar, primer li havia de demanar permís. L'obediència al marit no era simplement una norma social, era una obligació jurídica.¹² Segles de tractament discriminatori no s'esborren amb la derogació d'uns quants articles dels codis. Per aconseguir desplaçar les idees fundants tan arrelades a les nostres ments i actituds, són necessàries mesures expressives i específiques.

Recordem també que fins fa molt poc temps a totes les nostres legislacions l'ordre dels cognoms, amb el del pare sempre primer, no es podia alterar; que les dones no podíem donar la nostra nacionalitat als nostres fills/es; que l'adulteri de la dona era penalitzat, mentre que el de l'home era tolerat, i moltes més discriminacions.

Precisament a causa de la situació tan desavantajosa de les dones dins de les famílies, les nostres demandes d'igualtat i de justícia no només es dirigeixen a transformacions en l'esfera pública, sinó també en la privada. Des de sempre les dones hem entès que no es tracta només d'aconseguir accedir al mercat laboral o a la política, sinó que per accedir-hi en igualtat de condicions amb els homes, es requereix una transformació de les relacions familiars basades en la desigualtat. Però la transformació que es necessita és molt més radical, perquè no només es necessita una distribució més igualitària dels drets i de les responsabilitats dins de la llar, sinó que urgeix una revaloració del que tradicionalment s'ha considerat el rol femení: tenir cura, alimentar i *maternitzar* els membres de qualsevol mena de família, perquè aquestes funcions són indispensables per a la manutenció de la vida humana. En altres paraules, si el rol de qualsevol família és principalment el de reproduir la vida humana, aleshores el rol de tenir cura, alimentar i estimar ha de ser tan valorat com ho és proveir per a la família en les qüestions materials i igual d'important que la producció a escala macro.

A més, és obvi que la igualtat no es pot mantenir a l'esfera pública si no existeix a la privada. Per això la idea de la necessitat d'igualtat entre homes i dones a l'esfera privada de la família i el matrimoni es troba a la Declaració Universal dels Drets Humans de 1948

12. *Code Napoléon*, 1876.

i, més desenvolupada encara, a la Convenció de la CEDAW (Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona) de 1979.

És més, per a les dones, la idea del bon govern no és exclusiva del municipi o de l'Estat, sinó que des de fa temps reclamem la democràcia al país i a casa.

Gràcies a estudis i qüestionaments fets des de la perspectiva de gènere, ja no es pot —o almenys no s'hauria de—, legislar sobre la família o aspectes que l'afectin, sense tocar temes com la diferent valoració entre producció i reproducció, les relacions de poder entre cònjuges i d'aquests amb els fills/es, el treball domèstic no remunerat, la violència contra la dona i contra els infants, la gent gran i persones amb alguna discapacitat, la violència i abús sexual incestuós, la venda de filles per al tràfic de dones, etc.

Però a més, gràcies a la perspectiva de gènere, que inclou la visió ètnica, de classe, d'edat, etc. també es pot argumentar que no cal legislar sobre la família o sobre temes que l'afecten sense tenir en compte les múltiples desigualtats que conviuen i reforcen les relacions poc democràtiques a les famílies, com ara la pobresa, la discriminació ètnica, per edat i per discapacitat o orientació sexual, així com la corrupció i la fragilitat de les institucions. Aquesta coexistència de múltiples discriminacions produeix una gran paradoxa i és que, malgrat les transformacions que desafien el model de família tradicional, la família continua essent considerada, per la majoria de la gent, el lloc més protegit i segur, paradoxa que no és menor si es considera que a la vegada la família és, per a la majoria de les dones, un lloc d'alt risc en matèria de violència i de maltractament. Com convertir la família en un lloc regit pel dret i la justícia mantenint l'espai per a la intimitat i l'afecte és un dels reptes no només de les polítiques públiques sinó també de l'administració de justícia, que ha de vetllar pels drets humans de totes les persones en qualsevol espai.

La nova configuració de les llars i de les famílies llatinoamericanes, caribenyes i espanyoles suggereix la necessitat d'una revisió de totes les lleis que tenen impacte directe o indirecte tant en homes com en dones, com a pares i mares o com a fills i filles, germans i germanes així com l'impacte que puguin tenir en persones amb alguna discapacitat, en la gent gran o persones malaltes, etc. A més, caldria fer una revisió de principis que, sense afectar directament les relacions familiars, coadjuven que es mantingui el model sexista de família. Em refereixo, per exemple, al concepte de *culpa* en matèria patrimonial, que en molts codis i en la nostra doctrina al·ludeix al *bon pare de família*, concepte que òbviament es desprèn d'una idea estereotipada dels rols de l'home i de la dona a la família, en què l'home és qui *dirigeix la llar*, l'home és qui és *el cap de família* i l'home és qui *participa en els negocis*.

També cal analitzar l'impacte de les lleis en les institucions socials que han de donar suport a les famílies en la cobertura de les seves necessitats. En aquesta revisió és important tenir present que no tots els canvis observats al voltant de la família tradicional són

el resultat de patologies socials, sinó més aviat d'opcions individuals fruit de la recerca de relacions basades en el respecte pels drets humans de cadascun dels membres d'una família (especialment les dones de totes les edats, joves i infants, persones amb alguna discapacitat, etc.) i en formes més igualitàries de convivència. Per tant, la legislació i la seva interpretació per part dels jutges i jutgesses s'ha d'orientar a facilitar i no limitar les opcions individuals de cadascun dels membres d'una família, i a proporcionar els mecanismes necessaris per al seu benestar.

En aquesta revisió és important tenir present una de les manifestacions del sexisme que vaig desenvolupar en la meua metodologia per a l'anàlisi de gènere del fenomen legal: el familisme.¹³

Familisme

El familisme no és només una forma de sexisme, sinó també una forma específica d'insensibilitat al gènere.¹⁴ Consisteix a agafar la família com la unitat més petita d'anàlisi en situacions on en realitat s'haurien d'analitzar els interessos, les necessitats i les actuacions dels diferents membres d'una família. Vull aclarir que l'ús de llars o de famílies com a unitat més petita d'anàlisi no sempre és sexista. Per exemple, no és sexista preguntar quantes llars o famílies tenen casa pròpia, o quantes llars o famílies es veuran afectades per un incentiu tributari, o quina és la composició ètnica d'una família, encara que la pregunta o la resposta potser podria ser classista o racista. Tampoc no és sexista desenvolupar polítiques públiques per a les famílies més pobres, etc. I, encara que no és sexista proposar lleis que promoguin la igualtat real dins de les diferents famílies, sí que hi ha sexisme quan es basa en el fet que aquesta igualtat ja existeix sense haver derogat totes les lleis discriminatòries que encara persisteixen.

Hi ha familisme quan s'entén la família com una unitat on totes les persones que la integren ja tenen les mateixes responsabilitats i, molt pitjor, els mateixos drets, perquè com sabem, tractar persones desiguals com si fossin iguals produeix desigualtat i discriminació. Un exemple d'aquesta forma de sexisme la podem trobar al paràgraf següent, extret d'un estudi recent de la CEPAL sobre les estructures familiars a l'Amèrica Llatina:

13. Les altres manifestacions del sexisme són: l'androcentrisme, la misogínia, la ginòpia, la insensibilitat al gènere, el doble paràmetre, la sobregeneralització/sobreespecificitat, el dicotomisme sexual i l'haver de ser per a cada sexe.

14. Al seu torn, la insensibilitat al gènere és una forma de sexisme que consisteix a no tenir en compte les diferències de gènere i les estructures de gènere que existeixen en tota activitat o construcció humana, incloent-hi les famílies. Aquesta forma de sexisme es presenta sempre que no es tingui en compte la variable sexe com una variable socialment vàlida i indispensable per entendre una realitat determinada.

«A l'Amèrica Llatina les famílies acompleixen funcions de suport social i de protecció enfront de les crisis econòmiques, desocupació, malaltia i mort d'algun dels seus membres. La família com a capital social és un recurs estratègic de gran valor, ja que la limitada cobertura social en alguns països de la regió (laboral, en salut i seguretat social) la situa com l'única institució de protecció social enfront dels esdeveniments traumàtics. A més, és la institució que es fa càrrec dels infants, de la gent gran, de les persones malaltes i de les persones amb discapacitat.»¹⁵

No hi ha res de dolent a atribuir funcions socials a les famílies, però es cau en familisme quan, com en aquest exemple, s'atribueixen a *les famílies* accions que en realitat duu a terme, majoritàriament, la dona adulta de la família, tant si és la dona o mare dels menors com si és la filla o jove de les persones adultes majors o malaltes que la formen. De fet, aquesta forma de sexisme està atribuint accions individuals a la unitat com a conjunt i per això moltes vegades té com a resultat més explotació del treball gratuït de les dones adultes i polítiques i lleis equivocades.

Aquesta forma de familisme fa invisibles els sacrificis, els afectes i l'explotació del treball gratuït de les dones en pro d'una concepció de família com una unitat homogènia o fins i tot monolítica que pot realitzar funcions socials de *protecció enfront de les crisis econòmiques, desocupació, malaltia i mort d'algun dels seus membres*. Aquesta concepció de la família no permet proveir mesures de protecció per als qui pateixen els abusos i, per tant, crea grans desigualtats en el maneig del poder i en la distribució del temps lliure entre els sexes. I el que és greu és que aquesta és la concepció que tenien grans teòrics de la igualtat social com Hegel i Rousseau. Per a ells les famílies no estaven formades per persones de diferents edats i gèneres però iguals en dignitat, sinó que preferien veure la família com la unitat més petita de la societat justa que ells volien construir i, d'aquesta manera, com que la veien com la unitat més petita, no s'havien de preocupar per les relacions injustes dins les famílies. Això és greu perquè la majoria dels nostres principis legals es basen en les teories d'aquests i d'altres filòsofs, la qual cosa ens explica per què ha estat tan difícil la construcció de societats més justes.

Lamentablement, aquesta concepció de família com la unitat més petita d'una societat és allò que prima a les nostres constitucions i lleis, encara que proclamin la igualtat entre els cònjuges i el respecte pels drets dels infants.¹⁶ I ho dic perquè, amb tantes procla-

15. Arraigada, I. (2004: 45).

16. Per exemple, l'article 42.4 de la Constitució de Colòmbia estableix que "les relacions familiars es basen en la igualtat de drets i de deures de la parella, i en el respecte recíproc entre tots els seus integrants." I malgrat tot, a les observacions finals que fa el Comitè de la CEDAW a Colòmbia després de presentar el seu quart informe, aquest observa que malgrat l'article constitucional que protegeix les famílies, la majoria de famílies pobres encapçalades per dones no reben cap protecció de l'Estat. També recomana que la legislació igualitària que ha adoptat Colòmbia sigui posada en pràctica i difosa perquè la majoria de les dones ni tan sols no saben que tenen el dret a la igualtat en la família.

mes constitucionals sobre la igualtat dels cònjuges i els drets iguals de tots els membres d'una família, no trobo prou lleis que protegeixin realment els membres amb menys poder dins de cada família. On són les lleis i mecanismes que protegeixen les dones i nenes de la discriminació a la família? On són les normes que partint del fet que la discriminació és real, ofereixin mesures especials de caràcter temporal per alleugerir l'assoliment de la igualtat? Tothom sap que la igualtat no s'aconsegueix declarant-la, sinó amb accions i lleis que tinguin l'objectiu d'eliminar la discriminació real que patim les dones a totes les esferes, inclosa la de la família. I pensem, per què l'art. 16 de la CEDAW, el que parla d'igualtat entre dones i homes en la família, és un dels que té més reserves dels Estats?

Però no és l'única manera com es manifesta el familisme. Un altre exemple el trobem quan la legislació presumeix que les decisions que s'adopten sobre els béns d'una família són decisions preses en conjunt per la família, quan en realitat pot haver estat una decisió en contra dels desigs o en detriment d'un o més membres de la mateixa, generalment en detriment de la dona i dels fills i filles. Aquest enfocament sobre la família amaga el fet que els homes i les dones tendeixen a participar de manera diferent en les decisions que afecten la llar i la família i que allò que se'ns presenta com quelcom de decidit per la família va ser, en realitat, decidit pel *pater familias*.

Un altre exemple de familisme es presenta quan per castigar un home per haver comès algun delictes, generalment el de narcotràfic, s'afecten tots els béns de la família que, precisament perquè el dret és androcèntric, permet que aquests béns estiguin només a nom del pare. Aquesta és una forma de familisme que redueix la família als interessos del pare. El problema invers, però que també és una forma de familisme, consisteix a atribuir una propietat individual a tota la unitat en casos en què els membres de la unitat no necessàriament posseeixen o demostren posseir de manera igual aquesta propietat. Un exemple típic d'aquest tipus de familisme té lloc quan la filiació racial o ètnica d'una família és determinada amb base en els antecedents del pare. Per exemple, en una família en què el marit-pare és afrodescendent i la dona-mare és eurodescendent, aquesta família és classificada com a afrodescendent en lloc de com a barreja afro-eurodescendent. És clar, aquí també es manifesten altres formes de discriminació, com ara el racisme.

Aquest tipus de familisme també es dona quan l'ingrés d'un membre individual de la família és tractat com a *ingrés familiar*. Aquest terme seria correcte si tots els membres d'una família tinguessin legalment i socialment els mateixos drets en relació amb els ingressos de tots els membres de la família. Com que això en general no passa, resulta incorrecte el terme *ingrés familiar*. Per no caure en aquesta forma de familisme insensible al gènere, cal tenir en ment qui o quines persones dins de la família generen els ingressos i qui té el control sobre l'anomenat ingrés familiar. No s'hauria de donar per fet que una quantitat específica de diners és necessàriament d'igual benefici per a tots els

seus membres, indistintament de qui la controla. És més, existeixen estudis que demostren que les dones, encara que guanyen molt menys que els homes, gasten més dels seus ingressos en necessitats de *la família* i, això no obstant, en aquests mateixos casos es continua partint del fet que qui ha de guanyar més és l'home perquè el seu rol és el de proveïdor de la família i generalment el seu ingrés és el que es denomina *ingrés familiar*.

Una altra forma de familisme s'està presentant com a reacció a l'ingrés de les dones al mercat laboral i a l'esfera pública de presa de decisions. Consisteix a culpar les dones de la descomposició social que es viu a gairebé tot el món. Sota aquesta lògica s'estan desmantellant els mecanismes que s'havien creat per donar poder a les dones amb l'excusa que cal *protegir la família*, però en realitat el que es pretén protegir és el model tradicional de família encapçalada i controlada pel pare-marit. En comptes de continuar pel camí de democratitzar la família amb la conciliació i l'harmonització de l'esfera pública i privada, és a dir, intentant aconseguir la igualtat dins de les famílies, aquesta forma de familisme es basa en el fet que el preu que han de pagar les dones per sortir al món públic és el sacrifici de la vida familiar i privada, i per a les que no surten al món públic, la recepta és protecció en lloc de drets. Així, les dones *bones* que es queden a casa *moreixen* tota la protecció de lleis que les converteix en éssers vulnerables, ciutadanes de segona en comptes de titulars plenes de drets i de responsabilitats.

El procés d'incorporació de les dones al mercat laboral i les transformacions que comporta en les famílies, requereixen polítiques públiques, lleis i la seva interpretació *genesentiva* perquè aquesta participació es transformi en més democràcia dins de les famílies i en els estats. Per aconseguir-ho, a més de qüestionar les normes d'obediència al marit —que ja es va fer en els codis civils o de família—, cal modificar la legislació laboral, penal, administrativa, comercial, etc., de manera que els canvis en les famílies es consolidin jurídicament i rebin de la llei el suport necessari per assolir la igualtat.

Potser els exemples més clars de familisme els trobem a la legislació sobre violència intrafamiliar. A moltes d'aquestes lleis que s'han promulgat a tots els nostres països, l'objectiu principal de la llei no és protegir les dones dels maltractaments en la parella o exparella com ho exigeix la Convenció Interamericana per Prevenir, Sancionar i Eradicar la Violència contra la Dona,¹⁷ que reconeix explícitament en el seu preàmbul que «la violència contra la dona és una ofensa a la dignitat humana i una manifestació de les relacions de poder històricament desiguals entre dones i homes.» Opino que la majoria de les nostres lleis no tenen en compte el tema de la desigualtat de poder entre homes i dones perquè cap no té un títol que digui alguna cosa com ara *Llei sobre el maltractament en-*

17. Coneguda com la Convenció de Belem do Pará, va ser adoptada per l'Assemblea General de l'OEA el 9 de juny de 1994.

vers les dones en la parella o la família, sinó que totes empren precisament la terminologia més ambigua: *violència intrafamiliar*, com si tots els membres d'una família es col·legessin mútuament amb la mateixa força i el mateix poder. Al contrari, sembla com si l'objectiu de moltes d'aquestes lleis, encara que tàcit, fos mantenir la unitat de la família malgrat la violència. Per això a moltes trobem procediments de conciliació per tal de mantenir la família unida. Aquí el legislador compta amb el familisme que suposa que guiarà l'administrador o administradora de justícia i, per tant, no ha d'explicitar que l'objectiu sigui mantenir la família unida. Aquesta és una forma de familisme que moltes vegades té l'efecte d'acabar amb la vida de les dones.

Afortunadament, en aquesta revisió de tota la legislació que afecta d'una manera o altra les famílies, tenim una guia fonamental: la CEDAW i, especialment, les recomanacions generals no. 21 i 25, en què el Comitè desenvolupa quina és l'obligació estatal respecte a les famílies per aconseguir la igualtat en el matrimoni i les relacions familiars i, en general, quina és l'obligació de l'Estat respecte a la igualtat entre els sexes. Per acabar, voldria destacar algunes de les idees que el Comitè de la CEDAW ha emès respecte als drets de les dones en el context de la família.

La família a la CEDAW

Òbviament, la CEDAW no té una definició de família perquè és un document que es pretén universal i, per tant, no pot privilegiar un tipus de família sobre un altre. Això sí, la CEDAW pretén regular tots els aspectes relacionats amb la igualtat entre dones i homes, nens i nenes, dins de qualsevol mena de família. És més, la recomanació general no. 21 estableix de manera explícita que «la forma i el concepte de família varien d'un estat a un altre i fins i tot d'una regió a una altra dins un mateix estat. Sigui quina sigui la forma que adopti i sigui quin sigui l'ordenament jurídic, la religió, els costums o la tradició en el país, el tractament de la dona en la família, tant davant la llei com en privat, ha de ser conforme als principis d'igualtat i de justícia per a totes les persones, com ho exigeix l'article 2 de la convenció».

És més, la CEDAW no només explicita els drets inalienables de la dona que ja estaven consagrats a les convencions i declaracions anteriors, sinó que va encara més lluny ja que reconeix que la cultura i les tradicions poden tenir importància en el comportament i la mentalitat dels homes i de les dones, i estableix, de manera clara, que aquestes compleixen un paper significatiu en la limitació de l'exercici dels drets fonamentals de la dona.¹⁸

¹⁸ Vegeu art. 5 de la CEDAW i paràgraf 14 del preàmbul que diu, literalment: "Reconeixent que, per aconseguir la plena igualtat entre l'home i la dona, cal modificar el paper tradicional tant de l'home com de la dona a la societat i a la família..."

Per exemple, el Comitè de la CEDAW ha assenyalat de manera reiterada que els costums que treuen importància al testimoni o les proves presentades per les dones en els litigis familiars violen el dret a la igualtat i moltes vegades coarten efectivament el dret de la dona a intentar obtenir o conservar una part igual del patrimoni i menyscaben la seva posició de membre independent, responsable i valuós de la col·lectivitat a què pertany.

És important fer notar que quan la CEDAW, en el seu art. 5, estableix l'obligació dels estats a modificar els costums discriminatoris i rols estereotipats, no s'està referint només als de la dona, sinó que també s'han de modificar els costums que mantenen els homes aliens al rol de tenir cura físicament i emocionalment de la seva família. És a dir, a la CEDAW es reclama més igualtat entre homes i dones tant en l'àmbit públic com en el privat, i per a això no només es requereixen modificacions a les lleis i els costums i eliminació de rols estereotipats, sinó que es requereix el reconeixement de la importància social de la maternitat.¹⁹

Sobre això la CEDAW no només estableix la prohibició de discriminar la dona per motius d'embaràs o de maternitat,²⁰ sinó que va més enllà i estableix que cal distingir la funció de pares —que ha de ser assumida de manera compartida pels dos sexes—, de la funció reproductora —que només pot assumir la dona i respecte de la qual es requereixen algunes normes protectores que, segons l'art. 4, no es consideraran discriminatories.

I quant a la desvalorització del rol femení, mirem què diu la Recomanació General 21. Històricament, l'activitat humana a les esferes pública i privada s'ha considerat de manera diferent i s'ha reglamentat en conseqüència. A totes les societats, durant molt de temps s'han considerat inferiors les activitats de les dones que, tradicionalment, han dut a terme el seu paper en l'esfera privada o domèstica. Com que aquestes activitats tenen un valor inestimable per a la supervivència de la societat, no hi pot haver justificació per aplicar-los lleis o costums diferents i discriminatoris. Els informes dels estats part posen de manifest que, fins i tot quan existeix la igualtat *de iure*, a totes les societats s'assignen a la dona funcions diferents, que es consideren inferiors. D'aquesta manera, es concullen els principis de justícia i d'igualtat que figuren en particular a l'article 16 i als articles 2, 5 i 24 de la Convenció.

El Comitè ha estat enfàtic a l'hora d'insistir que els estats no s'han de conformar amb la igualtat formal, ja que no sempre millora la situació de la dona. És més, any rere any ha dit als estats que mentre les causes subjacents de la discriminació contra la dona i de la seva desigualtat no s'abordin de manera efectiva, no han d'assumir que han complert amb les seves obligacions concretes quan van ratificar la CEDAW. El Comitè ha dit

19. Art. 5 i paràgraf 13 del preàmbul.

20. Art. 11.

reiteradament que la vida de la dona i la vida de l'home s'han d'enfocar tenint en compte el seu context familiar i que s'han d'adoptar mesures per transformar realment les institucions com la família perquè deixin de basar-se en pautes de vida i paradigmes de poder masculins determinats històricament.

A la RG 21, el Comitè assegura que «l'examen dels informes dels estats part revela que l'ordenament jurídic de molts països disposa els drets i les obligacions dels cònjuges sobre la base dels principis de la *common law*, del dret religiós o del dret consuetudinari, en lloc dels principis inclosos a la Convenció. Aquesta diversitat en la normativa i la pràctica relatives al matrimoni té conseqüències de gran amplitud per a la dona, que invariablement en limiten el dret a la igualtat de situació i d'obligacions en el matrimoni. Aquesta limitació sol ser causa del fet que es consideri el marit com a cap de família i com a principal encarregat de l'adopció de decisions i, per tant, infringeix les disposicions de la Convenció».

I quant als drets reproductius de la dona en la família, el Comitè ha dit que l'art. 16 li atorga el dret a decidir el nombre i l'espaiament dels seus fills/es, especialment perquè les seves obligacions envers ells afecten el seu dret a l'educació, a l'ocupació i a d'altres activitats referents al seu desenvolupament personal, a més d'imposar-li una càrrega de treball injusta. El nombre i espaiament dels fills/es repercuteixen de manera anàloga en la seva vida i també afecten la seva salut física i mental, així com la dels seus fills o les seves filles.

En aquest sentit, l'RG 21 insisteix que si bé la decisió de tenir fills/es s'ha d'adoptar preferiblement consultant-ho amb el cònjuge o el company, no s'ha de limitar pel cònjuge, el pare, el company o el govern. «Per tal d'adoptar una decisió amb coneixement de causa respecte de mesures anticonceptives segures i fiables, les dones han de tenir informació sobre les mesures anticonceptives i el seu ús, així com garanties de rebre educació sexual i serveis de planificació de la família, d'acord allò que estableix l'incís h) de l'article 10 de la Convenció.»

«Hi ha ampli acord sobre el fet que quan es disposa lliurement de mesures apropiades per a la regulació voluntària de la fecunditat, millora la salut, el desenvolupament i el benestar de totes les persones de la família. A més, aquests serveis milloren la qualitat general de la vida i la salut de la població, i la regulació voluntària del creixement demogràfic ajuda a conservar el medi ambient i a assolir un desenvolupament econòmic i social durador.»

Pel que fa al nom de la dona casada, la mateixa RG estableix que «els principis d'igualtat, justícia i plena realització de tots són la base d'una família estable. Per tant, marit i muller han de tenir el dret a escollir la seva professió o ocupació d'acord amb la seva pròpia capacitat, aptituds o aspiracions, d'acord amb els incisos a) i c) de l'article 11 de la Convenció. A més, cadascú ha de tenir el dret a escollir el seu nom per conservar la

seva individualitat i identitat dins de la comunitat i poder distingir-lo de la resta de membres de la societat. Quan la llei o els costums obliguen una dona a canviar de nom amb ocasió del matrimoni o de la seva dissolució, se li denega aquest dret.»

En relació amb la propietat o tinença de la terra, l'RG 21 diu que «és poc realista tota discriminació en el repartiment de la terra basada en la premissa que només l'home té l'obligació de mantenir les dones i els infants de la seva família i que farà honor a aquesta obligació. En conseqüència, tota llei o costum que concedeixi a l'home el dret a una major part del patrimoni en extingir-se el matrimoni o l'amistança o en morir un parent és discriminatòria i tindrà greus repercussions en la capacitat pràctica de la dona per divorciar-se, per mantenir-se, per mantenir la seva família o per viure dignament com a persona independent».

Respecte al domicili, la Recomanació General 21 diu que, «com en el cas de la nacionalitat, l'examen dels informes dels estats part demostra que a una dona no sempre se li permetrà escollir el seu propi domicili conforme a la llei. Una dona adulta hauria de poder canviar a voluntat de domicili, de la mateixa manera que de nacionalitat, independentment del seu estat civil. Tota restricció del seu dret a escollir el seu domicili en les mateixes condicions que l'home pot limitar-ne les possibilitats de recórrer als tribunals al país on viu o impedir que entri a un país o en surti lliurement pel seu compte.»

Amb relació a les dones migrants que viuen i treballen temporalment en un altre país, el Comitè ha establert que se'ls haurien d'atorgar els mateixos drets que als homes de reunir-se amb els seus cònjuges, companys o fills/es.

Quant als béns en el matrimoni, el Comitè de la CEDAW ha dit en múltiples ocasions que, encara que la llei confereixi a la dona el dret a la mateixa part dels béns que el marit i encara que els tribunals ho apliquin, l'home pot administrar els béns de propietat de la dona durant el matrimoni o en el moment del divorci. A molts estats, fins i tot en els que reconeixen la comunitat de béns, no existeix l'obligació legal de consultar la dona quan la propietat que pertany a totes dues parts es ven o s'aliena d'una altra manera, la qual cosa limita la capacitat de la dona per controlar l'alienació de la propietat o els ingressos procedents de la seva venda.

El Comitè també ha dit que en alguns països, en dividir-se la propietat conjugal, s'atribueix més importància o valor a les contribucions econòmiques (que poden haver estat fetes només pel pare o per tots dos cònjuges) que a d'altres aportacions, com l'educació dels fills/es, l'atenció envers els parents o parentes grans i les feines domèstiques (que aclaparadorament van ser efectuades per la mare-dona). Amb freqüència, aquestes contribucions de la dona fan possible que el marit obtingui majors ingressos i, per tant, la sobrevaloració de les aportacions econòmiques és doblement injusta. S'hauria de donar la mateixa importància a totes les contribucions, econòmiques o no, així com

dissenyar-se alguna metodologia per poder calcular quan les contribucions no econòmiques van possibilitar l'augment o disminució de les econòmiques.

Quant a successions, el Comitè ha dit que hi ha massa països on la legislació i la pràctica en matèria de successions i de béns redunden en greus discriminacions contra la dona. Aquesta desigualtat de tracte pot fer que les dones rebin una part més petita del patrimoni del marit o del pare, en cas que aquests morin, que els viudots i els fills/es. En alguns casos, només es reconeix a la dona un dret limitat i controlat a rebre determinats ingressos amb càrrec al patrimoni del difunt. Amb freqüència, els drets de successió de la viuda no reflecteixen el principi de la igualtat en la propietat dels béns adquirits durant el matrimoni. Aquestes disposicions violen la Convenció i s'haurien d'abolir.

Conclusió

L'administració de justícia té un rol important en la consecució de societats justes, igualitàries, democràtiques i, sobretot, felices, a partir de famílies amb aquestes mateixes característiques. Per aconseguir-ho, els operadors i operadores de justícia primer s'han de conscienciar de l'ideal de família patriarcal encara subjacent en els tres tipus de dret i dels rols estereotipats d'homes i dones que aquest tipus de família requereix alhora que genera. També és important que tinguin en compte la desharmonia que existeix entre la realitat de les nostres famílies, el dret a la igualtat que tenen tots els membres d'aquestes famílies i aquest model patriarcal.

Una vegada conscients de tot això, l'anàlisi de gènere de les lleis i dels fets els facilitarà no caure en familismes o altres formes de sexisme que no haurien d'estar presents en les decisions judicials perquè violen el principi d'igualtat consagrat a totes les nostres constitucions polítiques, així com a la Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona, ratificada per tots els nostres estats.

Imageneu les sentències i la doctrina que resultarien d'una afecció plena a l'extraordinària idea que totes les persones naixem lliures i iguals en dignitat i drets. Més important encara, imagineu la felicitat dels infants, de la gent gran, de les persones amb discapacitat, dones i homes adults, si poguessin viure en famílies on cada persona, tant jove com vella, tant innocent com sàvia, tant forta com feble, es pogués sentir emparada, segura, còmoda i respectada sabent que una dona no va haver de sacrificar la seva vida, els seus somnis o la seva autonomia perquè això succeís.

Imageneu la felicitat de saber que vostès, com a administradores de justícia, poden contribuir per tal que això succeeixi!

Bibliografia

- ARRAIGADA, I. «Estructuras familiares, trabajo y bienestar en América Latina», a ARRAIGADA, IRMA i ARANDA, VERÓNICA (comp.) *Cambio de las familias en el marco de las transformaciones globales: necesidad de políticas públicas eficaces*. Santiago de Chile: Série Seminarios y Conferencias, n. 42. CEPAL, 2004.
- BENNER, P.; WRUBEL, J. «The Primacy of Caring». *American Journal of Nursing*. Vol. 88, agost, 1998
- BLACKSTONE, W. «Comentaries on the Laws of England». Reimpr. New York Banks, 1914. [Traducció d'Alda Facio].
- CEPAL. *Cambio de las familias en el marco de las transformaciones globales: necesidad de políticas públicas eficaces*. Santiago de Chile: Série Seminarios y Conferencias, n. 42. CEPAL, 2004. .
- CODE NAPOLEÓN. París: Ed. Garnier Freres, 1876.
- DOURADO DORA, D. *Organizacao, Femenino — Masculino, Igualdad e Diferenca Na Justica*. Porto Alegre: Themis, 1995.
- FACIO, A. *Cuando el género suena, cambios trae, metodología para el análisis de género del fenómeno legal*. San José, Costa Rica: ILANUD, 1991.
- FIRESTON, S. *The Dialectic of Sex, The Case for Feminist Revolution*. Nova York: Morrow, 1970.
- HUAITA ALEGRE, M. «Desigualdades de género en las consecuencias económico financieras del divorcio» i «Derecho de custodia, neutralidad de género, derechos humanos de la mujer e interés superior del niño o niña», a FACIO, A. i FRIES, L. (ed.) *Género y Derecho*. Santiago de Chile: LOM Ediciones. Col·lecció Contraseña, Estudios de género, 1999.

10. Famílies monomarentals: visibilitzant les realitats

Elisabet Almeda Samaranch

Doctora en sociologia per la UAB, i llicenciada en ciències econòmiques i empresarials per la UB. Professora titular del Departament de sociologia i anàlisi de les organitzacions de la UB.

L'objectiu d'aquest article és exposar algunes qüestions derivades dels treballs que he realitzat i estic realitzant sobre les famílies monoparentals a Espanya i a Catalunya.¹ L'article s'estructura en quatre apartats:

- a) Conceptes i terminologies al voltant de les monoparentalitats
- b) Reptes i desafiaments de les famílies monoparentals
- c) Breu referència a algunes dades estadístiques
- d) Reflexions entorn de les polítiques públiques cap a les monoparentalitats i recomanacions finals.

Conceptes i terminologies entorn de les monoparentalitats

Podríem dir que el nom de *famílies monoparentals* ve de la tradició anglosaxona dels anys seixanta *one parent families*. Les primeres idees van ser de les feministes, sociòlogues i politòlogues, una mica per anar en contra de les terminologies en l'ús, com ara *famílies trencades*, *incompletes*, *sense pare*, tots noms clarament estigmatitzants i plens de prejudicis. Per tant, aquesta nova terminologia de famílies monoparentals va significar un primer avanç no només en el contingut del nom i en com d'estigmatitzants eren els anteriors, sinó també perquè es va començar a reconèixer i a visibilitzar aquesta modalitat familiar. Això no obstant, avui dia s'està produint un dens i interessant debat sobre els conceptes de la monoparentalitat que inclou diverses crítiques a aquesta mateixa denominació. La gran majoria d'aquestes famílies estan encapçalades per dones, per això ja en el món anglosaxó, i més endavant, es va començar a parlar de *single mothers* (mares solteres), però certament la monomarentalitat no només la formen les mares solteres, per la qual cosa aquesta denominació no sembla del tot correcta, igual que la de

1. Aquest article és una versió corregida de la transcripció de la conferència inaugural que l'autora va realitzar a les jornades *Análisis y realidad de las familias monomarentales y monoparentales en España*, organitzades a Saragossa per la Unió d'Associacions Familiars i la Federació d'Associacions de Mares Solteres els dies 29 i 30 de setembre de 2005.

lone mothers (mares soles), que també es va utilitzar i que no seria del tot adequada ja que de soles, les mares, no n'estan, sinó que segur que conviuen amb els fills i les filles i de vegades també amb altres persones. Ara bé, d'altra banda, algunes teòriques franceses diuen que no cal posar noms que englobin tot el col·lectiu, sinó que s'ha de parlar dels subtipus de monoparentalitats. De fet, cada vegada més algunes crítiques afirmen que l'anàlisi s'ha d'aturar més en les causes de la monoparentalitat que no pas en els noms o denominacions. A Espanya, com sempre, vam trigar vint anys a iniciar aquest debat, que va començar a la dècada dels anys vuitanta i va estar influenciat, bàsicament, per la tradició francesa, de manera que el nom de famílies monoparentals va ser una adaptació del nom francès *familles monoparentelles*. No aprofundiré en el debat teòric sobre el terme de *monoparentalitat*, ja que no és l'objectiu d'aquest breu apartat, encara que val la pena comentar que no hem de confondre que, d'una banda, tenim la història i el debat sobre la terminologia d'aquest concepte de les monoparentalitats, i de l'altra, la realitat que hi ha darrere d'aquest nom. Evidentment, hi ha hagut des de sempre persones que s'han responsabilitzat soles dels seus fills i filles, així és que no és una realitat nova dels anys seixanta, quan es va utilitzar per primera vegada el nom, però sí que ho són les seves implicacions socials i moltes de les seves problemàtiques actuals.

Ara bé, més enllà de les definicions, si intentéssim arribar a una noció útil i lluny de divagacions teòriques, podríem constatar que hi ha tres elements bàsics que tenen en comú tots els grups monoparentals:

- una persona adulta o un o una menor adult, a la qual se li assigna la responsabilitat de tenir cura i criar un infant (assignació legal o social);
- una persona menor d'edat a la qual se l'ubica perquè es pugui desenvolupar i ser autònoma, sota la responsabilitat d'un adult o adulta;
- un vincle o relació social, polític, legal i econòmic entre aquestes dues persones, en definitiva, una relació paternofilial.

Fins aquí el que tenen en comú totes les famílies monoparentals. Però després, tot són *diferències*. Per exemple, pel que fa al menor o la menor caldria comentar: l'edat (menys de 18 anys, 21 o 25) a partir de la qual s'estableix quan és monoparentalitat, ja que varia a cada país i això, fa difícil contrastar les dades, fet que dificulta molt un estudi comparatiu estadístic entre països europeus que sigui sòlid i correcte. Tanmateix, segons l'edat dels fills o filles es marcaria una primera diferència de les realitats i situacions dels grups familiars monoparentals. A més, sobre el o la menor caldria estudiar el tipus de criteri que s'utilitza per a la seva emancipació: econòmic, d'habitatge, afectiu, etc. Quant a l'adult, l'estat civil és important per diferenciar subgrups monoparentals (tipologia per estat civil de la monoparentalitat). De fet, la tipologia per estat civil és la més habitual en els estudis d'aquests grups conviviaus, però també hi hauria al-

tres criteris no tan legals que comportarien monoparentalitat en la pràctica. Per exemple, una persona adulta amb fills o filles que és empresonada, o internada en un hospital per malaltia, o separada de la seva parella per motius de treball, per violència de gènere, etc. Hi ha, per tant, moltes causes o vies d'entrada a la monoparentalitat; l'estat civil només caracteritza una situació legal dels progenitors monoparentals. Si, a més, hi afegíssim altres variables i les correlacionéssim, com ara el tema dels grups ètnics (els diferents col·lectius de la immigració), la classe social, l'edat del progenitor i la progenitora, el nivell educatiu o variables vinculades amb la qualitat de vida, hi hauria diferents grups de monoparentalitats.

En definitiva, tota aquesta diversitat de col·lectius forma realitats multidimensionals i molt més àmplies que la simple classificació de l'estat civil per progenitor o progenitora. En realitat, la monoparentalitat engloba els diferents tipus de grups en què un sol progenitor o progenitora viu amb els seus fills o filles i constitueix el paraigua que els empara. Cal estudiar-los conjuntament per veure les situacions comunes i les que unifiquen les seves problemàtiques, les seves exigències públiques, però també cal analitzar-los per separat, per conèixer més a fons les particularitats de totes les seves modalitats, per establir les diferències entre els diferents grups, per veure les dificultats i les diferents realitats que en cada cas es plantegen i, alhora, per contrastar i examinar les ruptures i/o continuïtats dels mateixos grups en el passat.

Però fora de les diferències, s'han d'apuntar clarament els aspectes que es repeteixen i que unifiquen tots els grups monoparentals, i, en aquest sentit, podem afirmar que, en conjunt, tots ells estan en comparació amb les famílies biparentals, en condicions socials i econòmiques pitjors, tant en les seves oportunitats d'inserció al mercat laboral, com en les respostes de les polítiques públiques davant de les seves demandes i necessitats que, comparades amb la major part de polítiques que s'implanten als països de la Unió Europea, continuen sent molt precàries i fragmentades. Així mateix, estan en pitjors condicions que les famílies biparentals per afrontar les seves possibilitats de mobilitat social, a més que continuen existint percepcions sexistes, prejudicis i idees estereotipades que influeixen negativament en el tractament social i, fins i tot, institucional envers aquest col·lectiu. Evidentment, tot això repercuteix en aquestes llars d'un sol progenitor que, definitivament i com s'assenyala en la major part d'estudis, acaben tenint més probabilitat que altres llars, especialment les de dos progenitors, de caure sota el llindar de la pobresa.

D'altra banda, hi ha un segon aspecte que també unifica tots aquests grups monoparentals i és que, en el seu conjunt, encara estan en pitjors condicions que els altres grups familiars si, a més de tots els factors abans esmentats, també es té en compte la variable de gènere. L'anàlisi d'aquesta variable i les seves implicacions explica bé quina és la situació de les famílies monoparentals, en general, i de les encapçalades per dones, específicament, i apunta que, en una gran part, aquestes últimes estan en una situació

molt pitjor que la de les encapçalades per homes, la realitat de fons dels quals no varia gaire de la que existeix anteriorment.

Certament, la variable «gènere» té molt poder explicatiu per entendre les famílies monoparentals i analitzar la realitat i les discriminacions que pateixen aquestes famílies, tal com hem demostrat estadísticament amb dades quantitatives i també qualitativament en els diferents estudis que hem realitzat. Com que creiem que la variable «gènere» té molta importància, considerem i argumentem que el terme *famílies monomarentals* és el més adequat per denominar aquestes famílies en el cas que estiguin encapçalades per dones.² D'aquesta manera, d'entrada les podem diferenciar de les que estan encapçalades per homes. El *mono* és perquè hi ha una sola persona que es fa càrrec dels fills i filles, malgrat que s'han de tenir en compte sempre les responsabilitats del cònjuge no convivent, perquè la criatura també té dret a poder continuar veient i/o convivint amb els dos progenitors, en la mesura que sigui possible. Però a part del cònjuge no convivent, cal comptar que, moltes vegades, hi ha altres persones que a vegades acompanyen la mare *sola*, com ara l'àvia o l'avi, altres familiars pròxims, cangurs, etc. (monomarentalitat complexa). El *monomaren* remet directament a la mare, i aquesta, al fill o filla; per tant, sembla un nom més adequat que *monoparen*. En els estudis de monoparentalitat, un dels aspectes que ara més s'aborda és precisament el dels drets dels menors i també el d'intentar recollir la seva situació i punts de vista. Perquè si la pobresa o altres factors negatius afecten a la llar, afectaran també, en definitiva, aquests menors que podrien tenir, per tant, pitjors condicions per desenvolupar-se que els que viuen en altres modalitats familiars no tan propicius a aquests factors perjudicials, i això no cal que sigui així. Però, tot això s'ha d'analitzar amb profunditat, i conseqüentment és bàsic realitzar estudis sobre la situació dels menors a les llars monoparentals; anàlisis qualitatives que permetin entrevistar i preguntar al menor sobre les seves realitats i experiències de la monomarentalitat, i anàlisis més quantitatives amb estadístiques que recullin dades generals sobre el nombre d'infants que viuen a Espanya en famílies monoparentals, sobre les seves edats o dades més específiques, tals com en quines condicions viuen aquests menors, en quin tipus d'habitatge, quins nivells d'estudis tenen, etc.

Reptes i desafiaments de les famílies monoparentals

Els reptes que estan suposant ara per ara les famílies monoparentals es poden resumir en tres. El primer repte és que les famílies monoparentals estan *soscavant d'arrel el*

2. Tal com estem argumentant en el projecte d'investigació R+D en què estic implicada actualment i del qual sóc investigadora principal: «La monomarentalidad en España: Perfiles y estrategias en el marco del bienestar» (SEJ2004-06448/SOCI), específicament a la part de debat i de discussió teòrica del concepte de *monoparentalitat*

model patriarcal tradicional. Les famílies monoparentals encapçalades per dones estan reptant la família tradicional burgesa nuclear. Signifiquen una reorganització familiar dels rols tradicionals, perquè en els grups monomarentals la dona desenvolupa els dos rols: el de manutenció econòmica i el de criança i tenir cura dels fills i filles i de la llar, ambdós exercits bàsicament en solitari. La manutenció econòmica, rares vegades és complementada amb el suport financer del progenitor responsable no convivent, i les tasques d'atenció cap als *menors dependents* que, si bé enriqueixen, també dificulten, portades a terme sobretot en *solitari*, l'accés a les atencions que també necessiten les mares.

Les famílies monomarentals són un repte a la divisió sexista de rols del patriarcat, als papers repartits i assignats sense equitat entre els gèneres, en què la dona assumia tot el treball familiar no remunerat, dins del món *privat* de la llar, i l'home tot el treball remunerat, dins del món *públic*, fora de la llar. Encara que això no fos del tot així, ja que a les classes populars la majoria de dones també realitzaven, i realitzen, alhora, un treball remunerat (generalment invisibilitzat, mal remunerat i poc considerat en comparació amb el dels seus homòlegs masculins) i un treball domèstic familiar no pagat, i poques vegades reconegut, almenys *públicament*. Certament, les famílies monomarentals trenquen els esquemes familiars tradicionals, però absorbeixen totes les conseqüències que això comporta: pobresa, dificultats de conciliació de temps personals, familiars i laborals —bàsicament per manca de polítiques que estiguin d'acord amb aquesta nova realitat familiar—, problemes d'estrès, de salut, de súper treball, de discriminació, d'exclusió, d'invisibilització, etc. Això no obstant, les llars monomarentals han estat i són les que forcen el canvi de les famílies en general i ajuden a fer visibles —primer pas cap al reconeixement— les responsabilitats de les dones a fora i a dins de la llar, reptant i provocant transformacions en les diferents modalitats familiars, tant a les famílies tradicionals com a les més modernes. En aquest sentit, i en definitiva, són un agent de canvi, un agent d'*avantguarda*, perquè per elles —i malgrat elles— la diversitat familiar ha augmentat i la família nuclear burgesa tradicional ha trontollat i s'ha esquarterat. Els grups monomarentals són agents propulsors de canvis i, a la vegada, són els que primer es carreguen amb les implicacions d'aquests canvis que, a poc a poc, es van estenent a les altres modalitats familiars.

En segon lloc, les famílies monoparentals han reptat els règims del benestar i les polítiques públiques en general, ja que estaven pensades per a famílies amb un únic sustentador-home, basades en un model patriarcal directe al *pater familias*. D'altra banda, les famílies monoparentals han trastocat el funcionament del mercat laboral i han evidenciat les contradiccions de poder conciliar els temps de treball remunerat, de treball familiar i de temps personal. Arran d'aquests grans reptes que trastochen les bases de la societat i la seva dinàmica, s'haurien —de fet, s'està fent en alguns països escandinaus— de reformular les relacions entre família i estat i entre família i mercat. Cal que l'estat, el mercat i la societat s'acoblin a aquestes noves famílies. Les famílies monomarentals per-

meten que s'estigui començant a reconèixer el treball no remunerat (domèstic i familiar), que es doni importància a la conciliació dels diferents temps personals i al fet de tenir cura de les persones dependents (menors o no). En realitat, posen en evidència situacions que ja existien —i eren precàries— en la biparentalitat, però que en la monoparentalitat es fan molt més greus i paleses. Fan que els polítics i polítiques hagin de repensar la política, ja que la realitat familiar ha canviat —el model tradicional burgès ha entrat en una crisi imparable i els vells clixés ja no expliquen les noves realitats—, i això, s'ha de notar també en l'actuació dels poders públics, en el disseny de les polítiques públiques, en les negociacions i els convenis laborals i en totes aquelles decisions i mesures socials, polítiques o econòmiques, que afecten directament o indirectament a les persones que viuen principalment en grups familiars.

Finalment, els grups monoparentals són un repte per al sistema *capitalista*, ja que al capdavant de la major part d'aquests grups hi ha dones, moltes abocades a la pobresa, per la qual cosa consumeixen menys, gasten menys, depenen menys i això no «agrada» al capital, no convé, fa canviar les pautes de consum —si en tenen— de cada vegada més grups familiars i això pot arribar a ser «perillós» per al sistema. Les famílies monomarentals mostren que alguna cosa està succeint en la família, i la societat de consum se'n ressent. Això no ha de sorprendre, ja que el capitalisme es basa en un model de família tradicional i patriarcal, aquesta és la base i la unitat de consum; i quan hi ha un sol progenitor o progenitora, un sol sustentador o sustentadora de la llar, trontollen i es distorsionen els models de vida d'una societat de consum de caràcter burgès.

Com diuen algunes sociòlogues feministes, les famílies monomarentals són un *border case*, un cas fronterer que repta la novetat, que permet avançar cap a la pluralitat familiar, guanyar terreny pam a pam a la família tradicional sexista i en qüestiona les funcions, els rols, les desigualtats. Contràriament, els enfocaments més conservadors dirien que estan situades al límit d'allò «desviat», d'allò «anormal», d'allò «fora de lloc», temen les seves provocacions i les distorsions que puguin *ocasionar o encomanar* a les famílies normals o biparentals. Però el límit o la frontera també pot ser cap a quelcom de nou, més plural i més divers, per tant, més complex i, a més, més ric. Hi ha autores que defensen que les dones que decideixen fer-se càrrec dels seus fills i filles en solitari han de gaudir d'uns drets socials específics, de manera que el debat a escala europea s'ha de dirigir, segons elles, cap a una reformulació dels règims del benestar. En aquest sentit, consideren que dins dels drets socials s'hauria d'incloure el dret de qualsevol persona a poder formar una llar monomarental sense que existeixi el risc —majoritari en molts casos— d'haver de caure sota el llindar de la pobresa. D'aquesta manera, s'haurien de crear les condicions o procurar el context social idoni perquè les persones que així ho desitgin puguin conviure soles amb els seus fills i filles de manera independent i sense tenir la precarietat i l'exclusió com la seva frontera real de vida i trajectòria.

Breu referència a dades estadístiques

Les famílies monoparentals formen part d'un context general de canvi dels models familiars, des dels anys seixanta a Europa i des dels anys vuitanta a Espanya. A grans trets aquests canvis són:

- a) La mida mitjana de la llar a Espanya ha disminuït gradualment. L'any 2001 era d'una mitjana de 2,6% persones per llar.
- b) La fecunditat també s'ha reduït i la mitjana de l'índex conjuntural de fecunditat a la Unió Europea és d'aproximadament l'1,5 (fills i filles per dona), i a Espanya d'una mica menys, al voltant de l'1,48 l'any 2001. En canvi, la fecunditat extra-matrimonial, el percentatge de fills i filles nascuts fora del matrimoni, ha crescut. De fet, la xifra d'Espanya és una de les més altes de la Unió Europea.
- c) El nombre de divorcis s'ha disparat a la Unió Europea des dels anys seixanta.
- d) La nupcialitat ha baixat a causa de l'increment del nombre de parelles de fet i també perquè la gent es casa més tard i els efectius han disminuït conseqüentment.

Els factors que poden explicar aquests canvis que s'han produït a Europa i també a Espanya, encara que més tard, són, de manera molt resumida:

- a) Els canvis del rol de les dones en la societat a causa de la incorporació massiva de les de classe mitjana al mercat laboral, en igualtat de condicions —com a mínim «davant de la llei»— amb els seus homòlegs masculins, així com la incorporació de les dones al sistema educatiu, especialment als nivells mitjans i superiors.
- b) El conjunt de canvis de la legislació familiar (lleï de divorci, lleï de l'avortament, lleï d'igualtat de cònjuges en la parella, etc.).
- c) Els avenços de la planificació familiar i l'extensió dels mètodes anticonceptius.
- d) El desenvolupament dels règims del benestar després de la Segona Guerra Mundial, que comporta, entre altres coses, que l'estat es comenci a fer càrrec d'una sèrie de serveis d'atenció a les persones dependents que anteriorment assumien bàsicament les dones (desenvolupament dels sistemes universals de salut, desenvolupament d'una xarxa d'escoles bressol, extensió dels serveis socials, especialment dels serveis de proximitat, entre d'altres.).
- e) L'individualisme creixent i la necessitat d'autorealització personal que s'anteposa, en molts casos, a la formació de família.
- f) La pèrdua d'influència de l'Església catòlica en la formació de les famílies i la secularització de la societat.

- g) Les reivindicacions i les lluites dels moviments feministes de dones que clamen per la igualtat i la diferència.
- h) La mateixa evolució del capitalisme, etc.

Algunes dades interessants sobre monoparentalitats a Europa per països i per al període 1990-2000 són les següents: a l'Europa del sud les famílies monoparentals representen entre el 6% i el 7% de totes les llars; a l'Europa continental central, entre un 10% i un 15%; als països escandinaus i al Regne Unit, les xifres oscil·len entre un 20% i un 25%, i si hi afegíssim els Estats Units, la dada se situaria al voltant del 30% o 40%. Si ens parem en el cens d'Espanya de 2001, podríem comentar breument les següents estadístiques que donen una radiografia ràpida: els nuclis monoparentals en les llars d'un nucli representen, en ordre descendent: gairebé un 19% de totes les llars d'un nucli amb fills i filles; gairebé un 14% de totes les llars d'un nucli (amb i sense fills i filles), i gairebé un 10% de totes les llars espanyoles. Una altra dada és que hi ha hagut un canvi significatiu si observem l'estat civil de la progenitora, atès que la monoparentalitat que més ha augmentat és fruit del trencament del matrimoni (separacions de fet, separacions judicials i divorcis), seguida de la que sorgeix de la solteria i, finalment, la viudtat, que ha disminuït considerablement al llarg de les dues últimes dècades. Els progenitors menors de 50 anys que encapçalen una llar monoparental són, un 70% dels casos, fruit de la ruptura, en un 15% de la viudtat i en el 15% restant de la solteria. D'altra banda, gairebé una tercera part dels nuclis monoparentals (30%) tenen, almenys, un fill o filla menor de 16 anys i, més de la meitat d'ells (55%), tenen com a mínim un fill o filla amb, almenys, 25 anys. Per això, podem constatar que hi ha un 25% de nuclis amb fills i filles entre els 16 anys i els 24 anys, i que hi ha un 45% de nuclis amb fills i filles majors de 25 anys.

Reflexions entorn de les polítiques públiques cap a les monoparentalitats i recomanacions finals

Des d'una perspectiva comparada, l'anàlisi de les polítiques de suport a les famílies monoparentals mostra grans diferències, ja que els enfocaments i les maneres d'entendre la maternitat i la paternitat en solitari són molt diverses en els diferents països europeus. Això no obstant, la lògica de l'home sustentador de la família, que encara és la base de bona part dels sistemes de protecció social europeus, continua pesant molt i dificulta enormement l'adequació de polítiques destinades especialment a millorar les condicions de vida de mares solteres, separades o divorciades que es fan càrrec soles dels seus fills i filles. Si bé la tendència actual és avançar cap a una societat cada vegada més individualitzada i de respecte a les diverses opcions personals, la maternitat en solitari segueix bàsicament incomodant, i l'anàlisi comparada de les polítiques familiars envers aquests col·lectius així ho demostra. Sobretot en el cas dels països del sud d'Europa, ja

que la major part no té en compte actuacions específiques cap a aquest col·lectiu i, si ho fa, es tracta d'estratègies fragmentades i de caire merament assistencialista o paternalista. Si en aquests països les polítiques familiars ja són per si mateixes escasses, les que es destinen a la monoparentalitat cal rastrejar-les per fer-les visibles, malgrat la creixent visibilitat de les seves problemàtiques i necessitats.

A les famílies formades per mares soles amb els seus fills i filles, els ingressos i les rendes de la llar depenen bàsicament de tres fonts: dels ingressos que es puguin obtenir fruit de la implicació de la dona al mercat laboral, de les responsabilitats econòmiques que assumeixi el pare no resident o de les ajudes i transferències socials que implanta l'estat. En els diferents països europeus, aquests tres contextos s'han regulat i desenvolupat de manera divergent i amb diferents intensitats al llarg de les últimes dècades. Així, mentre que als països escandinaus les mares soles han pogut reduir la seva dependència econòmica de la família, especialment, del pare dels seus fills i filles, a causa de la seva creixent i estimulada participació al mercat laboral i de les ajudes estatals que reben, als països del sud, com per exemple Espanya o Itàlia, la família i la parentela continua constituint una part important de suport a aquestes dones, tant econòmicament com assistencialment i, en canvi, les prestacions públiques que haurien de complementar l'economia de la llar continuen sent ínfimes. Pel que fa a la contribució específica que haurien de realitzar els pares que no resideixen a casa, es constata que aquest és el recurs econòmic amb què menys compten les llars monoparentals de mares soles, i això és així, a gairebé tots els països europeus. Ara bé, hi ha diferències importants entre països respecte a les modalitats per reclamar i forçar el compliment de les responsabilitats econòmiques dels pares, així com respecte a les garanties que ofereix l'estat perquè això es compleixi de manera eficaç.

Certament, el paquet de rendes final de què disposen les mares soles, el *package income*, varia molt en els diferents països europeus i, per tant, el grau de dificultats i/o necessitats d'aquest col·lectiu també és molt divers segons cada context. Encara que, com ja hem comentat, sigui quin sigui el país, les mares soles tenen, en general, molts més riscos de patir situacions de pobresa i d'exclusió que les mares casades o cohabitants. Amb tot, aquells països on el paquet de rendes de la llar monoparental es complementa amb ajudes estatals, les taxes de pobresa de les mares soles són molt menors. Aquest és el cas dels països escandinaus o de França, on hi ha una sòlida política familiar amb ajudes econòmiques a les famílies monoparentals i, a més, polítiques que permeten conciliar els temps d'ocupació i els de família. Compatibilitzar obligacions familiars i treball remunerat és, amb tota certesa, una de les grans dificultats de les mares soles i en aquests països s'ha fet molta atenció a desenvolupar *serveis de proximitat* que facilitin harmonitzar aquests dos àmbits fonamentals en la vida de les persones que són al capdavant d'una llar monoparental (escoles bressol, centres de dia per a les persones de la tercera edat, centres de dia per a les persones incapacitades o amb alguna mi-

nusvalidesa, residències, serveis d'assistència domiciliària per a persones malaltes, persones grans, etc.).

Si comparem França i/o els països escandinaus amb el Regne Unit, constatem que aquest és al pol oposat pel que fa a polítiques d'ajuda a les famílies monoparentals. Tal com comentarem més endavant, una de les conseqüències de la manca de suport a les llars monoparentals —o, més ben dit, d'un *suport condicionat*— és que al Regne Unit, com a cap altre país europeu, les mares soles, especialment si són solteres, tenen moltes possibilitats de viure per sota del llindar de la pobresa. De la mateixa manera que a França o als països nòrdics, als països del sud d'Europa, com ara Itàlia i Espanya, les taxes de pobresa de les mares soles tampoc no són gaire elevades, però en aquests casos no és gràcies al desenvolupament de polítiques familiars, que gairebé no hi existeixen, sinó més aviat al paper de suport i de rereguarda que continua tenint la família d'origen i la parentela en l'assistència i atenció envers les noves famílies que es formen en el context de la família extensa. A més, la majoria de les dones que es divorcien estan integrades al mercat laboral i disposen d'ingressos mitjans o alts en uns països on l'activitat econòmica femenina depèn en gran manera del nivell educatiu. Certament, el familiarisme dels països meridionals va estretament associat, tal com s'argumenta, a una política familiar passiva i poc desenvolupada. No cal ni dir que en aquells països on les prestacions econòmiques a les famílies en general són poc significatives, les que es dirigeixen a les famílies d'un sol progenitor pràcticament són inexistents. Altres països europeus més centrals, com ara Bèlgica o Alemanya, estan en una situació intermèdia entre el nord i el sud d'Europa, ja que, d'una banda, hi ha prestacions familiars bastant generoses, i de l'altra, la solidaritat familiar hi continua tenint un pes important. Amb tota certesa, el tipus de prestacions o d'ajudes a les llars de famílies monoparentals està molt condicionat a la prioritat pressupostària que té l'àmbit de família i infància en general dins de la despesa social. Espanya inverteix menys del 3% de tota la despesa social en família i infància, cosa que explica clarament les constriccions econòmiques que, òbviament, pateixen les famílies a Espanya, especialment si només hi ha un sol progenitor. Si a la manca de suport monetari hi afegim l'escassetat de serveis públics a la primera infància i la insuficiència de mesures de conciliació de temps entre obligacions familiars i laborals, no hi ha dubte que a Espanya les càrregues familiars continuen recaient gairebé en exclusiva a les espatlles dels progenitors.

És ben cert que des dels anys noranta les famílies monoparentals han cobrat renovada actualitat i que a la major part de països europeus estan protagonitzant una part substancial de les agendes polítiques dels governs, inclòs el d'Espanya, que recentment mostra una certa voluntat política de millorar les ajudes a aquest col·lectiu, però, de tota manera, la tradicional lògica patriarcal de moltes de les polítiques familiars encara suposa que es continuï tractant les mares soles com a treballadores o com a mares, en lloc de tractar-les com a mares i treballadores. Més que tractar específicament la situació de les mares soles amb els seus fills i filles, alguns països enfoquen les seves polítiques dins

del marc més general de canvis en el mercat laboral i de canvis en la provisió de serveis d'atenció als menors.

Les polítiques familiars a Espanya estan fragmentades entre actuacions dirigides a diversos actors familiars, com ara la infància, la joventut o la vellesa, i les destinades a àmbits concrets, com ara l'habitatge, el mercat laboral o la fiscalitat. No hi ha una política d'ajuda generosa ni directa a les famílies, ni una visió general de quin ha de ser el marc idoni d'actuació. Tampoc no hi ha una previsió de conjunt de les dificultats i problemàtiques de les diverses modalitats de famílies que han emergit els darrers anys. I en aquest context, les famílies monoparentals constitueixen un dels col·lectius familiars més afectats per aquesta exigua i poc desenvolupada política familiar espanyola i/o catalana. L'Estat del benestar espanyol s'ha desenvolupat tardanament i de manera molt escassa i encara que en les últimes dècades, i en el cas de la sanitat o de l'educació, s'ha augmentat la cobertura i la intensitat de les prestacions i serveis, no s'ha propiciat, en canvi, un desenvolupament ferm de polítiques familiars que atenguin les noves necessitats i preocupacions que han sorgit dins les diferents llars familiars. I les famílies monoparentals representen una de les situacions familiars amb més necessitats i problemàtiques no cobertes que s'haurien d'atendre i canalitzar perquè no comportin situacions de desprotecció i marginació.

Per acabar, voldria comentar algunes propostes concretes de polítiques envers els grups monomarentals i algunes recomanacions generals:

a) Polítiques de prestacions econòmiques i fiscals

El conjunt de l'Estat espanyol i cadascuna de les comunitats autònomes s'hauria de posar al dia pel que fa al tema de les prestacions econòmiques per a les persones que vulguin tenir fills o filles. A més s'hauria de millorar els incentius fiscals per a les famílies amb fills i filles menors i desenvolupar els fons de garantia per als casos d'impagament de les pensions d'aliments als fills i filles. En definitiva, crear un paquet econòmic que serveixi de contenció econòmica a les famílies monoparentals i els permeti lluitar contra la pobresa a què moltes es veuen abocades.

b) Polítiques de conciliació del temps de la vida familiar, laboral i personal

La creixent participació de les dones al mercat laboral ens porta ineludiblement a la necessitat de plantejar accions i polítiques dirigides a facilitar una redistribució més justa del treball familiar no remunerat i del treball remunerat entre els membres adults i/o joves que resideixen a casa. Polítiques que permetin afavorir un repartiment equitatiu entre treball remunerat i familiar, específicament en els casos en què els dos treballs s'hagin d'assumir per un sol progenitor, com és el cas de les famílies monoparentals. Però, a més, també ha d'implicar una expansió i/o una millora dels serveis de proximitat (serveis de benestar externs) com ara escoles bressol, escoles infantils, centres de dia per a la gent gran i per a les persones amb discapacitats, ajudes personalitzades per a les persones malaltes, residències, ampliació dels horaris dels serveis públics de benestar, en general,

i dels comerços, en particular, etc. Tot això, potenciant alhora un ús del temps social que permeti a totes les persones, formin o no família, atendre de manera compatible les pròpies necessitats i les que vulguin solucionar de tercers. En conseqüència, cal desenvolupar polítiques de suport a les famílies destinades a aportar recursos, ajudes i serveis a les persones amb responsabilitats familiars perquè puguin realitzar, en les millors condicions possibles i en les diverses combinacions desitjades, les activitats de tenir cura i d'atenció envers les persones dependents sense que això impliqui penalitzacions econòmiques i/o socials. De tot això, se n'han de beneficiar especialment les famílies monoparentals, ja que aquestes penalitzacions recauen en major grau damunt seu, perquè no hi ha actuacions que permetin suavitzar les seves problemàtiques més quotidianes.

A més a més, caldria promoure la creació d'una xarxa per donar suport psicològic i assessorament a les mares de famílies monoparentals; proporcionar incentius a les empreses per a la contractació de dones que encapçalen famílies monoparentals; incrementar l'oferta d'ocupacions de qualitat a mitja jornada; incrementar les excedències parentals, i incentivar la creació d'escoles infantils a les grans empreses.

c) Polítiques d'habitatge

Creació de programes específics per subvencionar lloguers o compra de pisos a les famílies monoparentals; prioritzar les famílies monoparentals en l'oferta d'habitatge de protecció oficial; incrementar les cases d'acollida per a mares solteres amb fills o filles.

d) Salut

Desenvolupar programes de salut específics per a les problemàtiques sanitàries de les dones que encapçalen les monoparentalitats.

e) Educació

Establir programes específics per a les dificultats que puguin tenir els fills i filles de famílies monoparentals a les escoles.

f) Sensibilització i promoció social

Incentivar una major sensibilització de la societat cap al pluralisme i la diversitat familiar; fomentar la creació d'entitats socials de suport a les famílies monoparentals i el desenvolupament de xarxes o plataformes; promocionar espais socials i fòrums en els quals els diferents grups de famílies monoparentals amb fills i filles puguin compartir i intercanviar experiències i necessitats, i organitzar seminaris o jornades com aquesta.

Bibliografia

- ALMEDA, E. [dir.]. *Famílies monoparentals a Catalunya: perfils, necessitats i percepcions*. Barcelona: Secretaria de la Família, Generalitat de Catalunya, 2003.
- ALMEDA, E. «Familias monoparentales y rupturas matrimoniales en Cataluña: apuntes para un debate». A: FLAQUER, L. [ed.]. *Políticas familiares en la Unión Europea*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2002, p. 87-132.
- ALMEDA, E.; L. FLAQUER. «Individualization and Divorce in the European Union». Ponència a l'*Annual Conference: Research Committee 19 on Poverty, Social Welfare and Social Policy. Annual Conference «Old and New Social Inequalities: What Challenges for Welfare States?»*. Universitat d'Oviedo, 6 i 9 de setembre de 2001.
- ALMEDA, E.; L. FLAQUER. «Las familias monoparentales en España: Un enfoque crítico». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 11, 1995, p. 21-45.
- BRADSHAW, J. *The Employment of Lone Parents: A Comparison of Policy in 20 Countries*. Londres: Family Policy Studies Centre, 1996.
- CHAMBAZ, C. «Lone-parent Families in Europe: A Variety of Economic and Social Circumstances». *Social Policy & Administration*, vol. 35, núm. 6, 2001, p. 658-671.
- DUNCAN, S.; R. EDWARD. *Lone Mothers, Paid Work and Gendered Moral Rationalities*. Londres: Macmillan, 1999.
- DUNCAN, S.; R. EDWARDS, [ed.]. *Single-Mothers in an International Context*. Londres: UCL Press, 1997.
- FERNÁNDEZ CORDÓN, J.; C. TOBÍO SOLER. *Las familias monoparentales en España*. Madrid: Ministeri de Treball i Afers Socials, 1999a.
- FERNÁNDEZ CORDÓN, J.; C. TOBÍO SOLER. «Monoparentalidad, trabajo y familia». *Revista Internacional de Sociología (RIS)*. Tercera època, 1999b, p. 67-97.
- FLAQUER, L. *Las políticas familiares en una perspectiva comparada*. Barcelona: Fundació «la Caixa», 2000.
- GONZÁLEZ, M.; B. TRIANA. «Divorcio, monoparentalidad y nuevos emparejamientos». A: RODRIGO, M. J.; PALACIOS, J. [coord.]. *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza Editorial, 1998, p. 373-397.
- HERNÁNDEZ, F. *Famílies monoparentals en España*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1987.
- HOBSON, B. «Solo Mothers, Social Policy Regimes and the Logics of Gender». A: SAINSBURY, D. [ed.] *Gendering Welfare States*. Londres: Sage, 1994.
- LEFAUCHEUR, N. «Existen las familias monoparentales». A: IGLESIAS DE USSEL, J. [ed.]. *Las familias monoparentales*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1988.

- LEWIS, J. [ed.]. «Lone Mothers: the British Case». *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*. Londres: Jessica Kingsley Publishers, 1997a, p. 50-75.
- LÓPEZ PINTOR, R.; J. J. TOHARIA. *Separación y divorcio en España: un informe sociológico*. Madrid: Ministeri de Treball i de la Seguretat Social, 1989.
- MADRUGA, I. «Lone-parenthood and Social Policies for Lone Parent Families in Europe». A: KAUFMANN, F. [coord.]. *Family Life and Family Policies in Europe*. Vol. II: *Problems and Issues in Comparative Perspective*. Oxford: OUP, 2002.
- MILLAR, J. *Poverty and the Lone-parent Family: the Challenge to Social Policy*. Aldershot: Avebury, 1991.
- MORENO, A. «Las familias monoparentales en España». *Revista Internacional de Sociología* [Madrid: CSIC], núm. 2, 2000, p. 39-59.
- RODRÍGUEZ-CABRERO, G. «Familias monoparentales y protección social». *Las familias monoparentales*. Madrid: Ministeri d'Afers Socials: Instituto de la Mujer, 1988.
- RODRÍGUEZ SUMAZA, C. «Lone Parent Families within New Labour Welfare Reform». *Contemporary Politics*, vol. 7, núm. 3, 2001, p. 231-247.
- RUIZ BECERRIL, D. *Después del divorcio: Los efectos de la ruptura*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1999.
- RUPINI, E. «Lone Mothers Poverty in Europe: The Cases of Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden». A: BAHLE, T.; PFENNING, A. [ed.]. *Families and Families Policies in Europe. Comparative Perspectives*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000, p. 221-244.

11. Cap a un sistema familiar postpatriarcal?

Cristina Brullet i Tenas

Doctora en sociologia (UAB) i llicenciada en pedagogia i filologia hispànica (UB).

Professora titular del departament de Sociologia de la UAB.

Els canvis familiars que estem experimentant a Occident poden interpretar-se com una ruptura cap endavant en el procés de democratització de la vida política i social que es va iniciar amb els estats moderns, i que ja dura més de dos segles. Una etapa històrica —que alguns científics socials anomenen *primera modernitat*— que ha estat marcada per les lluites cap a la consecució d'una major llibertat, igualtat i fraternitat humana; però durant la qual, tanmateix, es va mantenir, i en alguns aspectes fins i tot es va reforçar, la subordinació general de les dones als barons mitjançant diversos dispositius legals, econòmics, polítics i culturals. Les dones, al costat d'altres col·lectius socials, van ser excloses fins ben avançat el segle xx dels drets de ciutadania i, al mateix temps, la funció materna quedava subjecte a un sistema familiar que, encara que modificat, afirmava el seu secular caràcter patriarcal.

Ara bé, des de finals del segle xx es parla en el món occidental de l'inici d'una *segona modernitat* en el sentit que s'obre, no pas sense ambigüitats i resistències, una nova etapa en l'expansió i l'aprofundiment de la cultura i les pràctiques socials democràtiques. De la mateixa manera es diu que les societats industrials avançades es transformen cap a societats de la informació i del coneixement (que alguns anomenen societats postindustrials), o es discuteix també sobre el procés de globalització de les relacions econòmiques i culturals. Totes aquestes expressions ens indiquen que ens trobem en una situació d'inflexió històrica de la qual també participa, indubtablement, la institució familiar.

En efecte, un dels components característics dels inicis d'aquesta segona modernitat seria la *deslegitimació del patriarcat* com a element estructurador de les relacions socials. La pèrdua de legitimitat del patriarcat —gràcies a la insubordinació de les dones al pas dels segles i de la seva adquisició recent d'una major autonomia econòmica i una ciutadania de ple dret— podria possibilitar l'increment substancial de l'equitat entre sexes i generacions i un major desenvolupament humà. Amb aquesta hipòtesi de fons, l'objectiu d'aquest capítol és compartir des d'una perspectiva històrica algunes reflexions sobre la crisi del model de família moderna, els processos de canvi i resistència que aquesta crisi genera actualment a Catalunya i a Espanya, i valorar la possible extensió de noves relacions familiars basades en un nou contracte sexual de tall democràtic.

La transformació històrica del sistema occidental de família

La institució familiar és una construcció social i cultural que varia en el temps i en l'espai. No és un fenomen natural, ja que una de les seves funcions més universals —la reproducció, l'acolliment i la cura de la vida humana— es realitza en el marc d'institucions familiars molt diverses (Segalen, 2000; Cadoret, 2003). En aquest sentit, cal tenir en compte, d'una banda, que el sistema de família occidental és un dels possibles en el marc d'una única societat humana que presenta una gran variabilitat de sistemes; i de l'altra, que ha anat canviant al llarg dels temps.

Hi ha un cert consens sobre que el nostre sistema occidental de família mostra avui una crisi que afecta tres idees normatives bàsiques, d'arrel judeocristiana, que han estat clau en la seva construcció històrica: 1) primer és l'aliança matrimonial i després vénen els fills; 2) la primacia de l'autoritat l'ostenten el pare i el marit, i 3) la família s'organitza entorn de la divisió sexual del treball. Aquestes tres regles del joc han passat al llarg dels segles per dos moments clau en la seva legitimació, aplicació i consolidació, fins que avui han arribat a un moment de crisi i deslegitimació.

El primer moment històric el trobem al segle XII, quan l'Església institueix el matrimoni cristià com un acord entre un home i una dona i el fa sacrament indissoluble i necessari per considerar la legitimitat d'una nova família. Amb aquesta mesura, el sistema queda ben diferenciat d'altres perquè reforça la monogàmia i una unitat familiar per a tota la vida, enfront d'altres sistemes que tenen la poligàmia i el divorci com a elements reguladors de les relacions familiars. Abans, a Occident, la formació d'una família era un assumpte privat, el matrimoni s'entenia com a una aliança o pacte entre famílies, les ruptures de parelles eren freqüents i els fills eren considerats propietat del pare. Les famílies formaven realitats molt diverses i complexes (Goody, 1986, 2001).

El segon moment clau és quan s'institueix el model de *família occidental moderna*, que queda legitimat i es farà hegemònic al llarg de la *primera modernitat*. En aquesta etapa històrica, les tres idees normatives —que sempre situen les dones i els infants en una posició socialment minoritzada— van ser reafirmades pel Codi civil que van promoure els estats liberals dels segles XIX i XX. De manera que, si bé la modernitat va implicar l'inici d'un procés de secularització de la institució familiar (regulació civil del matrimoni, del divorci i del parentiu) i una millora de les condicions de vida dels infants, no va suposar l'eliminació del caràcter secularment patriarcal del sistema. I això perquè els mecanismes principals de diferenciació interna del poder dins la família, per raó de sexe i edat, es van mantenir intactes i, fins i tot, van ser reforçats per la llei civil.

El tercer moment podria estar-se iniciant actualment. En primer lloc, els estats democràtics d'Occident estan introduint *noves regulacions dels vincles familiars* (per exemple, noves lleis sobre unions estables de parella, l'ordre de transmissió del cognom als fills i fi-

lles, l'adopció de fills en parelles de fet i en parelles homosexuals, el matrimoni entre persones homosexuals, etc.). En segon lloc, la distribució i el repartiment de feines entre la parella conjugal es basa cada vegada menys en la divisió sexual del treball associada a la disjunció públic/privat, de manera que s'ha imposat la *dobla presència* de les dones —a la família i al treball remunerat— i s'espera que els homes, a més de contribuir a la família amb els seus ingressos econòmics, també contribueixin a les feines domèstiques i de criança dels fills, tal com fan les dones. I, en tercer lloc, l'antiga autoritat del pare ha passat a ser, en allò legal, una *autoritat compartida* entre mare i pare, al mateix temps que s'afirmen els drets dels infants. Finalment, els estats de benestar fan noves polítiques familiars que haurien de permetre una nova organització de la vida quotidiana familiar i laboral (escoles bressol, serveis domiciliaris per atendre la gent gran dependent, horaris laborals flexibles, permisos parentals, etc.). Però aquesta és la part bonica de la qüestió, perquè els canvis socials no es fan sense resistències ni contradiccions.

Vegem, a continuació, i amb una mica més d'argumentació, com han evolucionat les tres idees normatives que han configurat l'estructura patriarcal del sistema familiar occidental i en quin moment de canvis i resistències ens trobem.

A. «Primer és l'aliança matrimonial i després vénen els fills». **Parlem d'allò legítim i d'allò il·legítim**

Tal com he avançat més amunt, en els primers segles de l'era cristiana, la formació d'una família era un assumpte privat i el matrimoni s'entenia com un pacte o aliança entre famílies. Però en el segle XII l'Església cristiana, que ja havia adquirit un paper espiritual i material molt important a Occident, imposa com a únic matrimoni legítim el matrimoni de mutu acord i el converteix en sacrament, és a dir, en indissoluble.¹ A partir d'aquest moment, i al llarg dels segles que segueixen, el *nucli conjugal* anirà prenent una major rellevància enfront dels interessos del llinatge familiar. De la mateixa manera, la *monogàmia*, enfront de la pràctica de la poligàmia i del concubinatge, es constituirà com a única aliança reconeguda per l'Església en la formació d'una família legítima (Goody, 1986). Solament una vegada realitzat el matrimoni religiós (*vinçle d'aliança*) han de venir els fills i filles (*vinçle de filiació*). En cas contrari, aquests seran il·legítims, la mare serà estigmatitzada i, fins i tot, repudiada per la seva pròpia família.²

1. Segon Concili de Letrán (1139). Goody (1986) apunta que l'Església persegueix, amb aquesta mesura, objectius morals i materials. Fa indissoluble el matrimoni, prohibeix els matrimonis entre parents pròxims i l'adopció. Amb el temps, aquestes mesures incrementen les donacions patrimonials a l'Església quan no hi ha hereus directes, i dificulten l'acumulació patrimonial i el poder del llinatge mitjançant matrimonis entre parents.

2. L'aristocràcia no dubta, però, a transgredir la norma quan li interessa el reconeixement dels fills bastards per part del pare a efectes patrimonials i de distribució del poder.

L'estat modern reconstrueix aquest eix normatiu. En efecte, després de les revolucions anglesa, americana i francesa —a finals del segle XVIII—, es constitueixen els estats de caràcter liberal que s'aniran expandint a Occident al llarg dels segles XIX i XX. L'estat modern crea el Codi civil que institueix, enfront del matrimoni religiós, el *matrimoni civil* i el *dret al divorci*. Si bé és cert que el divorci serà negat o restablert en cada país segons els avatars de les lluites polítiques entre el poder de l'estat i el poder de les esglésies,³ es mantindrà la idea que el matrimoni és un contracte civil o pacte de mutu acord entre els contraents. Però no es modifica la desigualtat entre dones i homes, perquè la nova regulació civil afirma i reforça la secular minorització social i política de les dones. El *matrimoni civil* obliga el marit a protegir la seva esposa i obliga l'esposa a obeir el marit. A més a més, si no se segueix l'ordre establert en la formació de la família (aliança + filiació), els fills i filles seran il·legítims, no tindran drets jurídics davant la família i la mare serà tant o més estigmatitzada que en el passat. Es manté que solament el pare podrà transmetre el seu nom de família (patrilinealitat) i ubicar el fill o la filla en l'espai social i en l'ordre genealògic patern. Així doncs, el suposat «contracte entre iguals» —tal com es defineix el *matrimoni civil* en la *primera modernitat*— és una ficció política que amaga la desigualtat de drets i deures que aquest contracte regula per a homes i dones (Pateman, 1995). És un contracte civil que legitima la desigualtat de gènere i la subordinació familiar, social, econòmica i política de les dones als barons fins ben avançat el segle XX.

Tot això ha canviat en l'esfera legal. Primer, avui a Catalunya i a Espanya l'*aliança matrimonial* no és necessària per tenir criatures legítimes. Una dona pot tenir un fill de manera legítima sigui quin sigui el camí escollit (mitjançant una relació sexual amb una parella estable —matrimonial o de fet— o no estable; mitjançant l'adopció en parella o en solitari; mitjançant les tècniques de reproducció assistida, amb parella o sense). És a dir, el nostre actual Codi de família considera tots els infants i mares iguals davant la llei, sigui quina sigui la situació civil de la mare i sigui quin sigui el procés d'engendrament de la criatura. La mare també pot transmetre el seu nom de família, en situació de primer ordre,⁴ tant si forma una família biparental com si forma una família monoparental o gineparental. Això suposa una ruptura simbòlica profunda amb la nostra tradició familiar —patrilineal i patriarcal— que negava a la mare el dret de transmetre el nom de la seva família als seus descendents. Avui, una dona pot donar continuïtat, si vol, a la seva genealogia femenina. Abans, el vincle de la mare amb el fill quedava sempre situat en un

3. La Reforma protestant va anul·lar la indissolubilitat del matrimoni i va acceptar el divorci. En canvi, l'Església catòlica va reafirmar-la en el Concili de Trento (1545-1563) i fins avui manté la negativa al divorci. A Espanya, la Segona República es constitueix el 1931 com a estat laic i regula per primera vegada a la nostra història el dret al divorci civil.

4. Llei estatal 40/1999, de 5 de novembre, sobre el nom i cognoms i el seu ordre. Amb aquesta Llei es modifiquen l'article 109 del Codi Civil i els articles 54 i 55 de la Llei estatal, de 8 de juny de 1957, del registre civil.

segon ordre, negant i ocultant des d'allò jurídic la seva importància real en la filiació social i biològica.

Avui, al món occidental, el *contracte matrimonial civil* incorpora la igualtat legal entre els cònjuges. Però, paradoxalment, ha deixat de ser l'element fundacional de la família. Ho demostra l'increment continuat de fills nascuts fora de matrimoni,⁵ fruits, en la seva majoria, de parelles de fet. Aquesta pràctica social mostra que la formació de la família és vista com un assumpte de caràcter privat —que, si voleu, implica un *contracte d'intimitat*— al qual no cal l'aprovació legal pública. Però també hem de situar en el mateix context la demanda de *regulació de les unions estables de parelles no matrimonials*⁶ que ha obeït, sobretot, a la cerca de reconeixement social de les parelles de fet homosexuals, impossibilitades de contraure matrimoni a la major part de societats occidentals. En canvi, a Espanya, la recent aprovació l'any 2005 de la Llei estatal que permet el *matrimoni homosexual*, equiparat a tots els efectes al matrimoni heterosexual, és, sens dubte, una gran passa endavant en el procés d'extensió de la democràcia a la vida social que caracteritzaria la *segona modernitat* de què parlàvem a l'inici d'aquest capítol. Actualment, a Espanya i Catalunya, tot ciutadà o ciutadana, amb independència de la seva orientació sexual, té els mateixos drets i deures civils, inclosos els drets a contraure matrimoni i tenir fills, i els deures de solidaritat que aquests drets impliquen.

A Espanya i a Catalunya la major part de joves opten per casar-se quan decideixen viure junts o quan decideixen tenir el primer fill o filla. Però s'incrementen dia a dia les famílies que no segueixen les pautes convencionals.⁷ Aquest és el cas de les *parelles conjugals no matrimonials* (heterosexuals i homosexuals), de les *famílies biparentals no matrimonials* (si estan formades per una parella homosexual podem anomenar-les *famílies homoparentals*), de les *famílies biparentals repartides entres dues llars* (pare i mare separats que viuen en diferents llars), de les *famílies monoparentals*⁸ (mare o pare amb fills dependents), de les *famílies gineparentals* (dones que han escollit ser mares sense pa-

5. A Catalunya, l'any 2004, conformen ja el 29% de tots els nascuts (IDESCAT).

6. La primera llei a Espanya d'unions estables de parella va ser aprovada pel Parlament de Catalunya l'any 1998 (Llei 10/1998, de 15 de juny). Després se'n van aprovar d'altres de similars en altres comunitats autònomes. Un dels elements diferenciadors —objecte de forts debats entre conservadors i progressistes— va ser el de l'adopció per part de les parelles de fet homosexuals.

7. Quasi tots els indicadors demogràfics i sobre llars i famílies mostren que Catalunya experimenta un procés de canvi més avançat que el de la mitjana espanyola i més proper a les mitjanes europees. Podeu consultar fàcilment indicadors estadístics de canvi demogràfic, familiar i social a <www.idescat.net>. També als informes 2002 i 2004 del CIIMU (2002) (2005).

8. Fixeu-vos que parlo de *famílies monoparentals* i no pas de *llars monoparentals*. Cal no confondre el concepte de *família* amb el concepte de *llar*. És relativament fàcil comptabilitzar les *llars monoparentals* a través de padrons i censos, però és molt més difícil conèixer l'abast real de la *família monoparental* o de la *família gineparental*.

rella masculina) i de les *famílies recompostes* (famílies conformades per una dona o un home que han viscut una ruptura conjugal i ara viuen amb els seus fills més la seva parella actual —heterosexual o homosexual— que també pot aportar a la llar els seus propis fills).

És obvi que l'increment de la individuació dels drets democràtics, i de les possibilitats de gestionar més lliurement la pròpia vida, s'està expressant amb una diversificació de les formes de fer, pensar i viure la família. Les etapes del cicle familiar estan cada vegada menys pautades, i el matrimoni com a patró de relacions de parella per a tota la vida o l'associació automàtica entre una vida de parella i un projecte de maternitat o paternitat deixen de formar part de l'imaginari familiar de moltes persones. Tal com apunten Beck i Beck-Gersheim: «La família unitària per a tota la vida es converteix en un cas límit i la norma és l'oscil·lació entre diverses famílies de duració limitada o entre formes no familiars de convivència» (Beck i Beck-Gersheim, 1998, p. 151).

Les ruptures de parella s'han incrementat, ja sigui per separació de fet o per procediment legal. Les parelles avui són més fràgils que en el passat perquè les exigències són majors. L'estabilitat de les seves relacions depenen molt més que en el passat de la satisfacció emocional, dels sentiments compartits i de la solidaritat mútua, més que no pas de la cerca de protecció, de seguretat personal o d'interessos econòmics. La major autonomia psicològica i econòmica de les dones les possibilita de trencar una relació insatisfactòria.

Després d'una ruptura legal és molt habitual que els fills i filles, especialment si tenen poca edat, es quedin a viure amb la mare, la qual n'obté la *guarda i custòdia*, mentre que el pare n'obté el *dret de visita*. Però en els darrers temps es tendeix a incorporar cada vegada més la figura de la *custòdia compartida* entre mare i pare, de manera que s'estén l'ideal de la *coparentalitat* després de la separació, una pràctica que és més freqüent entre famílies de classes mitjanes i altes.⁹ Però, més enllà de les figures jurídiques, una tendència molt generalitzada a les societats occidentals és que una tercera part dels homes-pares separats o divorciats s'acaben desentenent totalment —afectivament i econòmicament— dels seus fills i filles; un terç hi manté relacions poc freqüents, i un altre terç hi manté relacions força o molt freqüents (Meulders-Klein i Théry, 1993).

El divorci a Espanya es va fer possible de nou amb la democràcia actual. L'any 1978 l'Estat es torna a declarar laic i el divorci es regula en el Codi civil de 1981. La nova Llei espanyola del divorci, aprovada l'any 2005, facilita la llibertat dels cònjuges a trencar la

9. Portar a la pràctica la idea de la custòdia compartida dels fills després d'una ruptura conjugal suposa costos econòmics alts i sovint més dificultat per elaborar el dol de la ruptura quan un dels cònjuges s'ha resistit a la separació. THÉRY (1998) adverteix que l'«interès superior» dels fills no sempre passa per la custòdia compartida.

seva relació si ja no és desitjada. Entre altres aspectes, les parelles es podran divorciar sense necessitat de passar per un procés legal de separació; desapareix la necessitat d'al·legar causes; els processos es podran iniciar al cap de tres mesos d'haver-se celebrat el matrimoni; es regula la *custòdia compartida*; s'inclou una modificació del Codi civil per recordar als cònjuges que hauran de compartir les responsabilitats domèstiques i la cura i atenció d'ascendents i descendents i altres dependents al seu càrrec; i el govern es compromet a elaborar una llei per crear un fons que garanteixi el pagament de pensions destinades a l'alimentació dels fills.

La figura de la *custòdia compartida* —que afecta les *relacions de filiació*— ha estat un dels aspectes més conflictius en el procés de debat de la nova llei. Alguns grups feministes van manifestar la seva disconformitat sobre que l'aplicació de la custòdia compartida pogués ser decidida pel jutge al marge de la voluntat i mutu acord de mare i pare. A la llei aprovada, finalment, s'hi diu que la custòdia compartida no solament podrà ser atorgada quan hi hagi mutu acord, sinó que el jutge també la concedirà excepcionalment quan només un dels cònjuges la sol·liciti, i que sempre s'atorgarà en benefici del menor. Cal dir que sembla de sentit comú que ha de ser francament difícil que una custòdia compartida sigui portada a bon terme si hi ha un dels cònjuges que no la desitja per a si o per a l'altra part. Per exemple, és raonable que una dona no desitgi compartir-la amb el pare quan abans de la ruptura hi ha hagut nul·la atenció d'aquest cap als fills o quan hi ha hagut maltractament psicològic i/o físic cap a aquests fills i/o cap a la mare.¹⁰

En tot cas, a la pràctica, les ruptures conjugals tendeixen a debilitar el vincle filial amb el pare, mentre que tendeixen a reforçar el vincle filial amb la mare. De manera que, pel que fa a les relacions de filiació, s'estan donant dos moviments simultanis. D'una banda, es reforça la *filiació social i simbòlica* per via materna (vuit de cada deu llars monoparentals estan encapçalades per una mare; les mares poden transmetre el seu nom de família sigui quin sigui el seu estat civil). I de l'altra, s'estén la idea que és bo preservar la continuïtat del vincle filial amb el pare biològic. El reconeixement legal de la *filiació biològica paterna* (avui possible gràcies a les proves de paternitat) i la demanda creixent de la *custòdia compartida* dels fills en cas de ruptura conjugal compensen la pèrdua de la importància simbòlica i material de la figura del pare en relació amb el passat. En tot cas, tots aquests fenòmens expressen clarament que en el nostre sistema familiar l'*aliança* perd pes mentre que es busca reforçar els vincles de *filiació* tant per via materna com per via paterna, o, com és el cas de les parelles homosexuals, acceptant un doble vincle matern o patern.

10. Per conèixer el debat sobre la qüestió, vegeu dues postures contràries però ambdues ben argumentades en dos articles de premsa: L. BOADA (2005) i M. SOLETO (2005).

En síntesi, el primer eix normatiu que ha sustentat el nostre sistema patriarcal de família al llarg dels segles avui està en procés de canvi molt profund, perquè les legitimitats familiars han deixat de fonamentar-se en la preeminència del vincle masculí per establir la filiació; i perquè el matrimoni homosexual planteja la no-necessitat de la diferència sexual per establir un contracte d'aliança. Totes les societats de l'Occident democràtic que han reconegut la igualtat de drets i deures entre dones i homes estan davant del repte d'haver de redefinir i legalitzar noves variants de l'*aliança* i de la *filiació*.

B. «La primacia de l'autoritat l'ostenten el pare i marit». **Parlem de l'autoritat dins la família**

La tradició familiar judeocristiana és patriarcal. Les principals decisions familiars són una prerrogativa de l'autoritat masculina. El marit manté subjecte l'esposa, la qual li proporciona descendència. El pare és qui decideix sobre el present i el futur dels fills i de les filles. A la *primera modernitat*, l'estat liberal reforça, a través del *matrimoni civil*, la subordinació de l'esposa al marit a canvi de protecció; el marit serà el «cap de família» i el seu representant legal davant l'estat i la societat. Tanmateix, també és cert que la primera modernitat suposa una reducció de la llei no escrita del pare premodern i una nova posició de l'autoritat de la mare en les relacions internes del grup domèstic.

Al llarg dels segles XIX i XX, la intensificació de la vida urbana i el procés d'industrialització comportaran una major absència del pare de l'àmbit familiar per causa de la salarització del treball masculí. Molts camperols i artesans passen a ser obrers a les fàbriques¹¹ i el seu antic saber en l'ofici —al camp o al taller— deixa de ser una de les fonts de la seva autoritat davant dels fills. Ara, la seva activitat assalariada queda més allunyada del funcionament quotidià de la família. Al mateix temps, com ja he dit, la llei tradicional del pare-patriarca també experimenta una certa erosió davant la societat, perquè l'estat modern crea nous sistemes de poder legislatiu i control polític per tal de regular la vida social. De manera que, si bé el pare continua ostentant l'autoritat sobre el grup familiar en tant que és «cap de família», l'ha d'exercir sota el control i els límits que imposa l'estat. És a dir, el pare ja no tindrà dret a decidir sobre la vida i la mort dels seus fills. Però, al mateix temps, com que la seva autoritat tradicional ha estat buidada de la seva legitimitat material —el seu saber fer en un ofici—, serà fàcil que tendeixi a exercir-la des d'actituds autoritàries o fortament paternalistes.

En tot cas, durant la primera modernitat, el pare es manté com a primera autoritat familiar gràcies a tres elements. En primer lloc, el seu salari —o el seu major salari— li per-

11. Cal dir que també moltes dones passen a treballar a les fàbriques i d'altres mantenen la seva feina al camp o al taller; però ni unes ni altres queden eximides del treball domesticofamiliar i de criança que sovint assumeixen amb el suport d'altres dones de la família (àvies, filles grans).

met assegurar la subsistència del grup domèstic i serà el «guanyador del pa».¹² En segon lloc, la llei civil l'institueix com a «cap de família» i representant d'aquesta família davant la societat. I en tercer lloc, la seva posició preeminent es manté davant dels fills gràcies a la mediació de la mare. En efecte, aquesta mare —ja sigui obrera a la fàbrica, treballadora del camp o burgesa—es converteix en la medidora i transmissora de l'autoritat paterna («ja veuràs quan arribi el teu pare»). A canvi, com que es privatitza i s'allarga la funció de la mare dins la llar, va adquirint més autoritat femenina davant dels fills i filles perquè manté amb ells una intensa interacció quotidiana.

La mare, tot i que depengui econòmicament del seu marit, pot gestionar amb una autonomia relativa el salari que el marit aporta a la llar (o entre la burgesia la part dels ingressos dirigits a la vida quotidiana del grup) i intervé cada vegada més en la formació dels sentiments i efectes dels fills cap al pare. Així, contribuirà de manera molt significativa en la construcció de la imatge paterna. Ara bé, aquests canvis són complexos perquè altres processos inherents a la modernitat avançada posaran en qüestió l'autoritat de la mare en els processos de criança. Metges, ginecòlegs, pedagogs i psicòlegs convertiran, des del seu saber «expert», els sabers pràctics de la criança materna i els sabers de les dones en coneixement «no científic».¹³ La inseguretat i els dubtes dels pares i les mares joves d'avui s'expliquen, en part, per aquest procés que, lentament, però de manera eficaç, va expropiant i devaluant el saber pràctic familiar, la transmissió oral del qual abans es realitzava de dona a dona, de mares a filles.

La reducció notable de l'autoritat paterna tradicional i la devaluació dels sabers femenins s'accentua a la segona meitat del segle xx, especialment a partir dels anys setanta, malgrat els avenços de les dones en l'educació formal. L'augment creixent de les dones al sistema educatiu i al mercat de treball seran factors molt positius perquè puguin adquirir més autonomia econòmica i social. Però, tant a l'escola com al mercat de treball, les dones es troben amb models de funcionament molt masculins i sexistes.¹⁴ Tanmateix el pare «guanyador del pa» i «cap de família» ha de començar a competir amb la mare com a referent d'autoritat davant dels fills i filles, perquè els tres elements que suportaven l'au-

12. Diu Cristina BORDERÍAS a C. CARRASCO (ed.), 2001, p. 103: «Son ya numerosos los estudios que han puesto de relieve la distancia entre la fuerza ideológica de este modelo salarial y su alcance real durante buena parte del siglo xix, las altas tasas de actividad femenina y la importancia de la contribución monetaria de las mujeres a las economías familiares, aunque ello no impidió que los salarios femeninos se consolidaran muy tempranamente como salarios complementarios».

13. Cal recordar, per exemple, que a Espanya, fins a l'any 1911, les dones no poden anar a la universitat i adquirir un títol universitari que les habilités per a l'exercici professional.

14. L'escola mixta no elimina automàticament les representacions i pràctiques discriminatòries per sexe dins el sistema tal com han demostrat múltiples estudis. Encara es manté amb força l'androcentrisme en els sabers i el sexisme en les pràctiques. Vegeu l'estudi pioner a Espanya de M. SUBIRATS i C. BRULLET (1988). Igualment, al mercat de treball hi trobem la segregació vertical (les dones veuen frenada la seva promoció als llocs de direcció) i la segregació horitzontal (les dones es concentren en els sectors menys valorats).

toritat del pare modern —sustentador econòmic, cap de família i validació per la mare davant dels fills— deixen de presentar-se de manera compacta. S'inicia un procés pel qual l'autoritat del pare ja no és un fet donat per descomptat, sinó que li cal un procés d'adquisició progressiva al costat de l'autoritat de la mare. Però, encara avui, en moltes llars i grups familiars, l'autoritat superior del pare es deriva del seu paper com a principal proveïdor econòmic del grup, encara que la contribució de la mare en la validació d'aquest rol patern no es fa pas sense condicions.

En el segle XXI, les societats occidentals han experimentat un increment molt notable dels mitjans de comunicació i les noves tecnologies, que produeixen una quantitat d'informació inabastable. Es diu que pares i mares han perdut el control de la informació que arriba als seus fills i filles, la qual cosa també afebliria la seva autoritat parental. S'ha creat, doncs, un debat sobre l'autoritat parental. Però la crítica i la deslegitimació de l'autoritat patriarcal s'ha confós sovint, a la pràctica, amb una crítica i deslegitimació de qualsevol tipus d'autoritat, inclosa l'autoritat de caràcter democràtic. En efecte, aquest debat cau sovint en una confusió conceptual entre «autoritat patriarcal» i «autoritat parental». El primer concepte, ja ho sabem, fa referència a la llei tradicional masculina que imposa normes no negociades i discriminatòries per raó de sexe i edat. És una autoritat «autoritària» que busca la subjecció de l'altre sempre considerat com a inferior, com a incapaç de comprendre, de pensar, de tenir un marge de llibertat per l'acció autònoma. En canvi, el segon concepte —tal com ens recorda Hanna Arendt— es relaciona amb el sentit originari del terme «autoritat», és a dir, amb el reconeixement de l'autoria o *auctoritas*, terme que, al seu torn, deriva de *augere*, que significa 'crear', 'fer créixer', 'augmentar'. En definitiva, cal saber diferenciar entre qui té autoritat i qui s'imposa de manera autoritària, entre *autoritat* i *autoritarisme*.

Tenir autoritat parental (*parental* és un terme sense marca lingüística de gènere que inclou tant mare com pare) és un element necessari de la funció materna i paterna que persegueix el desenvolupament psicosocial d'infants i joves. Quan falla l'autoritat parental, és a dir, el marcatge de límits conductuals als fills i filles, es desenvolupen relacions de difícil gestió dins de la família i dins de l'escola. Actualment, tendim a valorar de manera més positiva aquell tipus d'autoritat parental que busca resoldre el conflicte amb la paraula, l'escolta, la relació d'afecte i la proximitat. Una autoritat més similar a la que històricament s'ha associat a la figura materna i han tendit a exercir les mares, mentre que l'autoritarisme ha estat una actitud més propera a la figura paterna tradicional.

Avui ens trobem a l'inici d'una possible transició cap a nous models democràtics de família, la qual cosa no significa família sense autoritat parental. Al meu entendre, les relacions democràtiques dins de la família es fonamenten: 1) en la comunicació i la negociació entre tots els que la componen; 2) en la coresponsabilitat i l'equitat en el repartiment dels rols i treballs familiars; 3) en el govern de mare i pare. A les famílies amb

fills menors, han de governar sempre els adults, els quals, al mateix temps, tenen l'obligació de respectar i escoltar els fills i filles i donar-los un marge de lliure actuació i decisió segons la seva edat. Els infants, per poder créixer en societat, necessiten una autoritat adulta en la qual trobar un referent de conducta, i aquesta autoritat ha d'estar legitimada i reconeguda per part de l'escola i de la comunitat.

Ara bé, malgrat que una part de la població tendeixi cap a models més democràtics i més diversos de família, el principi de la primacia de l'autoritat masculina es resisteix a desaparèixer. En la major part de famílies, i amb independència de les seves formes, encara manen les inèrcies històriques i els models d'autoritat —representacions i pràctiques— més convencionals. D'una banda, fallen les habilitats de negociació i comunicació, i de l'altra, es manté dins de la llar una forta divisió sexual del treball. Això facilita que l'autoritarisme propi del poder patriarcal es mantingui i generi conflictes dolorosos. La violència domèstica que constatem cada dia en els mitjans de comunicació i en les relacions de proximitat és un indicador molt clar d'aquest tipus de poder autoritari que exerceix violència contra les dones, les criatures i la gent gran dependent.

És a dir, la transició cap a nous models de relació familiar s'enfronta a resistències personals, a inèrcies institucionals i a una organització social dels temps de vida i treball que frenen o impedeixen la construcció de relacions democràtiques entre pares i fills (Cardús, 2003). Tot plegat genera la percepció entre les dones i homes joves que formar una família és un projecte massa carregat de dificultats. Quina paradoxa, en una societat en la qual la major part de la població jove considera la família en el primer lloc de la seva escala de valors!

L'actual Constitució espanyola i el Codi de família afirmen el dret a la igualtat de dones i homes en la vida social i familiar, i la *responsabilitat i autoritat compartida* de mare i pare davant dels fills i filles. Malgrat que aquests principis no es qüestionen, i sembla que hagin calat profundament en la nostra societat, això no implica que hi hagi hagut un canvi positiu generalitzat en les pràctiques familiars. Per exemple, en els darrers anys, les queixes per part de les escoles sobre la manca d'autoritat parental són constants, sense que, al meu entendre, s'estigui produint una aproximació adequada a la problemàtica de fons.¹⁵

Ens trobem en un moment de transició difícil per a moltes famílies amb infants i adolescents. Difícil perquè la construcció d'una *nova autoritat parental compartida i democràtica* —que substitueixi l'autoritarisme parental o l'absència d'autoritat— no és automàtica, sinó que exigeix el desenvolupament d'habilitats i de regulacions democràtiques que la majoria de persones encara no estan acostumades a desenvolupar ni a l'escola, ni a la feina, ni a la llar, ni en els àmbits de participació a la ciutat.

15. Si voleu ampliar la reflexió sobre la problemàtica de l'autoritat parental, vegeu: C. BRULLET i C. ROCA (2005).

En síntesi, entenc que el buit d'autoritat que avui s'atribueix a l'esfera familiar no és tant el resultat de la «mala acció» de mares i pares, sinó, sobretot, el resultat de complexos processos històrics de caràcter econòmic, polític, demogràfic i cultural. La crisi de l'autoritat patriarcal dins les famílies va de bracet amb la crisi, més general encara, de les autoritats tradicionals: el pare, el mestre, el capellà, el jutge, el cap de fila. L'ús del masculí no és innocent. Per al futur que ha de venir, l'encarnació de l'autoritat democràtica hauria de poder-se conjugar, també, en femení i en plural, donant la veu a qui encara no la té.

C. «La família s'organitza entorn de la divisió sexual del treball». Parlem de la igualtat i la diferència entre dones i homes

L'antropologia ens ha mostrat que, a la major part de societats conegudes, la diferenciació d'activitats per raó de sexe sempre ha implicat una menysvaloració de les realitzades per les dones. La devaluació de les aportacions de les dones a les societats ha estat un dispositiu bàsic per al manteniment de l'ordre social patriarcal. Encara que el paper de les dones en la reproducció biològica és fonamental per a la continuïtat de la família o del llinatge, la funció materna té un reconeixement social de segon ordre sempre subordinat a la major importància del poder i el saber fer masculí. L'existència de la *divisió sexual del treball* —els continguts concrets de la qual varien d'una a altra cultura— empeny homes i dones a cooperar en la resolució dels problemes inherents a la vida quotidiana. Però els costos i beneficis d'aquesta cooperació han estat sempre molt asimètrics.

A les societats occidentals premodernes, estructurades sobre una economia bàsicament agrícola i artesana, els homes i les dones de totes les edats es relacionen en espais i temps de treball comú, més enllà de l'assignació i prohibició de tasques a un o altre sexe, i més enllà de l'existència d'espais segregats per raó de sexe o estament social. Entre l'aristocràcia i la noblesa, les mares deleguen la criança dels seus fills a mai-naderes i minyones. En els estaments populars l'exercici de la maternitat implica un curt període de lactància i criança sense deixar de participar en els treballs del camp, del taller o del mercat. La socialització de les criatures es realitza en un marc comunitari i va dirigida a la imitació de la vida adulta. Molt aviat els nens i les nenes s'incorporen al treball del camp o del taller (Ariès, 1987; Badinter, 1981; Knibiehler, 2000).

La funció materna adquireix noves formes i continguts al llarg dels segles XIX i XX, quan s'expandeixen a Occident la industrialització, la urbanització i el liberalisme polític i econòmic. En la teoria política i econòmica de caràcter liberal, la societat es considera com una unitat dividida en dues esferes: la dels assumptes públics i la dels assumptes privats. En aquest procés, la secular *divisió sexual del treball* queda estretament asso-

ciada a aquesta visió dicotòmica de la societat i de la vida humana. Les dones seran ubicades a l'espai privat i familiar; els homes seran els protagonistes de la vida pública. Malgrat que moltes dones —tant individualment com col·lectiva— transgredeixen la norma o lluiten per la seva llibertat a escollir, es configura una societat en la qual la gran majoria són apartades de la vida pública, és a dir, de l'esfera on es pot constituir l'individu ciutadà com a subjecte de drets polítics i socials (Pateman, 1995 i 2000; Walby, 2000; Murillo, 1996; Cobo, 1995; Fraisse, 2003; Carver *et al.*, 2000).

En efecte, els drets de ciutadania que estableix l'estat modern són un atribut masculí i les dones solament reben drets derivats del pare o del marit. La maternitat no implica l'adquisició de drets i estatus si no és a través del pare. I, encara que els esdeveniments bàsics del cicle familiar —naixements, matrimonis, defuncions— hauran de passar pel *registre civil*, i l'eclesiàstic quedarà en segon lloc, les relacions domèstiques quotidianes quedaran lluny del nou estat de dret. El que ha de regir la vida privada i familiar són els costums, és a dir, la tradició. L'estat, es diu, no ha d'interferir en la vida privada.¹⁶

La secular *divisió sexual del treball* també es reforçarà a la primera modernitat mitjançant diversos mecanismes ideològics que conformaran el model ideal de família burgesa i moderna. Un model que conté tres elements principals. Primer, la defensa de l'*ethos de la domesticitat*, que suposa la idealització de les figures de «mestressa de casa» i de «bona mare». La idealització del treball domèstic oculta l'explotació del treball que les dones realitzen de manera gratuïta dins de la llar i, al mateix temps, devalua les dones que, per necessitat o voluntat pròpia, treballen fora de la llar. Segon, l'expansió del *mite de l'amor romàntic* associat a la indissolubilitat del matrimoni. Fins i tot en els països protestants, on el divorci és possible, la persona divorciada és estigmatitzada. La creença en l'amor romàntic per a tota la vida oculta la subordinació de la dona com a objecte sexual, la doble moral masculina i l'esforç que exigeix la construcció d'una relació conjugal quotidiana. Tercer, el reforç del *sentiment de privadesa* associat a la llar. La intensa relació discursiva que s'estableix entre família i vida privada permet ocultar que les dones dins de la llar han d'estar sempre disponibles per servir els altres. De fet, solament els barons de la burgesia i de les classes altes poden gaudir d'espais de privadesa (per això, Virgínia Woolf reclama «una habitació pròpia»).

Així doncs, el discurs d'exaltació de la dona moderna —que solament és realitzable fins a les últimes conseqüències entre la burgesia— oculta que cap dona no serà, per si mateixa, subjecte de drets. Seran considerades no aptes per a la vida pública, treballin o no treballin fora de la llar, i solament podran obtenir drets a través dels pares i esposos.

16. En resposta a aquesta visió liberal i patriarcal de la privadesa, el moviment feminista dels anys seixanta del segle xx defensarà que «allò privat és polític» per donar a entendre el caràcter patriarcal de les relacions privades i exigir l'aplicació dels principis democràtics —llibertat, equitat— en les relacions domèstiques i familiars.

No podran exercir drets polítics¹⁷ ja que, tal com raona Rousseau, el seu paper de mares les vincula als sentiments i emocions més primaris, cosa que les impossibilita de poder mantenir un judici just sobre el bé comú (Cobo, 1995; Murillo, 1996).

L'avanç de la industrialització i de la salarització de la mà d'obra masculina va permetre la consolidació de la privatització i psicologització de la funció materna, mentre que —amb la complicitat dels sindicats obrers— s'anava exclouint les mares del treball remunerat i dels drets socials derivats. Les dones que continuaven sent obreres i pageses delegaven a àvies i filles grans una part del treball domèstic i de criança. Els pares s'allunyaven més i més dels assumptes domèstics i familiars, que deixaven en mans de les dones de casa.

A principis del segle xx, l'ideal burgès de la figura de la «mestressa de casa», de la «bona mare» i de la «bona esposa» domina entre les classes mitjanes. I a la segona meitat del segle xx ja és hegemònic. Els anys seixanta, s'estén entre les elits de la classe obrera gràcies a l'increment general del benestar material. En alguns països europeus s'amplien els drets socials i laborals dels treballadors i empleats, en tant que són marits i pares (prestacions econòmiques per esposa i fills dependents).¹⁸ Les filles de mares obreres comencen a quedar-se a la seva nova llar de casades per complir amb el mandat del model ideal¹⁹ de maternitat i vida familiar (Duby i Perrot, 1994). La *divisió sexual del treball*, associada a la separació entre espai privat i espai públic, triomfava més que mai entre la classe obrera. Però, al mateix temps, les dones joves de les classes mitjanes —que podien participar del desenvolupament del sistema educatiu dels anys seixanta i setanta— començaren a qüestionar el model ideal de maternitat i vida familiar construït al llarg de la *primera modernitat*. La crisi del model s'estén al conjunt de la societat espanyola de manera molt ràpida i espectacular a mesura que les dones s'integren més i més al mercat de treball i exerceixen un major control sobre la seva fecunditat.²⁰

17. El primer país del món que va crear el dret a votar va ser Nova Zelanda, a finals del segle xix. A França les dones no començaren a votar fins a l'any 1944. A Espanya ho van poder fer l'any 1931, amb la Segona República. A Suïssa pogueren votar per primera vegada en les eleccions generals el 1977.

18. Cal dir que els anys trenta alguns països ja havien reconegut el permís de maternitat per a les dones obreres.

19. Els anys cinquanta, el sociòleg T. Parsons —figura d'autoritat en les ciències socials— difon la defensa del model amb una versió «modernitzada». Justifica la divisió sexual del treball i la complementarietat dels rols de gènere dins les famílies com un imperatiu de les societats industrialitzades; en cas contrari, afegix, la socialització dels infants no seria possible. Els anys setanta les seves teories seran fortament criticades per la sociòloga A. Michel, que mostra el reduccionisme d'aquesta teoria i el seu caràcter legitimador de les desigualtats de gènere.

20. A Espanya, l'any 1975 marca l'inici de la caiguda constant de la fecunditat fins a l'any 1998, quan comença a remuntar gràcies a la major fecunditat de les dones immigrades. També marca l'increment continuat de la participació de les dones al mercat de treball. Vegeu dades a <www.idescat.net>.

En efecte, a principis del segle *xxi* els discursos ideològics sobre la família i la funció materna construïts durant la *primera modernitat* han deixat de ser hegemònics, i les vides d'una part important de la població femenina van per altres camins. Tot i sabent que la paraula *dona* amaga situacions i experiències molt desiguals segons quina sigui la seva classe social, podem afirmar que a Espanya i Catalunya l'*ethos de la domesticitat* ja no té credibilitat. La gran majoria de dones joves rebutgen ser identificades en exclusiva com a «mestresses de casa». L'ètica de la domesticitat s'ha substituït per una ètica de treball femení també vinculada al treball remunerat. Constatem també que l'*amor romàntic* ha deixat enrere el mite de ser un amor per sempre. Cada vegada més les biografies individuals de dones i homes mostren l'existència de diferents parelles al llarg del seu trajecte vital. Ja no s'oculta l'esforç que exigeix la construcció d'una relació de parella en equitat, estable i durable. Finalment, el *sentiment de privadesa* es vincula al dret de dones i homes a gestionar la seva vida personal —privada i pública— més enllà del model convencional. I la privadesa es converteix en un dret de tothom, fins i tot dels infants.²¹

Aquests canvis culturals en les mentalitats de les dones s'han produït a Occident per la confluència de transformacions molt importants de tipus demogràfic (caiguda de la fecunditat, increment de l'esperança de vida), econòmic (increment molt notable del sector serveis, increment taxes d'activitat femenina,), polític (desenvolupament dels estats de benestar i de la democràcia), educatiu (expansió de l'educació i formació professional) i social (moviments socials a favor d'una major llibertat i equitat, especialment el moviment feminista). Tot plegat ha permès l'impuls de la presència de les dones a l'àmbit públic —educació, mercat laboral, participació política— i, per tant, una ruptura amb la identificació secular de les dones amb l'espai privat i familiar. Així, els discursos sobre els rols conjugals i parentals han canviat, perquè la *divisió sexual del treball* s'ha modificat.

En efecte, avui s'ha imposat la *doble presència* de les dones (treball a la família i al mercat de treball), i tot just es comença a reconèixer en els estudis acadèmics la importància econòmica i social del treball no remunerat en l'àmbit privat i familiar (Carrasco, ed., 2001). Les mares que treballen fora de la llar esperen que el pare porti a la família alguna cosa més que una part dels ingressos econòmics. Aquesta «alguna cosa més» es concreta, en general, en una demanda de major participació, en temps i en iniciativa personal, no solament en la criança i atenció dels fills (la part més gratificant), sinó també en el treball domèstic i d'organització. Però els homes es resisteixen, perquè aquesta nova demanda es confronta amb la identitat paterna convencional construïda al llarg dels segles *xix* i *xx*. Se'ls demana que realitzin un treball no pagat (quan la seva obligació fonamental en el passat era treballar per obtenir diners) i que entrin en un camp d'acció que les dones dominen molt més que ells (han de ser ensenyats per elles). Alguns

21. Tal com afirma la Convenció sobre els Drets dels Infants de 1989.

homes admeten que aquesta demanda és justa i actuen en conseqüència, però d'altres es resisteixen simplement a canviar els seus hàbits «absentistes», i d'altres tenen jornades laborals més llargues que la seva parella, cosa que els dificulta o els permet justificar la seva poca o nul·la participació a la vida familiar del dia a dia.

Diverses investigacions sobre les pràctiques de repartiment del treball reproductiu familiar constaten que, en general, les mares no ocupades en el mercat de treball realitzen tres vegades més de treball no pagat que les seves parelles; que les mares ocupades en fan dues vegades més, malgrat que han reduït el temps total del seu treball domèstic, i que quan hi ha criatures petites a la llar les feines es multipliquen i augmenta molt més el treball domèstic de les mares que no pas la participació del pare.²² En general, els homes dediquen més temps que les seves parelles al treball remunerat, però la càrrega total de treball assumit per les dones (treball pagat més treball no pagat) és molt més gran.²³ Això s'explica, en part, perquè les dones tenen salaris més baixos i, per tant, se senten més obligades —o són obligades— a fer més treball domèstic i familiar. En tot cas, com més ingressos en el nucli familiar, més s'externalitzen les feines de la llar.²⁴

És a dir, la *divisió sexual del treball* s'ha modificat. Les dones mantenen una *dobles presència*, però en el mercat laboral es creen nous mecanismes que mantenen les discriminacions per raó de sexe (més atur, salaris més baixos, més precarietat) (Maruani, Rogerat i Torns, 2000; Parella, 2003). La càrrega del treball domesticofamiliar pel que fa a la criança dels fills s'ha reduït respecte del passat (es tenen menys fills i es disposa de tecnologies modernes). Però les exigències de cura, d'higiene, d'alimentació, d'organització familiar, de recursos educatius, etc., són més intenses. A més, l'increment de l'esperança de vida ha augmentat —i augmentarà— de manera molt considerable les necessitats d'atenció i cura de la gent gran dependent.

De fet, la recerca social sobre el repartiment del treball familiar i del treball remunerat entre les parelles joves continua mostrant les grans resistències dels homes joves a adoptar, també, la *dobles presència*, tal com seria desitjable. Les dones que fan treball remunerat —més que no pas els homes— busquen compatibilitzar ocupació laboral i família, i els és fonamental poder fer ús de serveis que atenguin els seus familiars dependents mentre treballen fora de la llar. A Espanya i Catalunya, hi ha un dèficit molt important de serveis públics per a la primera infància i la gent gran dependent, i l'ús de serveis privats solament és possible per a les famílies de classe mitjana alta (Brullet,

22. A la meua tesi doctoral vaig investigar sobre el repartiment del treball remunerat i no remunerat entre parelles joves amb criatures petites. Presento alguns resultats a BRULLET (1998).

23. Vegeu M. A. DURÁN a C. CARRASCO (ed.), 2001, p. 41-55.

24. La qual cosa introdueix nous mecanismes de desigualtat social per raó de classe, sexe i ètnia. Vegeu S. PARELLA (2003).

2000; Brullet i Parella, 2001). Moltes dones busquen suport en les xarxes interpersonals i familiars perquè les polítiques progressistes de suport a les famílies tot just es comencen a plantejar.

La modificació actual de la *divisió sexual del treball* implica un radical qüestionament del tercer eix normatiu d'estructuració de la família moderna al llarg de la *primera modernitat*, pel qual es va adjudicar a les dones l'esfera privada (treball domèstic familiar) i es va adscriure als homes a l'esfera pública (empresa, treball i participació política). Però la *divisió sexual del treball* es resisteix a desaparèixer dins les llars i ha trobat noves formes d'expressió en el mercat de treball. L'autoritat i els sabers femenins, així com la paritat en els centres de poder polític, avancen lentament en el món occidental, especialment allà on les forces socials progressistes poden aprofundir en la democràcia i en la reforma social. Però la *divisió sexual del treball* encara manté arrels històriques molt profundes. La feina pendent a favor de l'equitat entre els sexes, des d'aquesta perspectiva d'anàlisi, encara és molta, i implica, com sempre, tant l'acció individual i privada com l'acció col·lectiva i pública.

Reflexions finals

Actualment, a inicis de l'any 2006, Espanya i Catalunya disposen d'una de les legislacions familiars més progressistes del món occidental. Això significa, fonamentalment, que s'han incrementat els drets i les llibertats que permeten gestionar la pròpia vida i els compromisos de solidaritat familiar segons les creences, les voluntats i les oportunitats de cadascú, dins d'un marc comú de convivència democràtica.

A Occident s'ha deslegitimat, en efecte, el model patriarcal de família moderna construït a la *primera modernitat*. Els canvis que estem vivim auguren, al meu entendre, un nou sistema familiar caracteritzat per la seva diversitat formal i relacional. Conviuran diversos models de família. I aquesta diversitat inclourà, també, models ancorats en el passat. Així mateix, cal tenir present que la població estrangera procedent de països no occidentals presenta models de família que es poden contradir molt amb els processos de canvi que estem vivim, especialment pel que fa a la transformació de les relacions de gènere. Acceptant que els seus models tampoc són inamovibles, i que també poden estar canviant, caldrà realitzar una tasca important per facilitar la seva adaptació al nostre marc legal.

En tot cas, cal que quedi clar —perquè sovint es confon— que la major diversitat en les formes i relacions familiars no elimina les limitacions i desigualtats socials derivades de la posició de cadascú i de la seva família en l'estructura social. Des d'una perspectiva progressista, avançar cap a una *segona modernitat* més democràtica hauria d'implicar no solament més llibertat per construir el trajecte personal i familiar —llibertat que ha

estat i és fonamental per a les dones—, sinó també més equitat social, entre gèneres i entre grups socials. De fet, l'equitat en l'accés als recursos socials disponibles és una condició de l'exercici de la llibertat d'escollir. D'aquí la importància d'avançar no solament en les polítiques legislatives, sinó també en les polítiques socials redistributives entre gèneres, generacions i classes socials.

Si bé la diversitat familiar és, al meu entendre, un indicador que juga a favor d'una possible organització més democràtica de la vida familiar, l'alternativa de fons a la família patriarcal també planteja altres reptes al conjunt del sistema. Aquests reptes demanen construir alternatives al que han estat els tres eixos configuradors de la família occidental plurisecular, tal com he desenvolupat en aquest text. Primer, cal continuar amb les regulacions que tinguin present les diverses *praxis* amb què dones i homes conformen els seus vincles i responsabilitats, i evitin les situacions discriminatòries entre la ciutadania. Segon, cal construir a la pràctica un nou model d'autoritat parental no patriarcal, que sigui compartit entre els qui s'ocupen de l'infant i sigui àmpliament reconegut dins i fora de la llar. Tercer, l'estat ha de crear, d'una banda, més i diversos serveis i recursos de suport a les persones que formen família per tal que puguin articular la seva vida laboral, personal i familiar segons les diferents etapes del seu cicle de vida i assegurar una major equitat social.

Bibliografia

- ARIÉS, P. *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus, 1987.
- ARIÉS, P.; G. DUBY. *Historia de la vida privada*. Madrid: Altea-Taurus-Alfaguara, 1994.
- BADINTER, E. *¿Existe el amor maternal? Historia del amor maternal: siglos XVII al XX*. Barcelona: Paidós, 1981.
- BECK, U.; BECK-GERNSHEIM, E. *El normal caos del amor*. Barcelona: ElRoure, 1998.
- BECK-GERNSHEIM, E. *La reinención de la familia. En busca de nuevas formas de convivencia*. Barcelona: Paidós, 2003.
- BOADA, L. «Foto seriamente velada». *El País* (25-5-2005), 2005.
- BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C. [comp.]. *Las mujeres y el trabajo*. Barcelona: Icaria-Fuhem, 1994.
- BORDERÍAS, C. «Suponiendo que ese trabajo lo hace la mujer. Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del XIX». A: CARRASCO, C. [ed.]. *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Ediciones de la Universidad de Barcelona, 2001. p.103-128.
- BRULLET, C. «Roles e identidades de género: una construcción social». A: GARCÍA DE LEÓN, M. A. [ed.]. *Sociología de las mujeres españolas*. Madrid: Complutense, 1996. p. 273-308.
- BRULLET, C. «Relacions de gènere i dinàmiques familiars a Catalunya. A: GINER, S. [dir.]. *La societat catalana*. Barcelona: IDESCAT, 1998, p. 443- 465.

- BRULLET, C. «Les polítiques de conciliació de la vida professional i la vida familiar: El cas dels serveis de suport a les famílies». A: FLAQUER, L. [ed.]. *Informe sobre la situació de la família a Catalunya: Un intent de diagnòstic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2002.
- BRULLET, C. *Polítiques d'infància i família a escala local a Europa. Informe de recerca*. Barcelona: Diputació de Barcelona. <www.diba.es>, 2002.
- BRULLET, C. «La maternidad en Occidente y sus condiciones de posibilidad en el siglo XXI». A: CONCHA, M. A. de la; OSBORNE, R. [coord.]. *Las mujeres y los niños primero. Discursos de la maternidad*. Barcelona: Icaria, 2004, p. 2001-228.
- BRULLET, C. «La escuela y las transformaciones de la familia». A: CABRERA, D.; FUNES, J.; BRULLET, C. *Alumnado, familias y sistema educativo*. Barcelona: Octaedro, 2004, p. 65-125.
- BRULLET, C.; S. PARELLA. «Polítiques de serveis a les famílies: residualitat pública en un context cultural "familiarista"». A: GOMÀ, R.; SUBIRATS, J. *Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000)*. Vol. I: *Autonomia i benestar*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2001. p. 221-243.
- BRULLET, C.; TORRABADELLA, L. «Infants i famílies. Situacions i condicions de vida». A: *Informe 2002*. Vol. I: *La infància i la famílies als inicis del segle XXI*. Barcelona: Consorci-Institut d'Infància i Món Urbà, 2002. p. 55-298. <www.ciimu.org>.
- BRULLET, C.; TORRABADELLA, L. «Transformacions i diversitat familiars a inicis del segle XXI». *T. E. Informa* [Barcelona: CONC: Secretaria de la Dona], núm. 250, 2004, p. 3-9.
- BRULLET, C.; C. ROCA. «Relacions familiars i autoritat». *CIIMU, Informe 2004: Infància, famílies i canvi social a Catalunya*. Barcelona: CIIMU, 2005. p. 63-120. <www.ciimu.org>.
- CADORET, A. *Padres como los demás. Homosexualidad y parentesco*. Barcelona: Gedisa, 2003.
- CARDÚS, S. [dir.]. *Propostes d'intervenció per a la conciliació d'horaris familiars, escolars i laborals*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar i Família, 2003.
- CARRASCO, C. [ed.]. *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions de la UB, 2001.
- CARVER, T. [et al.]. *Genre et politique. Débats et perspectives*. París: Gallimard, 2000.
- COBO, R. *Fundamentos del patriarcado moderno: J. J. Rousseau*. Madrid: Cátedra, 1995.
- CONCHA M. A. de la; OSBORNE, R. [coord.] *Las mujeres y los niños primero. Discursos de la maternidad*. Barcelona: Icaria, 1994.
- DUBY G.; PERROT, M. *Historia de las mujeres*. Madrid: Santillana: Círculo de Lectores, 1994.
- DURÁN, M. A. «El análisis de exhaustividad en la economía española». A: Carrasco, C. [ed.]. *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions de la UB, p. 41-55, 2001.
- FRAISSE, G. *Los dos gobiernos: La familia y la ciudad*. Madrid: Cátedra-Feminismos, 2003.
- GOODY, J. *La evolución de la familia y el matrimonio en Europa*. Barcelona: Herder, 1986.
- GOODY, J. *La familia europea*. Barcelona: Crítica, 2001.
- KNIBIEHLER, Y. *Histoire des mères et de la maternité en Occident*. París: PUF, 2000.
- MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNIS, T. *Las nuevas fronteras de la desigualdad*. Barcelona: Icaria, 2000.
- MEULDER-KLEIN, M. T.; THÉRY, I. *Les recompositions familiales aujourd'hui*. París: Nathan.
- Murillo, S. *El mito de la vida privada*. Madrid: Siglo XXI, 1993.

- ORTEGA, M.; C. SÁNCHEZ, C.; C. VALIENTE, [ed.]. *Género y ciudadanía. Revisiones desde el ámbito privado*. Madrid: Universidad Autónoma, 1999.
- PARELLA, S. *Mujer, inmigrante y trabajadora. La triple discriminación*. Barcelona: Anthropos, 2003.
- PATEMAN, C. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PATEMAN, C. «Féminisme et démocratie». A: Carver [et al.]. *Genre et politique. Débats et perspectives*. París: Gallimard, 2000, p. 88-121.
- SEGALEN, M. *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus, 1992.
- SOLETO, M. «A vueltas con la custodia compartida». *El País* (6-6-2005), 2005.
- SUBIRATS M.; Brullet, C.. *Rosa y azul. La construcción de los géneros en la escuela mixta*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales: Instituto de la Mujer, 1988.
- TUBERT, S. [ed.]. *Figuras de la madre*. Madrid: Cátedra. (Feminismos), 1996.
- TUBERT, S. [ed.]. *Figuras del padre*. Madrid: Cátedra. (Feminismos), 1997.
- THÉRY, I. *Couple, filiation et parenté aujourd'hui*, París: Odile Jacob, 1998.
- WALBY, S. «La citoyenneté est-elle sexuée?». A: CARVER [et al.]. *Genre et politique. Débats et perspectives*. París: Gallimard, p. 51-87, 2000.

La Diputació de Barcelona és una institució de govern local que treballa conjuntament amb els ajuntaments per impulsar el progrés i el benestar de la ciutadania

La col·lecció **Estudis** posa a l'abast del món local coneixement teòric i empíric per promoure la reflexió i l'anàlisi en temes d'interès per als governs locals.

Aquest volum és una eina de difusió de pensament, recerques i propostes amb perspectiva de gènere sobre polítiques públiques i canvis socials. Vol aportar elements de reflexió per afavorir la transformació de les relacions de desigualtat en clau local i aplega articles elaborats per professores de la Diplomatura de postgrau de gènere i igualtat i del Màster de gènere: agents d'igualtat. *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals* és un recull adreçat a obrir accés a debats i reflexions actuals que incideixen en la gestió dels governs locals.

Diputació de Barcelona
Àrea d'Igualtat i Ciutadania
Oficina de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home
Sant Pere més Baix, 7
08003 Barcelona
www.diba.cat/francescabonnemaison

